

ОТЪ СЪЩИЯ АВТОРЪ

ИРЕНЪ

ГОСПОЖА ЛАФАРЖЪ

ВТОРО ИЗДАНИЕ

СЛАВНИТЪ

БОЙНИ ВОДАЧИ

НА ШОПИТЪ

ВТОРО ИЗДАНИЕ

СРЕЩИТЪ МИ

СЪ БЕЛЕЖИТИТЪ ФРЕНСКИ ПИСАТЕЛИ
ТОМЪ ПЪРВИ

ПОЛЬ ВАЛЕРИ, ЖАНЪ ЖИРОДУ, КО-
ЛЕТА, МАРСЕЛЪ ПРЕВО, ЖОРЖЪ ДЮА-
МЕЛЪ, ПОЛЬ ФОРЪ, ПИЕРЪ БЕНОА,
А.-Р. ЛЬОНОРМАНЪ, АНДРЕ МОРОА,
ВИКТОРЪ МАРГЕРИТЪ, МОРИСЪ РО-
СТАНЪ, Ж.-А. РОНИ СТАРИЯ, АНДРЕ
СЮАРЕСЪ, МАРСЕЛА ТИНЕРЪ, СЕНЪ-
ЖОРЖЪ ДЪОБУЕЛИЕ, ФРАНСИСЪ ЖАМЪ

ПРЕВОДНИ

ИЗБРАНИ СЪДЕБНИ РЕЧИ

шестнадесетъ тома

КОНИ, СПАСОВИЧЪ, ПЛЕВАКО, КАРАБ-
ЧЕВСКИ, АЛЕКСАНДРОВЪ, АНДРЕЕВ-
СКИ, МАКЛАКОВЪ, КАЗАРИНОВЪ, ШЕ-
ДЕСТАНЖЪ, БЕРИЕ, ПАЙЕ, ФАВРЪ, ЛА-
ШО, БАКЪ, ДЕМАНЖЪ, ВАЛДЕКЪ-РУСО,
ЛАБОРИ, АНРИ-РОБЕРЪ, СЕНТЪ-ОБАНЪ,
МОРО-ДЖИАФЕРИ, КАНПЕНКИ, ТОРЕСЪ

Печ. Миладинови—София пор. № 90
първи януарий 1943 година

ГЕОРГИ С.Т. ГЕОРГИЕВЪ

ЕДИНЪ ОТЪ ПЪРВА ДИВИЗИЯ

СПОМЕНИ НА УЧАСТНИКЪ

П Е Т О И З Д А Н И Е

1

9

4

3

КЪМЪ ФРОНТА

Много отдавна софийската гара не е преживявала такова тържествено изпращане. Огромна навалица, особено жени и деца, се трупат отъ всички страни на града къмъ вратитѣ на това посивѣло, безразлично здание, предъ което, като предъ голѣмъ военачалникъ, сѣ се изтегли два дълги влака.

Всѣка гара е кристална ваза, въ която възторжени цвѣта цвѣтятъ.

Всѣка гара е скъпоценна урна, която гаснещи надежди красятъ.

Влаковетѣ сѣ единъ срещу другъ. Площадка отъ нѣколко метра ги дѣли. А народъ, народъ! Офицерскитѣ кандидати, завършили съ 40 наборъ Школата, заминаватъ за Северния и за Южния фронтъ.

Септемврий 1916.

Гледамъ и не виждамъ нито единъ отъ другитѣ си. Вмѣквамъ се въ едно купе, за да оставя школото си сандѣче и бързамъ навънъ. Множество познати лица се движатъ въ една или друга посока. И тѣ търсятъ. Най-после, ето Донко Влайковъ.

— До виждане, Донко !

— До виждане, до виждане ! Ще ловя съ ржце аеропланитѣ. Ей тъй !

И вдига ръцетъ си, и става още по-високъ и още по-тънъкъ.

Една свирка, и всичко се раздвижва. Прегръщания, цѣлувания... Цвѣтя, цвѣтя...

— Сбогомъ! До виждане! Добъръ часъ! Пази се! Здраво дръжте! Богъ да ви закриля!

А единъ старецъ, подпрѣнъ на бастуна си, маха съ шапка и, като предъ олтаръ, дава върховно причастие.

— Живѣйте вие, бѣдещи храбреци отъ първа дивизия!

Двата влака се изтеглятъ бавно. Ние махаме. Намъ махатъ. Ето, това момиче не вижда вече този, за когото е излѣзло, но азъ приемамъ поздрава му, както излѣзлитъ за менъ пожелаватъ добъръ пѣтъ и сполука на другъ, други, непознати, но не незнайни. Въ тоя часъ всички знаятъ закъде всички заминаватъ. И всички се чувствуватъ близки.

Очитъ ми не виждатъ вече гара, изпращачи, ваза, цвѣтя. Виждатъ само урната, и тя дими...

После и това изчезва. Но защо не чувствувамъ, че губя нѣщо, нѣкого, задълго, може би завинаги? София се заличава и отъ мисълта ми дори.

Родината не е вече тукъ, край къщата, която напустнахъ, до близкитъ, съ които се раздѣлихъ, предъ Витоша, отъ която нѣма вече да се опивамъ.

Родината е Тамъ! За менъ тя се възправи предъ добруджанската граница, предъ тая света земя, отъ която израстна Тутраканъ.

Тутраканъ!

Добруджа, Родино моя!

*

Прозорцитъ и коридоритъ опустяватъ. Всички се прибираме. Гледаме се... Ето, Петъръ Дяконовъ, съученикътъ, състудентътъ ми, сѣда срещу менъ.

— Здравѣй, Дяконе!

Ръкуваме се сърдечно. После почваме да разпитваме другаритъ си, да се опознаваме. Кой за коя дивизия заминава? Тукъ получавамъ първия душъ. Излиза, че само Петъръ и азъ отиваме въ строя. Петъ души сж за допълняющи части и укрепени пунктове, шестиятъ — дори нестроевакъ! Защо тогава той, и то едничъкъ, тъй много викаше, тупаше се, почти запрѣчваше съ изпченитъ си гърди прозореца?

— Ние... ние ще ги научимъ! Ние... ние ще имъ дадемъ да разбератъ! Ние ще победимъ!

Отъ всички пороци лицемѣрието е най-гнусно. Накарватъ те да вървашъ въ това, съ което искатъ да те излъжатъ чрезъ привидно-искрена, убеждаваща увѣреностъ. Тоя господинъ бѣ вече завършилъ университета, името му бѣ почнало да си пробива пѣтъ, днесъ е познатъ съ „трудоветъ“ си. Само единъ му липсва. Не си даде трудъ да постъпи, както други постъпиха.

Четирма, за които ми е известно — приятелътъ ми Борисъ Марковъ, отъ 36 полкъ, съученикътъ ми Константинъ Маляковъ, отъ 17 полкъ и другаритъ ми отъ полка Христо Велковъ и Любенъ Занковъ бѣха изтеглили билетчета за оставане, макаръ и временно, въ вътрешността. Но

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

и четирмата ги повърнаха. При това, Христо и Любенъ имаха вече по трима братя на фронта.

— Другаритѣ ми заминаватъ, — заявяваха тѣ всички, — какъ мога азъ да остана!

Гаритѣ се следватъ. Слизаме. Откривамъ мнозина софиянци. Други наши кандидати се качватъ. Използували тридневния отпускъ, бързатъ да не пропуснатъ влака.

Пристигаме въ Каспичанъ. Броятъ ни е намалѣлъ. Нѣкои бѣха слѣзли по гарнизонитѣ. Други имаше да продължаватъ.

— Първа дивизия насамъ!

Събираме се. Почти всички се познаваме по лице. Радостни, щастливи, горди сме, че сме отбрани.

Когато дойде времето да ни разпредѣлятъ, на дивизията се дадоха отъ всѣка школна рота само по осемъ души. А въ нея можеха да попаднатъ само отъ нашата дивизионна областъ, само софийци. Тѣй, отъ нашата рота, отъ двадесетъ и деветъ софийци, влѣзохме само първитѣ осемъ по успѣхъ.

На следния день още малко пътуване съ влака — до Шейтанджикъ, гдето трѣбва да слѣземъ. Предстои ни дълъгъ пътъ съ каруци. Качваме се по двама. Попадамъ съ Борисъ Сарафовъ. Живѣехме въ съседни улици, познавахме се.

Седнали на сандъчетата си, образуваме керванъ отъ 40 прашни каруци, които се носятъ по прашния пътъ, опрашвайки дрехи, лица, рѣще.

Пътуваме день, после нощъ, отново день...

Пълнолуние. Топло. Приятно. Радостно.

Говоримъ за войната, за познатитѣ, за университетата, за какво не. Едва завършилъ, и веднага, само следъ нѣколко дни, Борисъ постѣпи въ Школата. Все пакъ, отъ другари знаеше и ми разказа нѣколко случая отъ „сѣдебната практика“.

Става късно. Но спи ли се и какъ при тоя трѣсъкъ, въ тая малка, тѣсна каруца, съ единъ конь? Разговаряме. И се чудимъ, какво сме успѣли да си кажемъ.

И ето, Борисъ ми разкрива съкровениѣ си тайни. Разказва ми любовта си къмъ г-ца Х. Говори ми продължително, съ подробности за тази толкова мила и умна лѣкарска дъщеря, която отдавна вече има свое семейство, деца.

Луната свѣти. Каруцитѣ тракатъ. Ние се друсае. Прахътъ праши. Нощта отлита.

— Ей, Сарафовъ, както пътуваме заедно въ една каруца, току-вижъ, че се връщаме единъ день като ранени и то пакъ заедно, въ една и сѣща каруца!

*

Пристигаме въщаба на дивизията. Поздравляватъ ни. Запитватъ где желаемъ да служимъ. Даватъ ни нѣколко голѣми листа, за да ги попълнимъ.

Ние, пехотинцитѣ, разполагаме и съ тритѣ бригади, и съ шесттѣ полка: 1 и 6, 16 и 25, 41 и 42. Кой кѣдето иска! Може ли да става дума за изборъ! Разбира се — 1 полкъ!

Преди да почне да учи нагледно географията, баща ми бѣ служилъ цѣли 15 години въ него! Добре е да се създава традиция, си казахъ, макаръ службата ми да бѣде само презъ войната.

Но само това ли? Отличията, които бѣ си извоювалъ, името, което бѣ си създалъ, правѣха отъ 1 полкъ наистина единъ отъ най-първитѣ. Самото име будѣше вече и уважение, и желание.

Другаритѣ ми избираха тоя или оня полкъ и когато, къмъ края на записването, погледнахъ списъка, не забелязахъ много голѣма разлика въ броя на саморазпредѣлилитѣ се по части кандидати.

Какво бѣ, обаче, очудването ми, когато следъ малко ни съобщиха официалното назначение. Въмѣсто въ 1, опредѣляха ме въ 41. Заедно съ менъ, въ сѣщия полкъ, попаднаха и мнозина други, които бѣха пожелали да служатъ въ 1, 6 или другъ, докато пъкъ нѣкои пожелали 41 — бѣха пратени въ 1 или 6! Не можахме да отгатнемъ причината. Първото, което би могло да ни мине презъ ума, излѣзе неоснователно. Разпредѣлението ни тукъ, въ дивизията, не бѣ по успѣхъ. Илия Ковачевъ и още двама отъ най-първитѣ кандидати попаднаха въ нашия полкъ. Значи... Просто сме станали „жертва“ на молива...

Нѣкои посрещнаха новината безразлично, спокойно, почти радостно:

— Такъвъ ми билъ късметъ!

Други проявиха сдържано или несдържано недоволство. Всичко, обаче, остана между насъ. Водѣше се бой. Нѣмаше време за молби. Трѣбваше бързо да се явимъ по частитѣ си.

Тръгнахме, но недоволството ми не можеше да се скрие.

— Нищо, нали и 41 е пакъ полкъ, нали и тамъ има хора, — каза ми единъ отъ нашитѣ, който сѣщо нѣмаше основание да бѣде много доволенъ, но бѣ успѣлъ вече да се утеши.

*

Пътътъ ни минаваше по добруджанска земя. Движехме се по стѣпкитѣ на бойцитѣ, овладѣли и превземаемия Тутраканъ, а сега набързо минахме силистренскитѣ укрепления и се чудѣхме и на осъвършенствуваната отбранителна линия, и на опразднената безъ бой крепостъ.

Пѣтищата бѣха задрѣстени отъ кола, каруци, конници. Всичко бърза, всичко вика. Ракли, болнични автомобили, кола съ ранени се смѣсваха въ общия шумъ.

Въ лѣво и въ дѣсно отъ шосето, догдето достига окото — раници, шинели, куртки, мушамы, платнища, чанти, матерки, пушки — какво не! А кола, ракли, орѣдия! После трупове, трупове... Цѣлиятъ пътъ, по който се движимъ вече пеша, свидетелствува за грозно бѣгство на поразена отъ грѣмъ войска, неустояла нито на огъня, нито на дѹха на Победителя.

Шосето е на много мѣста прокопано, за да попрѣчи на бързото минаване на наши орѣдия, кола. Но нищо, пътътъ отбива веднага въ страни и отново минава на шосето.

Неспособна сама да се бори, отстѣпващата войска си служи съ непозволенни сръдства. Навсѣкѣде раници, мушамы, чанти сѣ невидимо закрепени съ канапа на невидеща се бомба. Вдигнешъ нѣкой предметъ — бомбата избухва.

Не единъ нашъ войникъ стана жертва на това гнусно изобретение.

Дори труповѣтъ, тия свети мѣста, не сѣ пощадени. Наши санитары, наши свещеници се приближаватъ смилено, за да вдигнатъ благоговѣйно, за да погребатъ християнски паднали за родината ромъни. Побутнатъ трупъ, вдигнатъ трупъ, и невидима бомба избухва. Не единъ нашъ санитаръ стана жертва на това нечовѣшко изобретение.

Осквернихте дори труповѣтъ. Унизихте дори подвизитѣ. Погаврихте се дори съ жертвитѣ. Жертвитѣ, които вашитѣ войници принесоха предъ свѣтия олтаръ на светата си родина. Вашата родина!

Предупредени сме. А и почти на всички разхвърлени предмети, поне на тия, веднага отъ дветѣ страни на шосето, сѣ поставени хартии съ надписъ: „Не пипай, опасно за живота!“

Достигахме вече нестроевитѣ отъ полка.

Пристигнахме. Направихме репетиция какъ ще се представляваме. Когато всичко бѣ готово, командирѣтъ на полка се показа.

Слабъ, сухъ, високъ, съ черни мустаци и малка, остра брада, подполковникъ. Хараламби Тошковъ се приближи приветливо, рѣжува се съ всички, изпитвайки подъ носа си войнишкото:

— Господинъ подполковникъ, представлява ви се офицерскитъ кандидатъ...

Командирѣтъ се усмихваше съ доволство на тая енергия, която се излъчваше отъ насъ и ни дари съ хубави думи. Поздрави ни за бодрия и спретнатъ видъ и ни пожела...

Но, водѣше се бой, трѣбваше да се бърза. Необходимо бѣ да се явимъ веднага въ дружинитѣ и ротитѣ, въ които бѣхме вече разпредѣлени.

Въ първарота отиваше Венелинъ Яневъ, завършилъ въ Лозана, кандидатъ адвокатъ. (Раненъ въ Добруджа. Членъ на апелативния съдъ — София).

Въ втора — Илия Ковачевъ, завършилъ Султанския лицей въ Цариградъ, студентъ по право. (Убитъ въ Македония). Христо Велковъ, студентъ по право. (Инженеръ, главенъ инспекторъ въ м-во на Общ. сгради, пѣтищата и благоустройството).

Въ трета — Пенчо Будевски, кандидатъ адвокатъ. (Адвокатъ — София). Георги Ст. Георгиевъ, студентъ по право. (Раненъ въ Добруджа. Бившъ началникъ въ м-во на правосъдието — София).

Въ четвърта — Любенъ Занковъ, студентъ по математика. (Раненъ въ Ромъния. Машиненъ инженеръ, инспекторъ въ м-во на желѣзницитѣ — София).

Въ пета — Алекси Савовъ, току-що завършилъ търговска академия въ Лайпцигъ. (Раненъ въ Добруджа. Прокурисъ — София).

Въ шеста — Андрей Заяковъ, студентъ по право. (Раненъ въ Добруджа. Юристъ. Тютюно-търговецъ — Пловдивъ). Александъръ Василевъ, студентъ по химия. (Раненъ въ Ромъния. Инженеръ-химикъ, главенъ инспекторъ въ м-во на търговията — София).

Въ седма — Борисъ Сарафовъ, завършилъ право. (Раненъ въ Добруджа. Адвокатъ — София).

Въ осма — Иванъ Момчиловъ, студентъ по право. (Раненъ въ Добруджа. Химикъ, учителъ въ търговската гимназия — София).

Въ девета — Славчо Павловъ, студентъ по право въ Лионъ. (Адвокатъ — София). Григоръ Станковъ, студентъ по право. (Раненъ въ Добруджа и въ Ромъния. Юристъ. Б. З. К. Б. — София).

Въ единадесета — Иванъ Поповъ, народенъ учителъ. (Раненъ въ Ромъния. Народенъ учителъ въ Саранци — Софийско).

Въ дванадесета — Сродко Николовъ, народенъ учителъ. (Раненъ въ Ромъния. Народенъ учителъ въ Зелениградъ — Трънско).

Въ нестроевата — Цвѣтанъ Димитровъ, студентъ по филология. (Завършилъ финанси въ Лайпцигъ. Б. Н. Б. — София).

Знаменитата школа! Хиляда деветстотинъ и четиринадесетъ души — два мирновременни полка. Знаменитиятъ — 40 наборъ!

Петнадесетъ души — двадесетъ и седемъ ордена за Храбростъ!

Единъ бѣ убитъ. Трима отъ раненитѣ не се завърнаха. Единъ отъ завърналитѣ се, бѣ изтегленъ. Останалитѣ десетима останахме до края на войната.

Десетъ души — двадесетъ и единъ орденъ за Храбростъ!

40 наборъ. 41 полкъ. Първа дивизия.

Шестимата отъ дружината вървимъ, а ето, на среща ни офицеръ на конь — дружинниятъ адютантъ подпоручикъ Дечо Чалжковъ. Коньтъ два пжти по-голѣмъ, а Дечо не е малъкъ.

Дружинниятъ ни командиръ подполковникъ Георги Георгиевъ ни прие по ротно. Когато дойде нашиятъ редъ, Будевски и азъ му се представихме. Бѣхме край горичка, и началството ни бѣ предъ

зеленина. Едъръ, широкоплещестъ, съ голѣма глава и руса коса, той ни държа речъ, която завърши:

— Оня день трета рота загуби храбрецитѣ подпоручикъ Иванъ Доневи и преведения едва преди нѣколко дни въ пета рота подпоручикъ Димитъръ Храновъ. И двамата паднаха геройски за Отецеството. Последвайте примѣра имъ. Ако е необходимо, пожертвуйте и вие своя животъ!

Младшитѣ офицери убити! Значи... И смѣтно почувствувахъ, че нѣщо трепва въ менъ, като събуденъ упрѣкъ за пренебрежението, съ което бѣхъ се отнесълъ къмъ полка.

Явихме се въ ротата. Командирътъ ѝ поручикъ Радомиръ Стефановъ ни посрещна любезно и радостно. Опредѣли ни взводоветѣ, назначи ни ординарци и двамата съ Будевски се явихме по мѣстата си.

— Фелдфебелъ Драганъ Бенчовъ, господинъ офицерски кандидатъ!

Ето взводниятъ ми подофицеръ, отъ Торосъ, Луковитско, останалъ на свръхсрочна служба, започналъ войната като младши подофицеръ, сега фелдфебелъ, кавалеръ на два български и на австрийския орденъ за Храбростъ.

Драганъ е радостенъ, че има вече началство, държи се много добре, учтивъ, дисциплиниранъ е. Запознавамъ се съ подофицеритѣ и тъкмо искамъ списъка на взвода, чувамъ гласа на ротния.

— Стани!

Днесъ ротата е въ полкова поддръжка. Напредъ, въ лѣво, въ дѣсно се чува пушечна и артилерийска стрелба.

Движимъ се необезпокоявани отъ никого.
— Лѣгай!

Едва успѣли да се залепимъ на земята, нѣколко безразборно хвърлени отъ противника снаряди дойдоха наблизко да ни поздравятъ. Първитѣ поздравителни снаряди, пратени къмъ менъ, новодошлия.

Предъ насъ има малка височинка. Бързо заемаме защитения склонъ, ще ни бѣде полезенъ. Отново всичко край насъ утихва. Преписвамъ списъка на войницитѣ отъ взвода. Това става бързо, защото... имената на мнозина сж задраскани.

— Много малко сж, Драгане!

Драганъ ми разказва. Боеве въ Сърбия. Боеве въ Добруджа. Ето, преди три дни, при Великьой - Паракьой, заедно съ 1 полкъ, нашата дружина води славенъ бой и, като другитѣ, нашата рота дава тежки жертви. Единъ офицеръ и 24 подофицера и войника убити, 78 ранени, 6 изчезнали. Само за единъ день — тоя, само отъ една рота — нашата, излизатъ 109 души отъ строя!

Очитѣ ми се премрежватъ. Драганъ лежи развълнуванъ, азъ до него слушамъ и очитѣ ми се пълнятъ. Ето въ каквъ полкъ попаднахъ! Предишното ми недоволство губи цвѣта си, угрижение ме обхваща, вълнувамъ се и съмъ готовъ да искамъ прошка. Тоя мигъ бѣ върховно покаяние за неблагоприятия. Почувствувахъ се гордъ отъ полка си. 41 ми стана скѣпъ, като най-скѣпъ споменъ, най-свѣтла надежда. Намѣрихъ идеала си и му се посветихъ напълно.

II

НАПРЕДЪ ПО ЗЛАТНА ДОБРУДЖА!

Тоя, първи за менъ, боенъ день нашиятъ полкъ настѣпва, имайки за другари — въ дѣсно 1 полкъ, въ лѣво германската бригада на Боде. Не бѣ бригада — два пехотни полка, съ съответния брой батареи. Не само като нашитѣ, не бѣха и като германскитѣ полкове. Бѣ просто отрядъ — пехота, артилерия, минохвъргачки — подъ командата на подполковникъ Боде, отъ когото бѣ получила и името си.

Ако пехотата бѣ само една дружина, ако минохвъргачкитѣ нѣмаха възможность да действуватъ, артилерията бѣ мощна и действуваше знаменито! Извънъ полскитѣ батареи, имаше и 10.5 см. далекобойни, 15 см. гаубични, дори две 35 см. австрийски мортири! Тая бригада бѣ тъй отлична, че ѝ излѣзе пѣсень: „Трендафилътъ мерише, бригадата боде...“

Тая сжща бригада, която по-късно, само следъ два дни можахме да видимъ, и то съвсемъ отблизо.

— Въ страни отъ шосето!

Всички се отдрѣпваме, за да направимъ пѣтъ на германцитѣ, които се пренасятъ съ камиони. Пижо гледа, звѣри се, пѣкъ пооправи раницата, подрѣпне пушката и продължава. Не е като да му е за пръвъ пѣтъ. Краката му сж пребродили цѣлия Полуостровъ. Носятъ го сега бодро и по Добруджа.

Но ако германцитѣ се стоварваха почти на самото мѣсто, неуморени, имаха да благодарятъ на нашия тѣ „уморени“, на самия полкъ.

Сѣщия тоя день противникътъ бѣ отстъпилъ по посока къмъ Кубадинъ и Черна вода, които, обаче, отстояха далечъ, и негови части се укрепяваха по гребенитѣ и височинитѣ предъ насъ.

Срещу бригадата се насочватъ силни неприятелски части, които я поставятъ въ крайно опасно положение. Въ тоя, именно, мигъ командирътъ на полка заповѣда на втора дружина да обърне веднага на лѣво и се яви въ флангъ на ромънитѣ. Допринасяйки напълно за облекчаване на положението, тая изненада обърна противника въ страхотно бѣгство. Освенъ втора дружина, взеха участие и две роты отъ нашата.

Въпрѣки че всичко бѣ вече наредъ, единъ германски офицеръ пристигна, за да помоли командира да не изтегля още ротитѣ си. А по-късно, привечерь, офицерътъ за свръзка поблагодари на полка, отъ името на подполковникъ Боде, за тая тъй навременна и тъй ценна помощъ!

Следъ обѣда, сега вечеряхме за пръвъ пътъ на бойното поле. Съ каква храна ни подслаждаше Добруджа! Изобилна, разнообразна, богата! Имаше всичко: кокошки и прасенца, сушени и прѣсни плодове. А дини, пѣпеша!

Деньтъ отиваше на почивка, безъ да може да възпре палавата игра на сѣдбата. Нашиятъ наборъ освети тоя първи день. Заяковъ бѣ раненъ — първата жертва на кандидатитѣ ни въ дивизията.

Първата нощъ, която трѣбваше да прекарамъ на бойното поле, настѣпи. Тя бѣ за менъ първата цѣлувка на Богинята на войната, защото Богътъ бѣ ме вече поздравилъ!

*

Настѣплението продължава. Край нашата рота бѣха залегнали германски минохвъргачи. Войниците гледаха съ какво безгрижие лежаха дойчовцитѣ и какъ спокойно дигаха машинитѣ си, щомъ се дадѣше заповѣдъ за движение напредъ.

Настѣпваме въ областъ съ много вѣтрени мелници, които създадоха такава прекрасна картина, че просто човѣкъ да съжалява, загдето не се е родилъ художникъ. Всичко наоколо ми се видѣ изпълнено съ поезия. Липсваха само нѣколко деца съ дървени обувки и широко отворени шапки, за да имаме изгледъ отъ Холандия.

Край тия мелници, въ царевицата, германцитѣ бѣха принудени да се отдрѣпнатъ, като не можаха да прибератъ раненитѣ си. Когато настѣпиха отново, намѣриха всичкитѣ си другари съ надупчени отъ ножове тѣла, съ разбити отъ приклади глави. Между жертвитѣ бѣ и принцъ Фридрихъ Вилхелмъ Хесенски. Спомнямъ си страшното негодувание, съ което нашитѣ съюзници посрещнаха вестта за това модерно варварство.

Днитѣ се смѣняха при разнообразна обстановка. Не зная дали нѣкой отъ войниците е ялъ презъ живота си за тъй късо време толкова много дини и пѣпеша. Бѣхме залегнали въ бостани. А тѣ се разстилаха на голѣмо разстояние. Забравилъ за противника, всѣки бѣ

извадилъ ножа си и се разправяше, бързо и сръчно, съ тоя, другия противникъ! Горещината бѣ тѣй голѣма, че жаждата можеше да се утолява само съ тия, попаднали тъкмо на мѣсто, разхладителни плодове. Но ако разхлаждаха, тѣ и разстройваха. Току-вижъ нѣкой взелъ необичайна за момента поза, подъ грѣмъ отъ... насмѣшки на другаритѣ си, бърза да се предвижи къмъ удобна позиция... край нѣкоя друга диня, почти винаги два пѣти по-голѣма отъ главата му!

Ромѣнитѣ бѣха и днесъ откъртени. Въ взводна колона, ротитѣ ни продължиха бързия ходъ напредъ. На заникъ картината бѣ величествена. Догдето достига окото по тая равна, безкрайна, златна Добруджа се движатъ наши части. Не вече роти, а дружини и полкове, въ победенъ маршъ, като при величавъ парадъ, на разгърналъ се фронтъ. На залѣзващото слънце лицата на войницитѣ сѣ стоманено-бронзови и тежката умора е отстъпила предъ бодрия видъ и надежденъ погледъ.

Каква незабравима гледка, която сетнитѣ лжчи на умиращото днесъ слънце ни завещаха.

Сжщата вечеръ, на 18 септемврий, нашата рота получи заповѣдь да заеме създалата се голѣма празнина между първа и четвърта дивизия и да пази фланговетѣ имъ, които бѣха на застрашително разстояние. Задачата ни бѣ извънредно отговорна.

Позицията ни бѣ до с. Кокарджа. Пристигнахме по тъмно и започнахме окопи цѣлъ рѣстъ. Късно презъ нощта всичко бѣ готово и свободнитѣ отъ патрули, постове и секретъ заспаха.

Ранното утро на 19 септемврий не предвещаваше нищо. Само гробовното мълчание на противника говорѣше знаменателно.

Донесоха ни храна. Прасенце и стафиди. Не зная защо, не ми се ядеше. Не бѣхъ облаганъ отъ предчувствие. Просто тѣй, храната остана на окопа.

Мнозина ще си спомнятъ, че предъ голѣми боеве, които вписватъ имената си завинаги, се забелязва особено чувство, което мъчно може да се опише. Все пакъ, има редѣли, толкова повече да се опише. Все пакъ, има случаи, при които бъдещето само се изпреваря.

— На 12 септемврий презъ нощта, — разказа ми по-късно ротниятъ — седѣхъ на малка могила съ храбреца и вѣченъ охотникъ подпоручикъ Донева. Подпрѣлъ глава, той седѣше презъ цѣлото време мрачно замисленъ, подтиснатъ отъ най-злокобни предчувствия: „Тукъ ще сложа коститѣ си!“

„Напраздно го разсѣивахъ. Донесоха ни халва. Донева не я и побутна даже. Мисълта го гнети, непрестанно повтаряше тежкитѣ си предчувствия, като че самъ вдъхваше на съдбата текста на утрешната си присѣда“.

И на следния день, при атаката на памѣтния 13 септемврий, Донева бива убитъ.

Нищо подобно не ме смущава. Но къмъ липсата на желание за ядене, се прибавя и оставения настрана шинелъ, който, въ предишнитѣ дни, препасанъ презъ рамо, е неотлъчно отъ менъ.

Още отрано противникътъ напѣна упорито и съ жаръ. По всичко личи, че оттукъ е решилъ да почне победното си настѣпление. И първитѣ

му силни напъни, съ голѣмо числено превъзходство, успѣватъ. Части отъ четвърта дивизия отстъпватъ. Пристигналитѣ три роты отъ нашата дружина, настѣпили между сѣщитѣ 16 и 47 полкове, гдето сме ние, се натѣкватъ сѣщо на извънредно силенъ противникъ. Въпрѣки това, спиратъ настѣплението му и продължаватъ. Но сами тѣ, притиснати, се отдрѣпватъ. Кѣмъ пладне, и 16 полкъ почва да отстъпва. Обаче, подпомогнатъ отъ две наши роты, отново заема позицията си. Сега, всрѣдъ самия бой, кѣмъ нашитѣ четири, се влѣха и други роты отъ полка.

Въ дѣсно една се люшка като отъ вѣтрѣ.
— Напредъ!

Нашитѣ се вдигнатъ, противникътъ бѣга. Противникътъ се повърне, нашитѣ бѣгатъ.

Съседна рота имъ дава спасителенъ фланговъ огънь, и ротата се вдига отново.

Ето, тѣй близо и тѣй ясно, поручикъ Боянъ Дацовъ повежда отново ротата си, но бива раненъ. Офицерскиятъ кандидатъ Венелинъ Яневъ го замѣства, но и самъ бива поваленъ. Командуването поема отличниятъ фелдфебелъ Стойко Донковъ.

Въ лѣво офицерскиятъ кандидатъ Иванъ Момчиловъ е сѣщо раненъ, падна предъ очитѣ ми.

Противникътъ изнася шестъ картечници и, освенъ съ тѣхъ, жари съ пехотния си и съ артилерийския си огънь. Боятъ е въ пълната си стихия, а нашата артилерия мълчи. Защо? После научавамъ, че е останала безъ снаряди?!

Голѣмото упорство ни прави силно впечатление. По-късно узнаваме, че срещу нашия полкъ и

срещу единъ отъ съседнитѣ действува и известната вече „сръбска“ (славянска) дивизия, съставена отъ сърби, хървати, чехи, поляци, словенци и руси. Ами че така, да се разберемъ! Атакитѣ на тая дивизия сѣмъ отчаяни и едва сега ни става обяснима тѣй голѣмата съпротива и на ромѣнитѣ.

Положението на фронта ни е тежко.

Но защо пиша за полкове и дивизии, когато мълча за това, което е най-близо до менъ, въ което съмъ самъ азъ, за ротата напрімѣръ?

Книгата ми не е история на полка, въ която да се изнесе истината (поне официалната, при все че често тя представя просто... частната неистина) по действията на всѣко, дори и най-малко, подѣление.

Боятъ е върховенъ мигъ, въ който сѣмъ изпънати всички струни на човѣка за съкрушаване съпротивата на противника, за превъзмогването му, за изграждане на Победата, която, повече отъ веднажъ, може да бѣде осенена и отъ Славата.

Да се описватъ бойни действия, значи да не се пропуснатъ и тия, засѣгащи близки, приятели, да не се отминатъ и този, който описва, колкото и скромненъ да е. Значи, човѣкъ да става собственъ сѣдия. Освенъ това, да се обсъждатъ действия и бездействия, разпоредби и заповѣди съ сѣдбоносно отрицателни последици. Да се посочватъ имена.

При това, и преди всичко, боятъ е мигъ отъ войната. А тя е огромна огнена пещъ, въ която всичко гори... и се калява или изгаря. Тя е блѣскавъ лѣчъ отъ радости и възторзи, подвизи и слава. Но и тъменъ облакъ отъ патила и скърби, терзания и страдания.

Гърмежитъ заглъхватъ, защитниците оставатъ Боятъ свършва, войната продължава.

Ето какъ, многобройните епизоди извън боя, при различни случаи, въ разни положения, на разни мѣста, по фронта и въ дълбочина, се изплъзватъ отъ книгитъ за тоя или оня полкъ.

А тѣ трѣбва да бждатъ нарисувани. Затова очакващъ, че може би полковата ни история ще бжде написана, ограничавамъ се съ това, което всѣки участникъ би могълъ да направи — макаръ безъ дневникъ, безъ бележки, само съ наложени справки, да се остави на спомена. Да опише мнени-ята, впечатленията и преживяванията си. Съ това, да възкреси и спомена на другаритъ си. Може би по форма разказътъ не ще бжде напълно еднакъвъ. Причината ще се крие въ възприемане-то и отразяването. Колкото погледи — толкова гледки. Въ зависимостъ отъ огледалото, предметитъ не изглеждатъ еднакви.

Всѣко семейство е история, поема дори за този, който знае да я прелисти. Ламартинъ.

Какво да кажемъ, тогава, за нашето голѣмо — военно семейство ?

Настоящата изповѣдь е страница отъ книгата, която се нарича Бойниятъ животъ на българската войска и глава отъ живота на славния 41 полкъ.

Въ нея нѣма нищо измислено, украсено. Действителността е по-чудновата отъ фантазията, казватъ англичанитъ.

Но за да бжде удобно на автора да разказва, нека читателътъ види въ спомена му само Единъ отъ многото, Единъ отъ първа дивизия.

III

ЗА РОДИНАТА

Жестокиятъ бой продължава. Шестъ часа какъ се биемъ. Сега летимъ срещу шесттѣ картечници.

Единъ куршумъ ме пронизва между гърдитъ и стомаха и, като грабнатъ отъ вихъръ, обръща и съ страшна сила поваля на грѣбъ върху вкаменилитъ се отъ жестокото слѣнце голѣми буци прѣстъ.

Бѣхъ чувалъ, че преди смъртта си, човѣкъ вижда цѣлия си животъ и то само въ една кжса секунда. Гърбътъ ми при падането бѣ просто разсипанъ и ужасни рефлексни болки започватъ да цѣпятъ корема ми. Имамъ усѣщане, че съмъ съ разкъсанъ стомахъ. Животътъ ми, преминалъ предъ менъ съ бързината на мълния, ме утвърди въ предположението: последниятъ ми часъ настава, умирамъ. За да избѣгна страшнитъ болки, вдигамъ револвера да се застрелямъ. Но споменътъ отъ ученическитъ ми години се явява ненадейно и предъ менъ свѣтва единъ отъ уроцитъ по латински: *Думъ с п и р о, с п е р о*. (Докато дишамъ, надѣвамъ се !)

Въ сѣщия мигъ, въ общия рой преживявания, до ушитъ ми достигатъ думитъ: „Убиха го !“

И, залегнали задъ менъ, всрѣдъ убити и ранени, възползувани отъ спиране на стрелбата, войницитъ се вдигатъ и започватъ да отстъпватъ.

Прегънатъ на две, ставамъ да ги спра. Фелдфебелътъ Драганъ се притичва до менъ и въ очитѣ му блѣсватъ сълзи. Едва преди нѣколко минути, самъ той ми донесе изричната заповѣдъ на дружинния, въпрѣки че никой другъ не настѣпва, въпрѣки че други вече отстъпиха, ротата да настѣпи, да атакува на всѣка цена. Сега тая цена се знае.

Сълзитѣ на Драгана капятъ. Тѣ капятъ и за боя, за 19 септемврий, който губимъ.

Сбогувамъ се съ най-близкитѣ войници, предавамъ командването на Драгана и едва движещъ се, тръгвамъ по сѣщия пѣтъ, по който не свирятъ вече куршуми. Полето е достатъчно усѣяно. Картечицитѣ, тия машини за месо, сѣ наситени вече.

Задъ нѣколко трънки, при малка низина, която, най-после, следъ голѣми усилия, достигаамъ, ротниятъ фелдфебелъ и фелдшерътъ ме превръзватъ съ голѣмо внимание.

Куршумътъ е направилъ всичко, което е могълъ. Най-напредъ е скѣсалъ двойния шнуръ на револвера, който би падналъ, ако ржката не би го здраво държала. Окървавилъ е дрехитѣ. А на гърдитѣ не зѣе, просто червенѣе малка точка, колкото да побере единъ куршумъ и да погребее единъ животъ. Трѣбва да се направи и друга превръзка: куршумътъ е излѣзълъ отъ гърба. Едва тукъ, седналъ, разбираамъ, че съмъ раненъ и на друго мѣсто — въ китката на лѣвата ржка и че куршумътъ е сѣщо излѣзълъ — отъ дланъта. Тежкиятъ ударъ въ гърдитѣ, непоносимитѣ болки въ корема отвлечатъ съвсемъ вниманието ми. Не усѣщамъ, а виждамъ ранитѣ си на ржката!

Ротниятъ фелдфебелъ взема револвера ми, за да го запази, и двама санитарии ме понасятъ.

Боятъ продължава. Противникътъ чувствува надмощието си. Необходимо ли е да си служи съ карти? Земята, светата добруджанска земя, е наша, но територията е негова. Отстъпвалъ е, знае всичко. И артилерията му бие пѣтища и пѣтеки и смущава, препятствува движението на раненитѣ, които, отъ разни мѣста, се спускатъ.

Всичко ми се замайва. Въ ушитѣ ми дълбокиятъ тътнежъ на близки и далечни неприятелски оръдия се смѣсва съ прѣскащитѣ се въ редъ и въ безредие снаряди. Единъ пада тѣй неочаквано наблизко, че санитаритѣ ме изпускатъ по неравния пѣтъ и азъ се претъркулвамъ въ купчина камъни. Чувствувамъ като да съмъ се разпадналъ на части. Съ браха ме, поставиха отново на носилката и продължиха нелекия си пѣтъ, когато ненадейно се яви конниятъ ординарецъ на ротния. Ето, значи, какъ се гради другарството. Ротниятъ можеше да бѣде раненъ, но се лишаваше отъ коня-спасителъ въ часа, въ който, може би, самъ би ималъ нужда отъ него.

— Ахъ, ахъ, господинъ кандидатъ, — зареди ординарецътъ Петко Ивановъ и, като задържаше неспокойния отъ снаряднитѣ прѣскания конъ, остави санитаритѣ да ме натоварятъ.

— Хайде сега, връщайте се, — казахъ, като имъ благодарѣхъ!

— Връщаме се, господинъ кандидатъ. Добъръ часъ!

Прегърналъ коня, Петко ме придържаше съ другата си ржка, която едва ме крепѣше. Главата

ми бѣ се свлѣкла до главата на коня, и болжитѣ не ме оставяха. Коньтъ едва пристѣпваше, а азъ цѣлъ се разтърсвахъ. Като че не краката му, а гърдитѣ и коремътъ ми стѣпваха по неравната земя.

— Стой, Петко!

Но каква полза, когато отново трѣбва да се трѣгва! А санитаритѣ бѣха вече изчезнали. При това, бѣха нуждни и за други.

Привлѣченъ, сигурно, отъ окаяния ми видъ, единъ офицеръ на конь се приближи и ми подаде шише конякъ. Благодарихъ му, и той отмина бързо напредъ... или назадъ, и самъ вече незнаехъ кжде е напредъ и кжде — назадъ.

Въ всѣки случай, движейки се, напредвахме къмъ лазарета, който, най-после, се показа.

При вида на тъй много ранени, почувствувахъ облекчение. Като че този, леко засегнатия, ми сваля товаръ отъ гърдитѣ, защото моятъ видъ трѣбва да облекчи другъ, още по-тежко отъ менъ раненъ.

Край една маса бѣ седналъ единъ подофицеръ и записваше имената на всички, които се приближаваха, докато до него лѣкари и санитарии превръзваха, допревръзваха тѣзи, които имаха нужда.

Неизгладимъ споменъ ми остави необикновения редъ и спокойствие у всички. Никакви охкания, стенания. Всѣки, било самъ, било на носилка, минава покрай масата тъй тихо и търпеливо, като че чака реда си, за да получи заплата!

Тукъ кола и каруци ни поематъ. И, освободенъ отъ всички обстоятелства, които до сега поддържаха будността ми, изтегналъ се на постланата съ сѣно кола, изгубвамъ съзнание.

IV

КЪМЪ СМЪРТЬТА

Виждамъ се въ скромна селска стая. Край прозореца, до вратата, съ превързанъ кракъ, седи командирътъ на втора дружина майоръ Михайловъ. Въ дѣсно... А! Ето ги и тримата: Дацовъ, Яневъ и Момчиловъ! Искамъ да вѣрвамъ, че съмъ направилъ усилие да се усмихна. Другари по нещастие! Какво ти нещастие! Какво по-голѣмо щастие да бждешъ въ такъвъ моментъ всрѣдъ другари!

До тѣхъ е поручикъ Тропчиевъ. Гледамъ ги. Гледатъ ме. Никой не ми казва нищо. Види се не считатъ, че думитѣ могатъ да помогнатъ. При това, и Яневъ е сравнително по-тежко раненъ. Ето, внасятъ и стоварватъ до менъ другъ раненъ. Обръщатъ лицето му. Крѣвъ е потекла отъ устата му. Сарафовъ! Другарьтъ ми отъ каруцата!

Пълно мълчание цари. Единъ лѣкаръ влиза и се спира предъ майоръ Михайловъ.

— Остави мене, докторе, вижъ тѣзи двамата — тежко раненитѣ.

И посочва къмъ насъ.

Въ какъвъ полкъ попаднахъ! Всрѣдъ какви хора! Ето и сега, когато пиша, макаръ десетъ години вече да е въ гроба, виждамъ майоръ Михайловъ като живъ предъ себе си.

16 април 1925. „Св. Недѣля“ е пълна, препълнена. Точно предъ олтара, на тротоара отвън, сме застанали—сжиятъ, вече полковникъ, Спиро Михайловъ, единъ полковникъ о. з., нашиятъ Пенчо Будевски, другъ поручикъ о. з. —отъ 1 полкъ и азъ.

— Хайде, Георгиевъ, да влѣземъ за малко въ черквата.

— Нѣма да можемъ, господинъ полковникъ, а и да успѣемъ, нѣма да можемъ да излѣземъ.

— Хайде бе, само за петъ минути.

Отвърщамъ, че е вече време да тръгнемъ за дома на Дѣлчо Илчевъ (сжщо нашъ другаръ отъ полка, убитъ при Араба-конакъ, защитавайки Царя). Илчевъ живѣеше срещу Борисовата градина, отгдето трѣбваше да бѣде изнесенъ.

— Хайде бе, нали сме бойни другари, ще ми откажешъ ли, — настоява приятелски и убедително полковникъ Михайловъ.

И, наистина, какъ може и защо въобще да се отказва! Но нѣщо съвсемъ необяснимо ме задържа. Напротивъ, хайде за другото погребение!

Полковникъ Михайловъ се изкачва бавно къмъ вратата. Азъ тръгвамъ къмъ ул. „Клементина“.

— Чакайте, — извиква полковникътъ о. з., и тръгва съ другитѣ двама къмъ менъ.

Само нѣколко крачки... и черквата бива вдигната въ въздуха. Още въ движение, полковникъ Спиро Михайловъ бива убитъ!

— Остави мене, докторе, вижъ тѣзи двамата — тежко раненитѣ.

Лѣкарътъ се навежда къмъ насъ. Сарафовъ е още въ безсъзнание.

— Имате ли нужда отъ нѣщо?

— Добре съмъ превързанъ, но моля, дайте ми опиумъ, не мога да понасямъ болкитѣ.

Лѣкарътъ се връща съ успокоителното, което почти веднага ме приспива.

*

Събуждамъ се всрѣдъ шумъ. Нощ. При свѣтлината на мъждѣеща лампа изнасятъ раненитѣ. Ето, и последниятъ е изнесенъ. Само Сарафовъ и азъ оставаме. Единъ войникъ влиза и почва да ми събува ботушитѣ.

— Защо ги събувашъ? Остави ботушитѣ!

А той дърпа ли, дърпа.

— Остави ботушитѣ тукъ! Не ги изнасяй!

А той се вдига съ тѣхъ и тръгва.

— Остави ботушитѣ или ще те застрелямъ!

Съ какво? Но заканата действа. Войникътъ остави ботушитѣ, върна се, взе лампата и...

— Остави лампата!

Каква лампа, едва мъждукаше! Все пакъ, нѣщо се виждаше.

Болкитѣ въ стомаха бѣха се успокоили. Но тая неизвестностъ, която се създаваше, не можеше да успокои. Какво става? Защо ги изнасятъ? Защо ни оставятъ? Защо ми събуватъ ботушитѣ? Защо взематъ лампата? Защо никой не се връща?

Всрѣдъ цѣлия тоя роякъ тревожни въпроси, влизатъ двама лѣкари и единиятъ казва на френски:

— Ще ги оставимъ. Ощетази нощъ ще умратъ!

— Сарафовъ, Сарафовъ — викамъ, като бутамъ „силно“ изтегналия се до менъ другаръ, — чу ли какво казаха? Оставиха ни, оставиха да умираме тукъ!

Пето издание

Каква жестока нощ. Какъ всичко ми е ясно и живо. Като че ли сега го приживявамъ.

Казвамъ на Сарафовъ, че ще излѣза да търся каруца. Той ме изпраща съ купъ благословии. Очитъ ни свикватъ съ тъмнината, тъй като лампата вече прегорѣ.

Лесно намирамъ ботушитъ си и само азъ зная какъ ги обухъ. Опрѣнъ на стената, мислѣхъ, че ще мога да надделѣя. Ботушитъ излѣзоха по-силни отъ менъ. Залюлѣхъ се и се струполихъ. После сѣдамъ, дърпамъ, а отъ всички страни ме пробождатъ игли.

Най-сетне съмъ въ двора, на улицата. Къде да ида? Тихо е, нищо не се вижда, нищо не се чува. Поне нѣкое куче отнѣкъде да залае, за да ме обнадежди, че все още има хора. Изцѣло превитъ, тръгвамъ просто на посока. Тая кѣса селска улица ми се видѣ дълга като дълъгъ булевардъ!

Голѣмо здание ме привлича. Черква!

Приближавамъ и изнемощѣлъ, струпалямъ се на каменнитъ ѝ стѣпала.

Намирамъ се предъ Бога, въ тишината предъ Неговия домъ, предъ благостъта на Неговата усмивка. Моля се за всички. И за насъ, и за тѣзи отсреща. Въ тоя мигъ не единъ има нужда отъ Неговата помощ и отъ Неговата закрила.

Тръгвамъ отново. Навсѣкъде пусто. Жива душа нѣма. Самъ съмъ. Самъ ли? Съ менъ е страданието. То ми служи за другаръ.

Пѣтьтъ ми продължава все тъй безрезультатно, когато внезапно чувамъ цвилене. Възрадвамъ, насочвамъ се стремително... а краката ми се огъватъ, оплитатъ... къмъ тая спасителна

посока и презъ единъ спасителенъ дворъ, излизамъ на една спасителна уличка, гдето виждамъ една спасителна каруца, въ която закѣснѣлъ селянинъ качва децата си. Ето спасителятъ ни!

Какъ съмъ се упѣтилъ — единъ Богъ знае. Въ всѣки случай, стигнали черквата, паметъта не ми измѣни и презъ отворената врата на една селска кѣща излѣзе и вториятъ оставенъ да мре...

Зазорява се. Изтегнати въ тая тъй удобна каруца, чието дѣно е постлано съ дюшечи, юргани и меки бохчи, въздѣхваме спокойно, дишаме прѣсния утриненъ въздухъ на Добруджа и на спасението.

*

Каруцата се носи по пѣтя, подскача отъ всѣко камъче. Но въпрѣки мекитъ юргани, болкитъ ми започватъ отново. Друсаме се, трѣскаме се. Нѣма що! Да сме се родили момичета!

Сарафовъ се оплаква отъ силни болки и отъ страшна жажда.

— Море да е, бихъ го изпилъ!

— И едно шише ти стига!

— Ама кѣде е?

Вече 36 часа не съмъ турилъ нищо въ устата. Вчера цѣлия денъ не съмъ ялъ, не съмъ пилъ. Пие ми се, но що да правя? Ето, приближаваме село.

— Вода, вода! — вика Сарафовъ.

Каруцата се носи съ трѣсъкъ по главната улица. Наближаваме двуетажно здание, отъ което изтичва единъ лѣкаръ и съ вдигната рѣжка спира каруцата.

— Имате ли нужда отъ нѣщо?

— Вода, вода!

— А вие?

Повтарямъ вчерашната си молба за опиумъ. Болкитѣ въ корема ми се усиляватъ.

Лѣкарътъ изнася и подава на Сарафовъ студень чай. Не съмъ виждалъ по-жаденъ човѣкъ. Макаръ зле ударенъ, изнемощѣлъ, нашиятъ Борисъ грабна матерката и я опраздни до дъно. Лѣкарътъ подаде и на менъ чай. Но опиумътъ ми стигаше.

Борисъ се чудѣше, не можеше да разбере защо не искамъ да пия. Може би бѣ пресилено, ето, самъ лѣкарътъ ми дава матерка. Но той не знаеше точно где и какъ съмъ раненъ. При това, самовнушение ме възпираше. Гърди, стомахъ... Напротивъ, презъ цѣлото време следъ това, самъ азъ съветвахъ Бориса да не пие.

Въ какъвъ раненъ часъ самъ лѣкарътъ да изтича при шума отъ приближаващата се самотна каруца! Когато си спомнямъ нѣкои други лѣкари, не мога да не помисля и за този тѣхенъ колега.

Минаваме друго село. Всички наизлѣзли и чакатъ. Жени, моми, деца. Стомни, менци. А дини, пѣпешки! Незабравима картина представляваха тѣзи хубави типове жени, въ чиито очи се четѣше и милосърдие, и състрадание. А съ какви думи ни даряваха на своя най-чистъ бѣлгарски езикъ!

Сарафовъ пине отъ водата на една, после на друга и захале кжсъ диня, който безмилостно изкушава и менъ. Но ще се търпи до болницата.

Пристигнахме въ едно село, гдето ни задържаха. Шинелътъ ми бѣ останалъ Т а м ъ. Тропчиевъ, когото настигнахме тукъ, ми даде единия отъ двата си шинела. Махнахъ звездитѣ и той стана кандидатски. После бѣхме прехвърлени въ Алфатаръ.

Тукъ сме десетина въ една училищна стая. Всички тежко ранени. Сарафовъ е до менъ. Въ страни и на дѣсно, презъ два-три кревата, е подпоручикъ Мусаковъ, сжщо отъ нашия полкъ, съ когото бѣхъ се запозналъ при настѣпленieto.

Намираме се въ болницата на двама софийски лѣкари. Появата на единия, съ брада и тѣй добродушно лице, се посрѣщаше винаги съ радостъ. Когато свършваше работата си, идваше при насъ, за съжаление на кратъкъ разговоръ, защото постоянно го викаха за нѣщо. Въ негово присѣствие не изпитвахъ чувството, че съмъ въ болница.

Мусаковъ се разговори по-надълго съ него. Каза, че е завършилъ въ Москва. Помоли за книги на руски. Самъ завършилъ въ Русия, лѣкарътъ му донесе Пушкинъ.

Единъ отъ раненитѣ, чийто креватъ бѣ въ отсрещната редица, се помина тихо. Изнесоха го и мѣстото му се зае отъ другъ.

Въ дѣсно отъ менъ лежеше едъръ, пѣленъ, много по-възрастенъ отъ насъ поручикъ, чието лице бѣ обрасло вследствие продължително небръснене. Бѣ тежко раненъ въ корема. Въпрѣки това, отъ устата му не излѣзе нито единъ стонъ. Но затова цѣлото му тѣло стенѣше. То огъваше малкия и слабъ креватъ, който се превиваше подъ гърченията на този нещастенъ другаръ. Обръщаше се непрекъснато ту на една, ту на друга страна и отведнажъ спре, понадигнатъ, изцѣло обърнатъ къмъ менъ, и само очитѣ му безпомощно свѣтятъ. Гледаше ме втренчено, като да

искаше да ми каже нѣщо. Но отново се обръщаше на другата страна, и люшканията продължаваха.

Прекрасното септемврийско слънце достигаше до стаята само съ свѣтлината, която отблѣсваше. А колко ме блазнише! Краката ми държах. И облѣкълъ шинела, излѣзохъ да се понарадвамъ. Дворътъ бѣ пустъ. Въ болницата имаше само тежко ранени. Затова никакво движение не смуцаваше покоя ѝ.

Отпустахъ се на една пейка и въздъхнахъ облекчително.

Следъ пладне отново поседѣхъ и това благото слънце проникваше дълбоко въ раненитѣ ми гърди. Отново радостенъ отъ тоя съвсемъ новъ за менъ свѣтъ, който слънцето ми разкриваше, върнахъ се въ мрачната стая. Но леглото въ дѣсно отъ моето бѣ опразднено. И този ми другаръ бѣ се поминалъ.

Така минаваха днитѣ. Веднажъ, когато Мусаковъ бѣ върнатъ отъ превързочната, каза ни съ печално лице:

— Тежка е лѣкарската присѣда. Ще ми отрежатъ крака. Нѣма що, ще се понесе.

Когато на другия день го внесоха, вече само съ единъ кракъ, бѣ сѣщо тѣй спокоенъ, както и преди.

Но положението му се влоши и страшно предчувствие ни обхвана. По устата му почна да се явява пѣна. Ние, отъ разнитѣ кревати, само се споглеждахме и на устнитѣ ни замръзваше думата: тетанусъ!

Устата му почна да се сковава. Здравни, желѣзни клещи не можеха да я разтворятъ. А той,

спокоенъ, поиска съ знакъ да му дадатъ хартия и писалка и ни написа нѣколко думи. Лѣкарътъ взе листа и ни го прочете гласно: „Ясно и напълно виждамъ, чувамъ и чувствавамъ всичко, само не мога да го изкажа. Устата ми е скована. Колко жално, че умирамъ. Но такава ми е била сѣдбата“.

Следъ малко, по-младиятъ лѣкаръ влѣзе бледенъ, развълнуванъ и, обръщайки се къмъ насъ, каза, че Мусаковъ ще бѣде изнесенъ. Тамъ, отдѣлно, ще му бѣде по-добре.

Другарътъ ми отъ стаята, бойниятъ ми другаръ отъ полка, авторътъ на Д а л и л а и на К ъ р в а в и п е т н а бѣ вдигнатъ на носилка и, обръщайки се къмъ насъ — Сарафовъ и менъ, — отпрати последния си погледъ.

На другия день камбаната би единъ пѣтъ въ повече...

Отново седѣхъ въ печалния дворъ, самъ печаленъ като никога. Нашата стая загуби вече трима. Чий бѣ редътъ? Предъ погледа ми минаваха всички останали и веднага отстранявахъ и този, и онзи. Стига, стига, си казвахъ. И отново се изреждаха единъ, втори. Вмѣсто спокойна почивка подъ това прекрасно слънце, духътъ ми бѣ тревоженъ отъ продължителни нерадостни мисли.

Въ двора влѣзе единъ подофицеръ и се насочи къмъ менъ, и днесъ едничкиятъ, излѣзълъ на чистъ въздухъ. Когато наближи, каза възрадвавъ: „А! Вие сте били отъ нашия полкъ, господинъ кандидатъ!“

И, наистина, ако на моя, останалъ на бойното поле, шинелъ нѣмаше още номера, шинелътъ, който Тропчиевъ бѣ ми така другарски заелъ, носѣше голѣмитѣ цифри 41.

Подофицерътъ ми обясни, че билъ изпратенъ отъ командира на полка и затова, следъ като миналъ с... , идва сега въ Алфатаръ, за да пита дали тукъ е погребанъ единъ отъ кандидатитѣ ни, тъй като е натоваренъ да фотографира гроба му.

— Кой кандидатъ? — запитвамъ очуденъ.

— Отъ трета рота — Георгиевъ!...

Когато се завърнахъ въ полка, позанитересувахъ се да узная, какъ е достигнала тая новина. Научихъ, че всички, които бѣха ме видѣли отъ момента на раняването до санитаритѣ и конния ординарецъ Петко, сж разказали впечатления си и отъ единъ на другъ: „Лошо, много лошо ударенъ, едва мърдаше, едва дишаше“, достигнало до ротата, че нѣкой като менъ билъ умрѣлъ. Отъ ротата — въ дружината, отъ дружината — въ полка.

И командирътъ, нашиятъ рѣдъкъ, незамѣнимъ и незабравимъ командиръ поискалъ да изпрати на домашнитѣ ми (безъ да ги познава) сетенъ споменъ отъ тъй рано загиналия имъ синъ!

Когато Заяковъ бѣ раненъ, до София достига новината съ името Занковъ — и то не като раненъ, а убитъ. Домашнитѣ му правятъ панихида по геройски падналия му при Добричъ братъ, а бащата и други близки, знаейки „истината“, тежко опечалени, правятъ всичко възможно, за да скриятъ отъ нещастната майка, че панихидата не е за единъ, а за двама отъ синоветѣ ѝ!

V

ГОЛѢМА БЪЛГАРКА

Ще ни премѣстятъ. Отново каруца, отново пакъ съ Сарафовъ. Сбогувамъ се съ тѣзи, които оставатъ, съ стаята, съ починалитѣ другари и, следъ новъ, тежъкъ пътъ, пристигаме въ Разградъ, гдето ни настаняватъ въ едно училище.

Още въ самото начало почувствувахме разлика въ отнасянето. Лѣкарьтъ бѣ тъй грубъ, тъй непоносимъ, че нѣмахме нито най-малко желание да разговаряме съ него. И не само ние, преди насъ — всички останали въ стаята.

— Вие нѣмате нищо, вие нѣмате... вие...

И въ по-малко отъ минута, прегледътъ му отъ креватъ на креватъ се свършваше. Кжде тия изрази, които бѣхме чували? А това приятелско отнасяне? Другарски разговоръ?

Всички мълчаливо отказвахме да си служимъ съ него. Но едва излѣзълъ, веднага извиквахме единъ фелдшеръ, който съ най-голѣма любезностъ услужваше на всички за всичко.

Единъ день, сигурно усѣтилъ маневрата ни, лѣкарьтъ влѣзе внезапно въ стаята и, виждайки реда, който бѣхме въвели, направи цѣлъ скандалъ.

Въ сжщата болница помагаше плененъ ромънски професоръ по медицина. Това се казва лѣ-

каръ! Бѣ пожелалъ да освидетелствува всички! Единъ следъ другъ, минавахме подъ най-внимателния му и продължителенъ прегледъ.

Когато дойде моятъ редъ, погледна ме въ гърдитѣ, после обърна отъ къмъ гърба, даде ухото си и дълго ме преслушва. Отново ме погледна, отново преслуша и като се усмихна, каза на френски: „Цѣло чудо!“

Ималъ съмъ късметъ!

По-късно, въ София, професоръ Голдамеръ, който ме рентгенизира въ Александровската болница, не можа да се сдържи да не каже на родния си езикъ: „Красивъ изстрелъ!“

Дотогава знаехъ, че има красиви погледи, сега научихъ, че имало и красиви изстрели!

*

Отъ едната страна на стаята бѣхме шесть души. Срещу насъ — шесть ромънски офицера, всички тежко ранени въ краката. Двама-трима бѣха съ отрѣзанъ кракъ, единъ бѣ загубилъ и двата!

Въ лѣво, перпендикулярно, точно до менъ — два кревата: единиятъ бѣ заетъ отъ учитель-артилерийски поручикъ, смъртно засегнатъ въ слабинитѣ. До него, на втория креватъ, лѣкаритѣ бѣха разрешили на годеницата му да остане и да му служи неотлъчно.

Презъ цѣлия день, презъ цѣлата нощъ, когато и да се събудѣхъ, облѣчена, макаръ и полегнала, тя бѣ винаги будна.

Нещастниятъ поручикъ само повтаряше, че е раненъ отъ куршумъ. Отвърнахъ, че е гордостъ за артилериста да бѣде засегнатъ отъ пехота.

А той? Той не можеше да прости на случая, който тѣй преждевременно бѣ го извадилъ отъ строя.

Батарейта имъ се носѣла хвѣрковато напредъ, на нова позиция, задъ напредващата победоносно пехота. Макаръ и отдалечъ, артилериститѣ слѣли своето „ура“ съ това на ротитѣ. И когато вече наближавалъ мѣстото, което наситениятъ му погледъ открилъ за орждията, единъ куршумъ отъ флангъ, отъ къмъ една горичка, отъ която ненадейно застреляла далечна картечница, го повалилъ отъ коня. Заедно съ него, почти едновременно, били засегнати и конетѣ на първо оржие, което се обърнало.

— Куршумътъ, който ме удари, да бѣше закъснѣлъ, да бѣше закъснѣлъ!

Тия думи се повтаряха често и въ съзнание, и въ полусънъ. Особено ги чувахме да ги бълнува.

Съ каква скръбъ печалната годеница гледаше страданията на най-близкия си! Стройна, извънредно хубава, тя бѣ на постъ, безъ смѣна, и не знаехъ дали е щастлива, че може да услужда тежкитѣ моменти на ранения или би предпочела да не бѣде свидетелка на страшнитѣ му мъки.

Тукъ почувствувахъ какъ се извайва въ менъ мраморната истина — боятъ е мигъ отъ войната! Въ кой дневникъ, въ коя реляция, въ коя история за бойнитѣ действия на тоя или оня полкъ би влѣзла тази поразена въ сърдцето жена? Нейниятъ подвигъ трѣбва да влѣзе въ историята на нейния полкъ. Но за да бѣде възпѣтъ, необходимъ е поетъ.

Една утринъ, при тежки стенания, които събудиха цѣлата стая, когато бѣли лъчи разкъсаха черната нощъ, душата му отлетѣ къмъ по-тихъ свѣтъ, гдето нѣма грѣмъ и знамената сѣ свити.

Санитари влѣзоха да изнесатъ топлия още трупъ. Но една ръка ги спрѣ. Скромната учителка прегърна героя и, снемайки го отъ леглото, докато краката му се влачеха по дѣските, отнесе го въ прегръдките си.

Понадигнати, ромъни и ние се вслушахме съ най-дълбоко вълнение въ симфонията, която се разнесе, звучна и тържествена, въ тоя раненъ часъ предъ насъ. Прости и скромни селяни, санитаритѣ се отдръпнаха, изтръпнали и нѣми. Съ свалени фуражки, тѣ оставиха тази голѣма българка да отнесе трупа на този, съ чийто животъ бѣ се готвѣла да се свърже, но дали отъ съдбата му би могла да се отвърже?

На другия день тя се върна при насъ. Погледътъ ѝ бѣ увѣхналъ. Опрѣна въ страни на вратата, съ ръце отзадъ, тя погледна нашата редица, която я гледаше мълчаливо, обърна се къмъ другата, гдето срещна сжщитѣ дълбоки, човѣшки погледи. Съ вдигната глава, съ съветъ, като разтърсена, погледъ тя се обърна. Не я видѣхме вече.

После научихме, че сама погребала годеника си.

Следъ години, когато бурята утихна, върнахъ се къмъ тия мѣста, за да потърся тази знаменита българка.

Но отдавна вече младата безъ грѣхъ жена бѣ прибрана отъ грѣшната земя.

VI

ВЪ СТАРАТА И ВЪ НОВАТА СТОЛИЦА

Раздѣлата ми съ Сарафовъ настѣпва. Продѣлжавамъ за Търново. Но затова, запознавамъ се съ офицеръ отъ полка, когото, макаръ и софиянецъ, виждахъ за пръвъ пѣтъ.

Дундовъ бѣ отъ най-рѣдките хора, които познавамъ. Необикновена доброта, деликатностъ, отзивчивостъ и благородство. Тѣй се сдружихме, че оттукъ вече не се раздѣлихме.

Тежко раненъ отъ шрапнелъ, желѣзното топче бѣ натѣпкало, като въ ловджийски патронъ, скжсаното парче отъ куртката и ризата. Но Сжбчо бѣ сърдцатъ, при това краката му държаха, а и не искаше да минава за боленъ.

И ето, излизаме до сладкарницата. Тамъ пиша отново на домашнитѣ си, отбелязвайки, че съмъ „напълно добре“, прибавяйки, отгдето имъ се обаждамъ. Разбира се, не сж повѣрвали. Като всички, и тѣ сж били съ убеждението, че щомъ човѣкъ е раненъ въ гърдитѣ, трѣбва цѣлъ день да лежи и само да охка.

Откарватъ ни до гарата и оттамъ — за Търново.

На Ишикларъ или Шейтанджикъ слизаме да се разходимъ. На двадесетъ-тридесетъ крачки намираме малка кръчмица. Приемъ си лимонадата най-

спокойно и безгрижно. Отведнажъ забелязваме, че влакътъ тръгва. Какъ нѣма да тръгне! Болниченъ влакъ, съ престои само за вода или за чистене на скарата и при това — безъ никакви предупреждения. Затова никой не слиза.

„Изхвъркваме“, но може ли да го настигнемъ? „Тичането“ ни е най-бавно ходене, и дете ще ни надтича! Случайно единъ желѣзничаръ ни вижда, надава тревожни викове и ржкомахания. Началникътъ на влака още по-случайно ги забелязва и, макаръ далечъ отъ гарата, влакътъ спира.

Внезапното раздрусване, ненадейното спиране разтревожава намиращитѣ се въ влака и много отъ прозорцитѣ се окичватъ съ превързани глави, шии и рѣце. Да не е катастрофа? Само това ни липсва!

При вида ни, успокоение настѣпва и смѣхъ се дочува.

— Дръжъ се, Дундовъ, и влакове вече почнаха да спиратъ за насъ!

*

Въ Търново сме въ истинска болница, на високо, сѣщински санаториумъ. Стаитѣ сѣ просторни, свѣтли, удобствата — голѣми. Почти всички ранени сѣ минали кризата, мнозина сѣ леко засегнати и движението е голѣмо. Има много стаи, въ които цѣлъ день пада веселие — пѣене, свирене на китари, мандолини, цигулки, игране на карти.

Съ Дундовъ се печехме на слънце или слизахме по улицитѣ. Въпрѣки доброто желание, и двамата ходѣхме бавно и съвсемъ прегърбени. Интересно бѣ, че тѣзи, които постоянно се веселѣха, най-здравитѣ, не се мѣркаха по улицитѣ.

Затова, може би, странствуванията ни изъ града — по книжарници и сладкарници — не минаваха незабелязано и нѣкои граждани ни сваляха шапка.

Единъ празниченъ день влѣзохме въ най-добрата бирария. Всички маси бѣха заети. На всѣка най-малко по трима-четирма. Една близка ни привлѣче — само двама — единъ мжжъ и една жена.

Приближихме и учтиво попитахме дали можемъ да седнемъ.

Господинъ цивилниятъ изгледа госпожа цивилната и отсѣче:

— Не може!

— Значи, тукъ нѣма мѣсто за ранени български офицери!

— Заповѣдайте, заповѣдайте, — се провикнаха отъ нѣколко отъ близкитѣ маси и мнозина наскочаха.

Но ние бѣхме се вече обърнали.

Това посрѣщане ни се отрази като изпращане. Случаятъ ни разстрои. Веднага се отнесохме до управителя на болницата съ молба въ най-скоро време да ни изпрати въ София.

*

„Червенъ кръстъ“ бѣ желана отъ всички болница. Случайността ни настани тамъ. Можехме да бждемъ доволни.

Голѣма стая, която събира 25 души, прибра и насъ. Тукъ бѣха вече Дацовъ и Тропчиевъ. Имаше още единъ офицеръ отъ нашия полкъ, подпоручикъ Петровъ. Наскоро пристигна и Сарафовъ.

Между другитѣ ранени, бѣха и кавалериститѣ — ротмистри Жилковъ и Сиромаховъ, пору-

чикъ Паскалевъ; офицерскиятъ кандидатъ отъ 25 полкъ Кирковъ и пр.

Полковиятъ ни пѣснопоецъ Петровъ надуваше рано сутринъ тржбата. Едва съмнало, а той се провикваше:

— Азъ видѣхъ...

— На бай... добавяше Дацовъ.

— Младенъ... продължаваше Тропчиевъ.

— Та... та... завършваше Дундовъ.

Тая пѣсенъ, която за пръвъ пътъ чувахъ, бѣ нераздѣлно свързана съ „славата“ на полка. Героятъ бѣ поручикъ Младенъ Игнатовъ, завеждащъ прехраната, личностъ забележителна и крайно интересна, както по-късно имахъ случая да се убедя.

— Стига бе, — ще се обади нѣкой, — искаме да спимъ. Стига бе, 41 полкъ, стига сте ревали!

Въпрѣки това, сжщото се повтаряше всѣки день. Бележките, обаче, бѣха най-приятелски, защото, акомпанирайки си, нашиятъ пѣвецъ пѣеше прекрасно.

Но най-важна и безобидна бѣ нашата бележка. Не смущаваме никого, просто правимъ утринна провѣрка: да не би презъ нощта нѣкой, на бърза ржка, да е хвърлилъ топа! При все че и това бѣ на шега: въ стаята ни всички бѣха оздравяващи! А! Щомъ всички сж на лице — може вече да спите!... Всички се смѣятъ. Смѣхътъ е здраве. Да помните кога шестъ души отъ 41 полкъ сж съдействували за по-бързото ви оздравяване!

Времето бѣ много хубаво. Разхождахме се по приятната и тѣй добре поддържана градина на болницата, дори направихме снимка. Патерицитъ

на Дацовъ и вида ни въ халати, „като изпаднали германци“, дадоха основание да ни нарекатъ „битолскитѣ просеци“.

„Червенъ кръстъ“ бѣ първостепенна болница, съ всички удобства, идеаленъ редъ и чистота. Начело съ управителя д-ръ Минко Софрониевъ, тѣй добъръ хирургъ, лѣкаритѣ бѣха общо уважавани.

Какъ мога да отмина прекраснитѣ милосърдни? Колко жалко, че не си спомнямъ нито едно име. Но не стояхъ много дълго въ болницата, при това, не помня дали въобще имената имъ ни бѣха известни или просто ги наричахме „сестра“.

Преди всичко една — най-едрата и стройна — която ни водѣше на баня. Всички се смущавахме, а тя като че ли вкарваше манекени. Сериозна и солидна, като войникъ на постъ!

А тази друга, която превръзваше на самото мѣсто нѣколко отъ напълно оздравяващитѣ? Единъ бѣ раненъ на деликатно мѣсто. А тя, несмущавана отъ нищо, превръзва ли, превръзва!

И всички други, които се отбиваха или които срѣщахме — една отъ друга по-симпатични.

Отъ всички една, прилична на Лилианъ Гишъ, тѣй смирена и добра, тѣй нѣжна и деликатна! Какво търсѣше въ болницата? Не се ли намѣри нѣкой тогава, за да си благославя днитѣ сега?

Въ приемнитѣ дни оживлението бѣ голѣмо. Всѣки бѣ посещаванъ отъ близкитѣ си. Имаше мнозина, макаръ и само познати, които наби-каляха. Както днесъ се ходи по „журъ“, тѣй тогава се ходѣше по болници. Имаше много приятни фигури, много красиви глави, и човѣкъ съ

нетърпение чакаше следния „журъ“. Вмѣсто ние да ходимъ, при насъ идваха. Единъ день дори, бѣхъ удостоенъ съ бурканъ сладко отъ ягоди, което познати на единъ отъ раненитѣ ми донесоха. А цвѣтя и какво не за ядене отъ близки или познати! То било хубаво да си раненъ! Колко скоро забравяме мъжитѣ си! Нѣма по-издържливо животно отъ човѣка!

Отъ всички, които посещаваха нашата голѣма стая, очитѣ ми останаха върху една великолепна млада дама, която бѣхъ вече срѣщалъ преди това въ града. Какъ да не я запомня! Турцитѣ не казватъ ли Гюзели бакмакъ себаптьръ — да се опивашъ отъ красотата е добродетель? И какъ следъ това да не стане човѣкъ добродетеленъ!...

Явяваше се редовно и отъ обстоятелството, че между нея и този, за когото идваше, почти не се водѣше разговоръ, останахъ съ впечатление, че му е жена!

Единъ день се разговорихъ по-надълго съ него и разбрахъ, че му е сестра!

— Ама пази се, женена е, — добави усмихнатъ той. Вѣрно е, че е много хубава, изящна и фина.

Хората страдатъ отъ вкуса или отъ безвкусието си. Понѣкога дори, самъ човѣкъ не знае кое безвкусие да предпочете. Но не винаги е добре да се запознаваме съ хора, които ни харесватъ. Твърде често това би значило да се познаваме съ хора, които не ни харесватъ.

Съ сезонитѣ, и годинитѣ се изнизваха. Нова пролѣтъ опраздни мѣстото край нея. Тя продължава да бѣде все тъй млада. Млада като никога. Млада

като винаги. Азъ продължавамъ да бѣда все тъй старъ. Старъ като никога. Старъ както винаги. Все пакъ, запазихъ нѣщо отъ младостта си — блѣна си!

*

Дойде време, и съ радостъ се изписахъ. Получихъ отпускъ и самъ трѣгнахъ по журова... болници, искамъ да кажа.

Въ Клементинската бѣ на лѣчене съучникътъ, съшколникътъ ми Рашко Душковъ. Хайде да го видя! Докато разговаряхме, отъ единъ кроватъ ме повиква раненъ и пита отъ коя рота съмъ. После ми казва своята — четвърта, отъ нашия полкъ — подпоручикъ Царвуковъ. Запознавамъ се съ него пакъ тъй непринудено, както съ Дундовъ или Петровъ — нумерътъ на полка върши цѣлата работа, той представлява, той сближава.

Въ Одеонъ се даваше исѣка недѣля блаотворително литературно-музикално утро. Хайде да се разсѣя! Снѣжина декламира: „Какъ хубави, какъ свежи бѣха розитѣ“. Гендовъ разпривя нѣщо, но да си кажа право, не разбирамъ нищо. Миленковъ пѣе тиролскитѣ си пѣсни. Публиката го вика. Бисъ. Рѣжкоплѣсканъ. Нови пѣсни.

По време на почивката се разхождамъ и ето, единъ подофицеръ ме спира и учтиво запитва дали случайно не съмъ еди кой си.

Отъ нашия полкъ е. Казва се младши подофицеръ Петъръ Станчевъ, изпратенъ по служба въ София. Пристигналъ сутринята. Самъ софиянецъ, съ образование, утрото го привлѣкло. Смѣталъ следъ театъра, по обѣдъ, да дойде у дома. Между другата си работа, натоваренъ е да ми връчи

писмо и пакетче. И тукъ, въ днешния театъръ Одеонъ, бѣ ми предаденъ първия орденъ.

Отъ Комендатското управление ме уведомиха, че багажътъ ми е пристигналъ. Запечатано съ червенъ восъкъ, школото ми сандъче се прибра вкъщи. Нищо не липсваше. Всичко наредено. И револверътъ, който ми бѣ собственъ, поставенъ. И шинелътъ, прибранъ отъ ординареца, ми се връщаше. Побързахъ да му сложа тъй приятния нумеръ на полка и съ благодарностъ върнахъ шинела на Митко Тропчиевъ.

Тия повръщания на багажи бѣха много пѣти причина за нещастни недоразумения. Добрата мисль да не се лишава ранения, особено когато излѣзе отъ болница, отъ бельо, тоалетни принадлежности и всичко друго, което е ималъ грижата да вземе въ сандъка си, имаха понѣкога неочаквани, печални последици.

Имаше случаи, когато ранени не сж успѣли да се обадятъ у дома си, или домашнитѣ знаятъ, че синъ имъ е раненъ, настаненъ въ еди коя си болница. И внезапно, багажътъ му се връща!...

Отъ единъ или другъ научавахме кои отъ другаритѣ ни отъ каква сждба сж постигнати. Нѣколко отъ съученицитѣ ми бѣха вече оздравѣли и заминали. Не можахъ да ги видя. Нѣколко отъ съшколницитѣ ми — отъ взвода — бѣха вече убити!

Въ болницата въ Нишъ бѣ умрѣлъ отъ ранитѣ си съшколникътъ ми Георги Кауцки. Опѣлото се извърши въ София, съ „Св. Седмочисленици“. Другаритѣ му бѣха на фронта, по болницитѣ или по гробищата. Едничкъ азъ представлявахъ всички.

Въ наборната комисия не искаха да го взематъ — не отговарялъ на размѣритѣ. Моли се, настоява и като несъкрушимъ доводъ заявява, че е участвувалъ като доброволецъ въ Балканската война. Когато и това не помогна — предъ всички ни заплака. Комисията се почувствува покорена. И го взе, за да го вземе сега ненаситната земя.

Едва го погребяхме, научихъ друга, още по-тежка за менъ новина. Донко Влайковъ, едничкия отъ заминаващитѣ за Южния фронтъ, съ когото се сбогувахъ, Донко, съ когото презъ цѣлата гимназия бѣхъ въ една паралелка, съ когото бѣхъ въ университета, въ единъ взводъ въ Школата, нашиятъ, моятъ Донко — убить!

И него комисията отказа да приеме, и то най-решително. Донко е толкова тънъкъ и дълъгъ, че никаква мѣрка не го хваща. А той настоява.

— Ами че ти раница не можешъ да носишъ.

— Кой? Азъ ли? Я имъ кажете, — обръща се той къмъ насъ — Христо Павловъ, Стоянъ х. Боневъ, Константинъ Маляковъ и менъ — кажете имъ какви екскурзии сме правили съ класния Благой Димитровъ по всички манастири — Погановския, Седемтъ престола, Земенския, Бачковския. А Рилския? Отъ Кюстендилъ до Мусала, Чамъ-Кория и Костенецъ — все пеша, и то съ раница!

И развълнуванъ, Донко добави:

— Презъ Балканската война единиятъ ми братъ бѣ убитъ. Другиятъ, сжщо офицеръ, е на фронта! И азъ искамъ да замина!

И като Георги, и Донко заплака.

Донко замина. Но една попаднала въ него гравата го разкъса. И той отмина.

Въ сѣщата наборна комисия ни направи впечатление, че когато се съблѣкохме и влѣзохме вече за прегледъ, единъ младежъ влѣзе съ наметнато палто и едва когато дойде неговиятъ редъ, тогава го свали.

Да се стѣсняваше? Нали всички бѣхме едно! При това, изглеждаше нѣколко години по-възрастенъ отъ насъ, редовнитѣ за набора. Да му бѣ студено? Времето бѣ тѣй топло, че нѣмаше отъ що да се опасява! А единъ охраненъ, загладенъ — тъкмо за „Кърлежа“.

Бѣхъ го забравилъ, когато единъ недѣленъ денъ — бѣхъ вече школьникъ — го срещнахъ цивиленъ. А! И веднага неволно го видѣхъ голъ, съ наметнато палто. Разхождаше се съ две госпожици. Ето и сега, когато бѣхъ излѣзълъ отъ болницата, пакъ го срещнахъ. А 41 наборъ бѣ свиканъ. При следния ми отпускъ, отъ фронта — и 42 бѣ повиканъ. А господинътъ все се разхожда, все съ госпожици, все по сладкарници.

Виждамъ го и сега, постоянно, винаги го виждамъ предъ себе си: отъ едната му страна е заставалъ Донко, отъ другата — Георги. Самъ той — въ срѣдата. Физическата му голота изчезна отдавна отъ погледа ми. Остана само моралната. А високитѣ фигури на Донко и Георги ставатъ още по-високи, още по-голѣми, закриватъ го, премазватъ. Прегърнати, двамата изграждатъ живия си паметникъ, на който личатъ думитѣ:

„Тѣ не умрѣха!“

VII

ОТНОВО КЪМЪ ФРОНТА

Отпускътъ ми изтичаше, трѣбваше да тръгамъ. Сбогувахъ се съ школното си сандѣче, което бѣ ме придружило до Добруджа и си купихъ голѣмъ сандѣкъ, толкова голѣмъ, че когато наредихъ всичко, остана наполовина празенъ.

Тропчиевъ и Царвулковъ бѣха заминали преди менъ. Дундовъ бѣ изписанъ и сѣщо се завърна, но положението му не бѣ добро. Кашляше, ходѣше наведенъ и се оплакваше.

И други ранени на разни дати офицери и кандидати бѣха се вече върнали, или се върнаха следъ менъ или съвсемъ не се завърнаха. Толкова души бѣха ранени! Въ колко боеве полкътъ взе участие! И въ такива, въ които не всички участвуваха. По-късно и въ такива, въ които само той участвува. Затова жертвитѣ ни бѣха огромни.

Заминахъ самъ за Търново, за разпредѣлителната болница. Тамъ последна комисия определяше кой е за фронта и кой — за тила. Какво ще ме гледа комисия! Но все пакъ, при по-продължително ходене се заморявахъ, запотяхъ и задъхвахъ. А при изкачване на стълби, задъхването бѣ голѣмо и ме тревожеше. Но това сѣ дребни

работи, не ги казахъ на лѣкаритѣ и, изхвъркнахъ отъ комисията, тръгнахъ радостенъ изъ града.

До моя влакъ имаше още нѣколко часа. Влѣзохъ въ една книжарница за картички, за да се обадя на домашнитѣ си, на баща си, който бѣ мобилизиранъ и въ Добруджа. После вечеряхъ и — на гарата.

*

Русе бѣ наводненъ отъ народъ. Всички хотели препълнени, едва намѣрихъ где да пренощувамъ. На сутринята получихъ отъ комендантството каруца и съ нея тръгнахъ да догоня полка.

Следъ първитѣ километри настигнахъ двама войници, които, сѣщо като менъ, се връщаха въ частитѣ си. Бѣха отъ нашата дивизия. Хайде въ каруцата! Радостни, тѣ се метнаха, и малката ни дружина продължи пѣтя.

Каруцарьтъ бѣ турчинъ, разбираше добре, но говорѣше слабо български. Още първия день поиска да се върне обратно. Какъ ще се връща, нали ми е даденъ, за да ме закара чакъ до полка! Кратко и ясно! А той все ми разправя за децата си. Карай, не бой се!

Студено, влажно, кално. Въ едно село единъ офицеръ ни спрѣ и запита кѣде отиваме. Когато му отговорихъ, поиска да ме свали.

— На офицерски кандидати не се полага каруца!

— А полага ли се да ги раняватъ?

Обяснихъ му, че съмъ получилъ превозното си срѣдство официално, отъ комендантството въ

Русе, гдето чинътъ ми се виждаше тѣй ясно, както и сега. Освенъ това, записаха го заедно съ името ми и името на каруцаря. Нѣма нужда да прибавямъ, че представихъ и документъ, че азъ съмъ азъ.

— Станало е грѣшка!

Турчинътъ само това чакаше.

— На Рушчукъ! На Рушчукъ!

Войниците, които бѣха слѣзли, стояха настрана. А офицерътъ настоява да слѣза и азъ, като каруцарьтъ се върне веднага. При това, направи ми бележка, че съмъ прибралъ и войници. Това бѣ вече премного. Отвърнахъ, че счетохъ за грѣхота да ги оставя да цапатъ изъ калъта, когато каруцата и безъ това върви и то само съ единъ човѣкъ и единъ сандѣкъ.

Тоя споръ би продължилъ до вечерята, ако не бихъ се решилъ да му туря край.

— Господинъ капитанъ, колата е въ разпореждане на русенското комендантство и вие преците да се изпълни едно нареждане на по-старши отъ васъ. При това, азъ съмъ отъ първа дивизия и се гордѣя съ нея. Полковетѣ сѣ въ настѣпление и всѣки день водятъ бой. Вмѣсто вие да съдействувате на връщащитѣ се по частитѣ си да пристигнатъ по-скоро, вие само имъ препятствувате. Азъ продължавамъ съ каруцата и никой не може да ме спре. А ако вие продължавате да настоявате, ще попитамъ за името ви и щомъ пристигна, веднага ще се явя на командира. Той ще знае какъ да постѣпи. Казвамъ се еди кой си, чина ми знаете, полка ми виждате!

Капитанътъ остана поразенъ. Войниците, които бѣха свидетели на цѣлата разправа, го гледаха непрекъснато.

— Качвай се! — извикахъ, като да имъ давахъ бойна команда.

„Напредъ“ въ ушитѣ имъ отекна. И безъ да погледнатъ тиловака, двамата фронтоваци се метнаха въ колата.

— Карай!

Колата се понесе по шосето съ такава бързина, че калъта хвърчеше отъ колелетата чакъ до канавитѣ!

Турчинътъ не бѣ простъ. Шибалъ ли, шибалъ коня.

— По-полека бе, ще го пребиешъ.

— Той издрафъ, той издрафъ!

Спътниците ми бѣха отлични момчета. Единиятъ, Рангелъ, скромнъ, тихъ, почти мълчаливъ. Другиятъ, Стоименъ, отворенъ, отраканъ и много разговорливъ. Държалъ съ брата си ханче, самъ той готвѣлъ. Ето какъ пжтувахъ съ готвачъ. Гостилничарскитѣ му способности проличаха много скоро.

И втората вечеръ стигнахме навреме до едно село, гдето останахме да пренощуваме. Влѣзохме въ една къща, въ която намѣрихме само единъ старецъ. Понеже бѣхме уморени и измръзнали, седнахме тихо край огъня и почти не ни се говорѣше.

Следъ малко дойде една възрастна жена, съ завита съ шалъ глава, навлѣчена съ много дре-

хи, отъ които тѣзи, които се виждаха, бѣха скромни. И по облѣклото, и по лицето, колкото и да бѣ закрито, веднага се разбираше, че не можеше да бѣде селянка. Старецътъ сѣщо имаше граждански изгледъ. При това, и двамата правѣха впечатление на интелигентни. Облѣклото не можеше да заблуди.

Стоименъ свали куртката, запретна ржкави и започна да чисти кокошкитѣ, които, много благодарно, както миналата вечеръ, бѣ уловилъ още въ предишното село. Пристигаме съ яденето си. Заповѣдайте!

Кроткиятъ ни видъ бѣ напълно успокоилъ старитѣ, които излизаха, влизаха. По едно време при насъ дойде една млада жена, която не бѣ счела дори за нужно да се преобразява. Каза добъръ вечеръ. Ржкува се.

Разговорихме се. И всичко се обясни. Като мнозина, и тѣ избѣгали отъ Букурещъ и намѣрили прибѣжище въ това село. Съ нея сѣ родители ѝ. Мжжъ ѝ е офицеръ, на война, никакви новини нѣма отъ него. Господжата говорѣше великолепно френски.

Супата бѣ готова, кокошкитѣ — сварени. Поканихъ всички на вечеря. Отъ своя страна, господжата ни покани въ една вътрешна стая, гдето, съ помощта на тринадесет-четиринадесетгодишната си дъщеря, която не видѣхъ кога се роди, бѣ наредила царска трапеза. Три сребърни прибора красѣха нашитѣ мѣста.

Бѣхъ се вече обрѣсналъ, и тримата се измихме както трѣбва, за да заприличаме на хора,

облѣкохъ новитѣ си — офицерски дрехи, съ които, още първия път, бѣхъ трѣгналъ отъ София и, тържествено, всички насѣдахме край масата.

Тая вечеръ ми остави единъ отъ най-красивитѣ спомени отъ войната.

Рангелъ, чиято кротость бѣ спечелила симпатитѣ на всички, ме погледна, безъ да похваща хлѣба.

— Какво има, Рангеле, защо не почвашъ ?

— Ами да се прекръстиме, господинъ кандидатъ !

Стоименъ едва не се задави. Съ пълна уста, както държеше лъжицата, премѣсти я въ лѣвата си рѣка и вдигна дѣсната.

Всички последваха примѣра му.

— Добре, Рангеле, кажи тогава и молитвата.

И Рангелъ, кроткото шопче, издигна свѣтналиѣ си очи и започна.

Майката, дъщерята, внучката и старецътъ замръзнаха благоговѣйно предъ тая проста картина. Гласътъ на Рангела изтегляше една следъ друга думитѣ на молитвата, която се наслагваше като благодать въ душитѣ ни. Очитѣ на ромънкитѣ се напълниха съ сълзи. Старецътъ бѣ навелъ глава и шепнѣше нѣщо.

Тая картина се свързва за менъ завинаги съ естествената доброта, която човѣшкото сърдце излъчва. Всички хора сѣ добри. Но трѣбва да сѣ минали презъ голѣмо премеждие, за да се покажатъ какви сѣ въ действителность.

Двата народа бѣха протегнали рѣка и не си желаеха нищо лошо. Въ тая малка, селска къща,

която собственицитѣ бѣха напустнали, мирътъ бѣ сключенъ. А въ сѣщия часъ, заели позиция едни срещу други, войскитѣ се дебиѣха за стрѣвна разправа...

Нека поне тая нощъ миръ царува между насъ...

Благоговѣйната вечеря бѣ свършена. Попитахъ гдѣ можемъ да нощуваме, за да не ги безпокоимъ. Турчина оставихме край огъня. Той бѣ се вече навечерялъ, като преди това бѣ настанилъ и нахранилъ коня си. Ние се прибрахме въ стаята, която ни отредиха, и спяхме сладъкъ сънъ.

На сутринята всички ни изпратиха съ благодарность и благословия. Господжата, която не жалѣше красивитѣ думи на още по-красивия си френски, следъ сърдечнитѣ пожелания за добъръ пътъ и добро здраве, прибави, като последни, и две думи на ромънски.

— Ще се движите, — завърши тя, — по ромънска земя. Нека бѣде снизходителна къмъ васъ. Нека ви закриля. Мержецъ сънѣтошъ ! (Вървете съ здраве).

— Мержецъ сънѣтошъ, — повториха родителиѣ и дъщеря ѝ.

*

Тая година снѣгътъ бѣ много рано започналъ и движението ставаше все по-затруднено. А по шосето войници, войници... Застигахме все връщащи се отъ болницитѣ войници. Почти всички бѣха съ тежки товари.

Всѣки носи за себе си ядене и какво не. Нѣкои, получили отпускъ, носѣха колетѣ за дру-

гаритъ си. Дни и дни пеша, безъ почивка, всѣки бърза по-скоро да стигне. Нѣма ли каруци за тѣзи хора?

Стоименъ поздравляваше всички, които настигахме.

— Здравѣй, нашенецъ!

— Отъ дека познавашъ толко ора? — питаше Рангелъ.

— А ти не ги ли познавашъ? Сите са нашенци!

Стоименъ бѣ гордъ отъ 1 полкъ, въ който се числѣше. Рангелъ — отъ 6. Иначе все кротъкъ, тоя пѣтъ и той се оживи.

— Па нашенци са, я! Сѣ отъ нашитѣ села!

— Бре, Рангеле, ти много ора познавашъ!

Рангелъ схвана закачката, но не се докачи, а още по-оживено отвърна:

— Е, па, сите са сѣ отъ наша земя софйска, на кой други да гони ромѣнци по Ромѣния стиска?

Мислѣхъ, че само азъ съмъ ударенъ на тая тема! Че като се създаде едно разположение, като се развързаха ония приказки все за нашата, турчинътъ забрави и Рушчукъ, и децата си.

Студъ. А ние се съгрѣваме съ разни-разнообразни. Почнахме все по-често и по-често да застигаме продоволствени кола, конници, войници. Слънце изгрѣ и ни развесели.

Сега минавахме по мѣста, които тая година не бѣха още видѣли снѣжна покривка. Обширни ромѣнски полета, догдето достига окото — равно. Само тукъ-тамъ село и това е всичко.

Стигаме вече дивизията. Моитѣ спѣтници трѣбва да се отдѣлятъ за първа бригада. Благодарятъ и не знаятъ какъ да се нахвалятъ отъ хубавото пѣтуване, отъ кавалерското държане на Хасана, отъ издрѣжливостъта на кроткото му конче.

Рангелъ се приближи до коня, погали го, потупа и, отдавайки още веднажъ честъ, трѣгна, но се повърна.

— Чакай бе, щѣхъ да забравя.

И като развърза една шопска кесия, изсипа нѣколко монети и ги даде на турчина.

— На, па кажи да е на сполука.

— Хаиръ олсунъ, хаиръ олсунъ!

— Ти си билъ голѣмъ джентлементинъ бе, Рангеле! Ужъ азъ аристокрация, та разбирамъ, па ти да ме преваришъ!

И Стоименъ извади дебело кожено портмоне и последва примѣра на шестака.

Пристигнахъ въ полка, отгдето дадохъ бележка на каруцаря кога и где съмъ го освободилъ. Това бѣ необходимо, за да получи съответнитѣ надници. Сбогувахъ се и съ него и... здравѣй 41 полкъ!

✱

Първото началство, което видѣхъ, бѣ командира на полка. Представихъ му се. Посрещна ме радостно и особено сърдечно ме поздрави съ оздравяването.

— Бѣхме ви помислили за умрѣлъ!

— Сигурно много ще живѣя, господинъ подполковникъ!

— Дай Боже! Дай Боже!

Дружинниятъ командиръ капитанъ Петровъ поиска да ме задържи. Имало стрелба. Да съм останалъ... Я да си вървя азъ при взвода!

Поручикъ Стефановъ и Будевски ме посрещнаха извънредно възрадвани. И падна разпитване за близки и познати и ядене на колетитѣ, които имъ донесохъ. Тукъ се запознахъ съ новъ човѣкъ отъ ротата — Иванъ Власевъ, отъ Скопската школа, чиито кандидати бѣха пристигнали 12 дни следъ насъ. Въ числото имъ бѣха още докторътъ по археология отъ Виенския университетъ Иванъ Велковъ, гимназиалниятъ учител — по литература — Василь Пундевъ, кандидатъ-инженерътъ отъ Берлинската техника Георги Ивановъ, сѣдебниятъ кандидатъ Владимиръ Мавродиевъ, народниятъ учител Иванъ попъ Кръстевъ, народниятъ учител Крумъ Газурковъ, народниятъ учител Георги Димитровъ, завършилия гимназия Иовко Шумански, завършилия механо-техническо училище Ради Медникаровъ. Последенъ, тринадесети, бѣ единъ, който следъ войната умрѣ отъ гражданска смъртъ. Държавата го амнистира. Полкътъ не го амнистира. Затова името му не петни тая страница.

Затова наредъ съ имената на другаритѣ си, имената на други двама красятъ тая страница. Сѣщата Скопска школа даде на полка завършилия архитектура въ Германия Иванъ Вардевъ и следващия инженерство тамъ Илия Георгиевъ. Когато се завърнахъ, и двамата бѣха вече убити. Затова имената имъ красятъ тая книга.

VIII

НАПРЕДЪ ПО ШИРНА РОМЪНИЯ!

Настѣпваме. Ето ме наново въ връзка съ противника. А това ми доставя безкрайно удоволствие.

Една нощъ се вдигнахъ напредъ. Тъмнината попрѣчи да се упѣтя. Колкото повече вървѣхъ, толкова повече мислѣхъ, че стигамъ. И, наистина, единъ кладенецъ, който бѣ въ лѣво отъ ротата, се мѣрна, слава Богу, пристигамъ. Какво бѣ, обаче, очудването ми, когато чухъ руски говоръ. Просто не повѣрвахъ. Още нѣколко крачки и още нѣколко, и задъ единъ не голѣмъ насипъ виждамъ насѣдали край огънь руси. Измъкнахъ револвера и направихъ бавно нѣколко крачки назадъ. Не ме забелязаха. Още нѣколко. Че като побѣгнахъ! Въ страни изпукаха нѣколко пушки. Напредъ се хвърли една ракетъ, после друга. А като застреляха и нашитѣ! Нали моитѣ отъ взвода видѣха, че излизамъ, защо стрелятъ? Залепихъ се на земята. Никога не бѣ ми се видѣла тъй мека.

Постепенно огънятъ и отъ дветѣ страни утихна. Но нашитѣ ракети се хвърляха продължително. И тѣ ме спасиха. Какъ не съмъ попадналъ на нѣкой руски постъ! Достигамъ едно окопче, отгдето ми викатъ тайната дума. Отговарямъ. И то не само тайната. Азъ съмъ, азъ, свой, азъ!

Приближихъ. Не ме познаватъ. Били отъ рота, която е тъй далечъ отъ нашата! Какъ съмъ се заблудилъ!

Единъ подофицеръ назадъ ми даде войникъ, който ме заведе до съседната рота и оттамъ вече леко се оправихъ.

Отидохъ да видя тоя пусти кладенецъ! Той сжщо като она, при руситѣ! Така е, когато човѣкъ мисли, че на земята има само единъ кладенецъ!

Руситѣ биятъ здраво съ артилерията си, като да не могатъ да ѝ се нарадватъ. Много често нашата ги обсипва съ огънь или пъкъ се почва продължителенъ артилерийски двубой. А както презъ деня, тъй и презъ нощта, пушечната стрелба поддържа бодростта и нервитѣ.

Напредваме. Всѣка нощъ копаемъ окопи и на сто-сто и петдесетъ метра предъ тѣхъ копнемъ малко и покриемъ съ тръни, клони и каквото ни попадне. И на сутринята, руситѣ забиватъ по „окопитѣ“ ни съ такъвъ силенъ огънь, че ако бихме били тамъ, кой знае кой би останалъ.

Чудно нѣщо! Толкова да бждатъ глупави! Ами като биятъ „първата“ ни линия, защо не пратятъ нѣколко поздравии по втората, която е истинската? Не могатъ ли да разбератъ, че щомъ по окопитѣ, които тъй силно обстрелватъ, никой не се движи, нищо не се вижда, нищо не се забелязва, възможно е да сж праздни? Да благодаримъ на несъобразителността имъ!

Една сутринъ, на шестдесетъ-седемдесетъ метра въ лѣво отъ окопчетата на взвода ми падна една тежка граната. Аха! Баба руска! Руситѣ биеха

и съ тежки 21 см. снаряди. Че като ни зачесаха, че като ни зачесаха... Какво сж забелязали, когато тамъ нѣмаше нищо! И не само тамъ, а и на стодвесте-триста метра въ лѣво — сжщо нищо. А тѣ биятъ ли, биятъ! А ние не можемъ да мръднемъ. Взводоветѣ въ дѣсно малко трудно могатъ да доловятъ где точно се стреля, а ротата въ дѣсно отъ тѣхъ „ясно вижда“ какъ лѣвия флангъ на трета рота е просто унищоженъ!

Времето минава, а стрелбата не спира. Като че ли имаме най-здрави куполни оръдия, които на всѣка цена трѣбва да бждатъ разрушени. Парчета достигатъ и до самитѣ насъ. А тия, които хвърчатъ и брѣмчатъ като оси? Въ пълна безпомощностъ, всѣки отъ насъ чака реда си. Тукъ едно рекушетирало парче падна върху крака ми, право на колѣното и скжса шинела. Когато пипнахъ — горещо.

При тоя тъй продължителенъ, презъ цѣлия день, тежъкъ, ужасно, душевно смутителенъ артилерийски огънь, на открито, само въ малки окопчета, отдѣлно за всѣки отъ насъ, както руситѣ ги правѣха, виждамъ че нѣкаква фигура лази отзадъ. Поглеждамъ внимателно — моятъ ординарецъ Стоилъ Лазовъ, Стоилкьо, както го наричахъ, макаръ да бѣ вече на четиридесетъ години. Войникитѣ го наричаха „бозаджията“, защото, макаръ отъ Софийско, бѣ близо до Радомирско.

— Не съмъ бозаджия бе, отвърщаше той, имаме си убава вода. И само името на селото ни — Студена — показва, че не бозата, а водата ни е студена!

— Какво правишъ, Стоилкьо, — рева му азъ, — лудъ ли си, лѣгай, ще те убиятъ!

— Яденето-о-о, господинъ кандидатъ !

— Какво ти тамъ ядене бе, лѣг-а-а-й !

А Стоилкѣо лази ли, лази. Току се понадигне и пакъ полази.

Най-после пристига и ми носи кокошка и хлѣбъ. Поглеждамъ часовника — обѣдътъ отдавна миналъ ! Стоилкѣо се наялъ и мене не забравилъ. Каква предана ординарска душа !

— Имашъ ли синъ, Стоилкѣо, — питамъ, защото почвамъ да се досѣщамъ нѣщо.

— Имамъ, господинъ кандидатъ, и онъ е войникъ, отъ 40 наборъ !

Има мѣсто и за двама ни. Като на началство, моето окопче е два пѣти по-голѣмо отъ войнишкитѣ, за да може да се подслони свръзка или под-офицеръ, ако стане нужда да бѣде повиканъ.

Задържамъ Стоилкѣя. А той иска да се връща.

— Тукъ ще стоишъ. Ти си ми ординарецъ, донесе ми яденето, сега нѣмашъ друга работа.

А стрелбата е тъй непрекъснатата, все тамъ, на шестдесетъ-седемдесетъ метра отъ насъ и по-налѣво и парчета хвърчатъ — било че снаряждътъ сбѣрка, било че парчето сбѣрка — че ако ординарецътъ ми пристигна невредимъ, не знаая какво би станало, ако би трѣгналъ да се връща.

Оставамъ съ впечатление, че този руски батареенъ е лудъ. Стрелбата не го ли убеди, че тамъ нѣма никой ? — Ако имаше повече луди артилеристи, щѣше да има и по-малко сираци !

*

Въ лѣво отъ насъ се води бой. Днесъ имаме задача да приковаваме противника.

После настѣпваме, доближаваме на сто крачки, а той опразднилъ и наши тѣ окопи. Вървимъ бодро и духътъ у войниците, подкрепянь и отъ отличната храна, е превъзходенъ.

Макаръ тоя новъ день да нѣмаме видимъ допиръ съ неприятелската пехота, артилерията му, както почти всѣки другъ день, отъ толкова дни насамъ, държи такава връзка съ насъ, че просто ни сковава. Настѣпваме. Всѣки день напредъ и все напредъ !

Отново настѣпваме съ задача да атакуваме. Мъгла. Противникътъ се е окопалъ задъ блата и ни посрѣща съ огънь. Мъглата се вдига. Ето ни срещу руситѣ, виждаме се. Добъръ день !

Че като ни зачесаха ония тежки 21 см. — баба руска ! Стана само на добъръ день !

Ничии снаряди до сега не сѣ действували на войниците (пъкъ да си кажемъ право — и на насъ) като тия, които отъ три седмици сѣ на мода на ромънския фронтъ. Друсатъ ли, друсатъ. А войниците се обаждатъ :

— Баба руска най се друска !

Отново настѣпваме. А отстѣпващата имъ артилерия винаги ни достига и все връзка държи. Кавалерийскитѣ имъ части и силни патрули прикриватъ това непрекъснато, все следъ бой, неуспѣхъ, принудително или по заповѣдь отстѣпление.

Минаваме много села, може ли да се запомнятъ толкова нови за насъ имена ? Не съмъ щабенъ, не съмъ и ротенъ. Нѣмамъ карта. (Като че ли ако я имамъ, кой знае колко ще я разбера !) За менъ е важно, че селата оставатъ все въ гър-

ба ми. Това не е много учтиво отъ моя страна, но романцитъ да извиняватъ...

Окопаваме се на разни коти, чиято нумерация не ми е много фамилиярна: 51 ли бѣше, 81 ли бѣше, 101 ли бѣше? После 16, 48, 83 — да не съмъ ги мѣрилъ! Минаваме разни чифлици, отъ които не можемъ ра разберемъ нищо. Отъ всички села пъкъ съмъ запомнилъ само имената на Филиулъ, защото ми се стори нѣкакъ красиво и на Команяска, може би защото се римува съ Сатраяска Романяска (правилно Румъния—да живѣе Ромъния!)

*

Къмъ последнитъ дни на декемврий, една вечеръ, артелчикътъ ни докара цѣло буре първокачественъ хайверъ. Голѣма радостъ! Ние, четирмата отъ ротата, просто се нахвърлихме върху тоя тѣй скѣпъ въ София деликатесъ. Всѣки си напълни по единъ тенекиенъ сѣдъ, който побираше най-малко три-четири кила. Ядемъ и помемнуваме. А бурето като че непобутнато. Какво да го правимъ? Разбира се, ще го дадемъ на войниците!

Веднага се нарежда всѣки да си пригответи хартия, пликъ, вестникъ, че има голѣмъ армаганъ да получи. Брей, какъвъ ли ще е тоя армаганъ?

Единъ следъ другъ, всички войници минаватъ и доволенъ, загдето е могълъ да угоди на изтънченитъ вкусове на славния Пижо, артелчикътъ раздава ли, раздава... по двесте, че по триста, че по четиристотинъ грама на човѣкъ. Девета разкладка.

Ядемъ хайверъ, та щѣхме да се съдеремъ. Хлѣбътъ ни за другия день се свърши още ве-

черъта. Хубаво нѣщо било това, хайвера! Чудесно нѣщо било това, войната!

На сутринъта, съмнало-несъмнало, настѣпваме. Гледамъ, нѣщо бѣло ми се вижда, и друго бѣло, и трето. Чудно! Какви сѣ тия писма надъ окопа? Приближавамъ... Хайверътъ оставенъ непожѣтанъ. Никой отъ войниците не пожелалъ и да го опита дори! — Отъ Искърѡ по-дълбоко нѣма!...

*

Като ви запознавамъ съ артелчика, нека кажа и какво бѣ мнението на войниците.

Нашитъ не обичаха много тия кашавари. Все имъ имаха зѣбъ. Не можеха да имъ простятъ, че се хранятъ преди насъ! Че се хранятъ по-добре отъ насъ! Че не хранятъ червеитъ като насъ! Безъ да се ползуваха съ лошо име, не се ползуваха съ добро. Да кажешъ, че си артелчикъ, значи да кажешъ, че почти никой не те обича.

Все пакъ, колкото сравнително лека и да бѣ прехраната ни въ Ромъния, много зависѣше и отъ него. Имаше пѣргави, способни, просто родени за артелчици, както имаше родени за строеваци, както имаше и готвачи, които готвѣха тѣй вкусно, че да си оближешъ прѣститъ! (Да има отнѣкъде малко вода, че три дни не сме се мили!)

Ако тоя родъ „нестроеваци“ не се ползуваше много съ симпатиитъ на войниците, всѣка рота имаше единъ любимецъ. И той бѣ водарьтъ!

А! Водарьтъ! Имаше защо да го обичатъ. Ако храната се забави, а тя идваше презъ нощъта, ядва се. Но да се забави водата! А тя идваше въ всѣко време — и въ бой, и на почивка.

Безъ храна все пакъ може да се изтрае, но нѣма по-убийственъ врагъ отъ жаждата. Морй, и не пита!

Нашиятъ, ротниятъ водаръ Иванъ Вековъ, отъ Долна Кремена, Врачанско, заслужено носѣше службата си на истински строевакъ. Съ дълги мустаци, срѣденъ ръстъ, малко понатежнѣлъ отъ умората, бѣ неуморимъ доставчикъ на тоя безплатенъ елексиръ.

— Добре, Иване!

— Ще се старая, господинъ поручикъ!

И въ другитѣ роти положението бѣ сжщото. А имахме единъ Колю... — Чий Колю? Какъ тѣй чий? Колю! Имахме единъ Колю, който, самъ ротенъ водаръ, бѣ старши на водаритѣ. Герончна, легендарна и символична личностъ. Съ една дума — водаръ!

Богъ да ви поживи, водари, загдето намирахте тѣй бързо най-бистра и най-сладка водица. И васъ, и кончетата ви да поживи. Ама защо буретата не бѣха малко по-голѣмшки? Тамъ бѣ нашата болка. Но тая бѣ и вашата болка!

Живѣйте строєви другари, водари!

Всичко отстъпва. Тукъ-тамъ нѣкое и друго куполно орѣдие стреля и, пожертвувано, едва спасява отъ пожертвуване прислугата си.

Майстори сж това, руситѣ. Има какво да се поучимъ отъ тѣхъ. По пжтя ни напредъ — по осемдесетъ, петъ-шестъ, двама-трима пехотинци стрелятъ до последния мигъ и дразнятъ ротитѣ. Даватъ възможность на отстъпващитѣ да се закрепятъ на по-здрава позиция, гдето ще ни посрещнатъ.

На много мѣста, доближили ги, тѣ се предаваха и то почти винаги съ едни и сжщи думи:

— Заспахме, не видѣхъ кога съмъ заспалъ!

— Какъвъ заспалъ, бе! Нали стреляше?

Както и да е, тѣ бѣха вестителитѣ. Далечнитѣ, откъслечни предвестници на руското разложение, руската революция, руската държавна и народностна катастрофа!

Не може, обаче, да имъ се отрече, напротивъ, трѣбва да бждатъ възхвалени за упоритостта, храбростта, геройството и кавалерството.

Малко по-късно, следъ десетина дни, когато бѣхме въ едно село, покрай насъ бѣха прекарани нѣколко стотинъ пленника. Обърналъ се къмъ насъ, единъ руски войникъ произнесе гласно:

— 41 пехотенъ полкъ отъ първа софийска дивизия!

— Откъде знаешъ, че сме отъ първа дивизия, — запитахъ, като спрѣхъ колоната.

— Какъ да не зная, — отвърна той, — щомъ бѣхме пленени, веднага попитахме, защото искахме да узнаемъ, коя е дивизията, която ни разби!

Сжщо къмъ последнитѣ дни на годината, една привечерь, когато полкътъ се движеше въ линия отъ взводни колони и можехме да видимъ отново събрани ротитѣ и дружинитѣ, войницитѣ почнаха да викатъ:

— Я гледай! Я гледай!

Въ дѣсно отъ насъ се мѣрна единъ ескадронъ, ето втори, дивизиони, полкове. Цѣла конна

дивизия, командувана от генералъ Голцъ. Каква незабравима величествена гледка представяше на откритото, равно поле тая гжста конна маса, тия блъскави полкове — два германски, съ пики, три български — 3, 6 и 9 отъ блъскавата, славната дивизия на прославения генералъ Колевъ, нашата кавалерийска гордост, следвани отъ конната батарея на легендарния вече капитанъ Векилски. Всички се движеха въ пълна тишина и редъ — хора и коне — подравнени като на парадъ, за прегледъ отъ корпусния, армейския, отъ самия — блъскавъ хусаръ генералъ-фелдмаршалъ фонъ Макензенъ, нашиятъ тукъ командущъ.

Но нѣмаше нито корпусния, нито армейския, нито самия Макензенъ.

Тоя парадъ бѣ за нашитѣ очи, за нашитѣ души.

Тая картина бѣ картина отъ Великото време.

*

Нова година! Да е честита! Всички сме далечъ отъ своитѣ, но близки до другаритѣ и тая близостъ е тъй приятна, тъй насърчителна!

Цѣлиятъ полкъ бѣ строенъ и поздравенъ и отъ полковия, и отъ бригадния.

Сѣщия день, късно вечерята, заехме позиция предъ едно село, точно въ канавата предъ оградата на гробищата. Нова година. Гробища... Кое ли е това село?

Научавамъ и запомнямъ — Скорцаруль Вехи. Веднага го превеждамъ: скърца на вехто. И то, наистина, заскърца, само че наново. Но това стана на другия день.

Почти цѣла нощъ копахме и, уморени, всички си легнахме. Какъ всички? Разбира се, само тѣзи, които бѣха свободни отъ часови, постове и секретъ. Всѣка нощъ войниците бѣха поставяни по-мѣнно, всичко трѣбваше да бѣде справедливо.

Съ секрета, обаче, работата стоеше иначе. Още въ Добруджа, когато трѣбваше да го поставя за първи пѣтъ и попитахъ кой желае, всички стоятъ, само трима излизатъ. Защо да не излѣзатъ двама или четирма, петима... А тѣ — трима, като готови.

И тогава научихъ. Тѣзи трима, сигурни въ себе си, не искаха кой да е да бѣде въ секретъ: „Нѣкой може да заспи, па да упуши!“

И тримата отъ моя взводъ, тѣ бѣха патентования секретъ на ротата въ Добруджа и Ромъния. Всѣка нощъ безъ изключение. Изключение то настѣпи, когато единиятъ бѣ раненъ. Следъ него и втори, но и двамата бѣха се вече завърнали.

Ето тѣзи четиридесетгодишни чичовци: ефрейторъ Христо Младеновъ, отъ Горни Богровъ, кавалеръ на ордена за Храбростъ, редникъ Петрунъ Павловъ, отъ Германъ, кавалеръ на ордена за Храбростъ, редникъ Владе Миковъ, отъ Пролѣща, кавалеръ на ордена за Храбростъ — сѣте сѣ отъ софйско, сѣ шопе!

Като всѣка друга, и тая вечеръ Христо, често Петрунъ, който бѣ като тѣхна свръзка, ме пита:

— Е, господинъ кандидатъ, да одиме ли все?

— Е па одете, Петруне!

Малко по-горе писахъ: Почти цѣла нощъ копахме и, уморени, всички си легнахме. Вѣрно. Бѣхме уморени, легнахме си. Но по срѣдата направихме

вилазка. Като се юрнаха войниците въ селото, че като почнаха да тарашуватъ... За какво? За жени ли? - Какви ти жени! - За ядене ли? - Какво ти ядене!

Всѣки граби кой дюшекъ, кой юрганъ и — право на позицията! Както англичанинътъ не тръгва на пътъ безъ четка за зъби, тъй и нашиятъ шопъ „не може“ да спи безъ дюшекъ или юрганъ...

У наше Шопско не е като у търновско, напримеръ де, дека „нѣма“ нищо. У насъ, у „сите“ къщи сѣ дюшеци и юргане... Безъ порция може, кога нѣма, ама безъ юрганъ — не може!!...

Тия войнишки набѣзи, когато позицията, на която се ношувахе, бѣ близо до нѣкое село, се свършваха по единъ и сѣщъ начинъ. На сутриньта настѣпваме, а цѣлото село, ако е останало, настѣпва следъ насъ и заема окопитѣ ни. Позицията е побѣлѣла отъ разхвърлени посивѣли, посинѣли и почернѣли отъ калъ дюшеци и югани, които населението идваше да прибере... и изпере.

Но да оставимъ шегата на страна. Не е ли днесъ втори януарий рано сутринь? Не сме ли на открито? Не зъзнемъ ли? Она я равна като тепсия Ромѣния не оставя ли вѣтъра да лудѣ както си щѣ? Студъ. Безъ завивки не може.

Читателю, свали шапка предъ шопъ, който преброди цѣла Ромѣния, за да можешъ ти въ София спокойно да спишъ.

Въ лѣво отъ ротата, до самата нея, само на нѣколко крачки отъ моя взводъ, имаше едно оръдие, до него друго, до тая батарея втора, трета.

Дванадесетъ оръдия на позиция на една линия съ пехотата! Просто като съ конецъ под-

равнени. Пижо гледа, радва се и се гордѣе. Артилерията е винаги задъ него. Само я чува. А сега я вижда и може да попила и оръдията дори. А войниците — сѣ нашенци.

Но и тукъ не минава безъ закачки. Нѣкой ще се обади.

— Мака, дойдохте ли и вие при назе, да лопате отъ нашата? Ама не бойте се. Туа сме, ние че ви вардиме!

Тукъ видѣхъ мнозина отъ артилериститѣ. Между другитѣ, и батареинитѣ отъ отдѣлението на майоръ Жечко Ивановъ. Това отдѣление отъ 14 артилерийски полкъ придружаваше полка ни въ Добруджа и Ромѣния, и името на Жечко Ивановъ, този блѣскавъ артилеристъ, бѣ известно на всички. Както батареинитѣ, които бѣха се отличили, тъй и младшитѣ офицери бѣха софиянци и почти всички познати. Между тѣхъ бѣ съшколникътъ ми офицерскиятъ кандидатъ Димитъръ Сарафовъ. Дветѣ му топчета бѣха до самия ми взводъ.

— Здравѣй, Митко!

— Какъ си бе, Гошо? Брей кѣде било сѣдено да се видимъ и то на връхъ Нова година!

Още презъ нощта трѣбваше да блиндираме окопитѣ. Нарежда се да се изкърти оградата на гробищата. Но никой войникъ не мърда. Всички разбираме. Нареджането не се повтаря.

На сутриньта бѣха хвърлени нѣколко снаряди. Едва настѣпи тишина, като плъзнаха войниците, че ограда, че вътре ограда, че кръстове! За нѣколко минути гробищата се обърнаха въ запустѣла, отъ коренъ изкоренена, градина.

Тукъ си спомнихъ думитѣ на Джба въ нашата литература: „Нѣма преграда, нѣма препятствие, което да задуши това мощно чувство — чувството на самосъхранение!“

Окопитѣ закипѣха. Всѣки става майсторъ. Греди, пѣртове, дѣски, кръстове — всичко се използва. Окопѣтъ се полупокрива, насипва съ прѣсти и блиндажитѣ сѣ готови. Хайде сега, стреляйте!

Гледамъ окопитѣ и вълнение ме обхваща. Не всички кръстове сѣ счупени, нѣкои още стѣрчатъ. Тукъ кръстъ, тамъ кръстъ, довойникъ, надъ войникъ

Кръстоветѣ приведени отгоре, войницитѣ закрити отдолу. Живо погребана войска!

*

Общо настѣпление. Такъвъ силенъ артилерийски огънь отъ наша страна, че земята се тресе.

Получи се съобщение, че въ лѣво отъ нашата дивизия германцитѣ пробиха фронта. Ето какъ продължава боя за пробиване на последната укрепена неприятелска линия предъ насъ. Цѣлия день артилерийски двубой. Непрогледна мъгла. Напредъ! Стигаме четири широки и гѣсти пояса телена мрежа... (Каква изненада бѣха ни приготвили руситѣ!) Прегазваме ги. Следватъ усвѣршенствувани, блиндирани окопи. Прегазваме ги. Напредъ! Вече сме къмъ края. Ето, стигаме Серетъ. На нѣколко километра е вече друга държава.

Край на боеветѣ. Край на похода. Край на Ромѣния. Единъ хвърлей... и голѣмата, велика, необятна Русия. Догде стигна кракѣтъ на нашия войникъ! И всичко това — пеша. Всичко — съ раница. Всичко — съ бойна амуниция. Презъ дѣждъ, калъ.

Снѣгъ, студъ. Всрѣдъ боеве, жертви. Колко убити, ранени! Дене, ноше. Дѣлникъ, празникъ.

Напредъ и все напредъ! И всичко само за Нея — Родината! Сега е Неинъ редъ. Ще се завърнемъ. Всѣки ще ни сочи, поздравлява. И този, видишъ ли го, съ калпака, и онзи, ей тамъ, съ каскета, и той стигна снѣжнитѣ бури на Русия, и той е герой!

*

Отсамъ Серетъ, до самата рѣка, е с. Михалея. Предъ него има мостъ. Възможно е руситѣ да искатъ да минатъ. Изпращатъ се два взвода съ офицерски кандидатъ, за да наблюдава, охранява и ако стане нужда — отбранява. Западно е една рота отъ 1 полкъ. Въ дѣсно — единъ патрулъ отъ 42 полкъ. Къмъ пратенитѣ по-рано взводове, се присѣдиняватъ и останалитѣ два. Това е рота отъ 41 полкъ.

Руситѣ сѣ решили да правятъ нѣщо. И настѣпватъ стремително и въ голѣма маса. Силитѣ имъ се изчисляватъ на три дружини — цѣлъ полкъ — шесть картечници, една батарея и единъ ескадронъ.

Срещу две намалени отъ боеветѣ подѣления. Имената имъ сѣ роты — едното е просто взводъ. Срещу две роты, една картечница и единъ патрулъ.

Завързва се страшенъ бой. И трае цѣлия, цѣлия день. А въ това време първа дивизия, която е вече много назадъ, се оттегля. Едни отъ частитѣ ѝ сѣ предъ смѣна — чакатъ всѣки часъ да бѣдатъ смѣнени, други — повечето — сѣ вече смѣнени отъ една съюзна дивизия, която, движейки се отзадъ, като дълбокъ резервъ, не взе до сега въ Ромѣния никакво участие, но идѣше да пази придобитото, границата.

Останалитѣ три роти отъ дружината сѣ далечъ. Невъзможна калъ. Едно донесение до дружинния достига за часъ и половина. Отговорѣтъ пристига за сѣщото време. Цѣли три часа. Никакви телефони. Правятъ се разпореждания. Кѣмъ пладне да заминатъ два взвода отъ 42 полкъ. Кѣмъ 2 часѣтъ — една австрийска рота. Кѣмъ 5 часѣтъ — една турска дружина. Но нито еднитѣ, нито другата, нито третата пристига. Помогни си самъ!

Цѣлиятъ ударъ се насочва изключително кѣмъ селото, кѣмъ „ротата“, заела позиция въ окрайнината му. И ударѣтъ, ударитѣ се издържатъ. Руситѣ даватъ огромни жертви, полето е постлано съ трупове. Но патронитѣ сѣ свършени. Пушкитѣ — задрѣстени. Шомпѣлитѣ — счупени. Тогава ножовѣтъ сѣ турени. Това е упорна отбрана.

— Никой нѣма да мърда!

— Никой, господинъ кандидатъ!

И руситѣ нѣма да минатъ.

Въ тъмнината, съ лодки отдалечъ, незабелязанъ, безнаказанъ, противникѣтъ минава рѣката и въ тилъ, и въ флангъ се хвърля съ „ура“.

Помощъ. Наши... Но ето и по фронта мощно „ура“. А и конници съ пики доразкриватъ истината. Ротата е пометена. Коя рота? — Нашата.

*

Кѣсно вечерѣта и тая рота отъ полка бива смѣнена. Рота ли? — Спасилитѣ се отъ тоя бой войници. А тѣ искатъ да иматъ нѣкакъвъ споменъ, просто да знаятъ кой е тоя день.

Тоя день е Бѣдни вечеръ. Тая нощъ Христосъ се роди. А тая нощъ има нови вдовици.

IX

ВСРѣДЪ СНѢЖНИ БУРИ КРАЙ СЕРЕТЪ

Коледа. Рано сутринѣта поехме за Питолаци. А! Сега вече имената на селата лесно се запомнятъ. Стоимъ по-дълго, нѣма боеве. Ставаме нѣщо като нестроеваци... Единъ день ще ни разпитватъ, ще трѣбва да разказваме. Пъкъ и безъ питане, сами ще почнемъ... Че тукъ ходихме... Че тамъ ходихме... Полека да не ме чуе нѣкой... че се бихме...

Снѣгъ. Квартирното ни разположение е просто невъзможно. Малко кѣщи, а цѣлъ полкъ натѣпканъ. Студено. Войниците мокри. Не може да се пали огънь. Ужасно.

А е света недѣля. Свѣтълъ празникъ. Коледа.

Следъ два дни трѣгнахме за Домница.

Гърдитѣ ми бѣха се обадили отдавна. Това задъхване, което усѣщахъ още въ София, въ Търново продължи по цѣлото настѣпление. Макаръ че не носѣхъ нищо, шинелѣтъ просто ми откъсваше раменѣтъ. Като че нѣкой ме натиска съ всичка сила и ме свлича. Но война е, такава нѣщо не трѣбва да се казва. Все пакъ, въпрѣки всички взети отъ менъ предпазителни мѣрки, войниците забелязаха тая необикновена умора, която лицето не можеше да прикрие. Забеляза

я и ротниятъ и първата му грижа бѣ да ме посъветва да подамъ докладна записка, съ която да помоля да ми се разреши конь.

Нито съветитѣ, нито подканянията помогнаха.

Но ето, настѣплението свърши, а походитѣ щѣха да продължатъ, и настояването започна отново. Нѣма що, дадохъ ми хартия и писалка. Писахъ, подписахъ и предадохъ.

Тая малка бележка бѣ първото ми и последно продиктувано литературно произведение.

Какъвъ е тоя полкъ! Все едно, че въ мирно време бѣхъ подалъ бърза телеграма, съ отговоръ платенъ. Докато усѣтя, отъ щаба на полка се получи нареждане да се явя на полковия лѣкарь.

Безъ да се познаватъ, безъ и да знаятъ, безъ и да подозиратъ, тукъ се срещнаха за пръвъ пѣтъ синоветѣ на срещналитѣ се много преди Освобождението бащи. Тукъ видѣхъ за пръвъ пѣтъ д-ръ Каролевъ.

Прегледа ме, изслуша съ най-голѣмо внимание и ме освободи. Докато се върна въ ротата, докато се завъртя, отъ щаба на полка се получи бележка, че командирътъ ми разрешава конь.

Конния ординарецъ Петко бѣ повиканъ, началството му каза две думи. Петко изчезна. Тукъ Петко, тамъ Петко, ундей Петко? Ето го, Петко се връща съ едъръ, охраненъ конь. Коня — както и да е, ами седлото?

Петко гледа тържествуващъ. Отново има полза отъ него! На Петко дай коне.

Коня се хареса на всички. Брей, що войници излѣзоха да го гледатъ, до тамъ, че и на ротния хареса.

— Хайде да ги трампи мѣ, — казвамъ, когато забелязахъ какъ го гледа.

И тѣй, трѣгнахме за Домница. Дъждъ. Това село ще припомни на мнозина разни епизоди. Имаше електрически лампички, панцерови фенери, свѣщи. Съ една дума, хемъ сме на война, хемъ не сме!...

Тукъ останахме цѣла седмица. Почиваме, изкърпваме се, почистваме орѣжиято.

После заминахме за Максинени.

По пѣтя бѣхме свидетели на една отъ най-страхотнитѣ, но и най-величествени картини, които гениалниятъ художникъ — войната — може да нарисува.

Минавахме по мѣста, гдето руси и германци бѣха се сблъскали. Теленитѣ имъ сгъваеми мрежи бѣха само на десетъ-петнадесетъ крачки една отъ друга. Какъ ли сѣ ги поставили? Окопитѣ имъ — на по-късо отъ обикновеното разстояние. Германцитѣ и руситѣ сѣ били не по-далечъ отъ шестдесетъ крачки!

Злокобната утринъ е изненадала и еднитѣ, и другитѣ. Още при най-първо зазоряване, намиращитѣ се прилепени до самитѣ телени мрежи руси и германци сѣ почнали да се оттеглятъ, да се прибиратъ въ окопитѣ си. Но и отъ дветѣ страни всички до единъ сѣ избити. Първиятъ на самата телена мрежа, вториятъ на две-три крачки, третиятъ на четири-петъ. Така съ всички постове!

Цѣлото това пространство е просто надупчено като решето отъ артилерията, която, и отъ дветѣ страни, е стреляла съ поразителна и унищожителна точностъ. Гжсто натѣпканитѣ съ войници окопи сж пълни съ трупове — единъ до другъ, единъ върху другъ. Нѣкъде цѣли купища. Намѣста артилерията ги е изравяла отъ окопитѣ, като е създавала всички възможни и невъзможни положения, придружени съ най-невѣроятни разкъсвания на тѣлата.

Нѣколко души се запжтваме къмъ другата страна. И войници ни следватъ. Разкъсаната телена мрежа служи за врата. Следващи роти правятъ сжщото. Никой не ги спира. Нека любознателниятъ ни войникъ види всичко. Примѣрътъ е поучителенъ.

А снѣгъ обвилъ земята. Гарги. Верещагинова картина.

На всички убити липсватъ ботушитѣ. Кой ли ги е взелъ? — Не зная. Но спомнямъ си, когато преди нѣколко месеца на единъ още живъ бѣха издърпани отъ краката!

Тукъ легендата, която бѣ се създавала всрѣдъ нашитѣ войници, се разби напълно! Сами тѣ, ужасени, се изказаха.

Известно бѣ съ каква мощна артилерия разполагаха германцитѣ. Не атакуваха преди орждията имъ да бѣха разрушили физическата съпротива на противника, преди да бѣха го сломили морално, преди да бѣха му нанесли голѣми загуби. И нашитѣ войници мислѣха, че германцитѣ не даватъ жертви.

Пжтътъ ни, който минаваше на дълго разстояние, все покрай пълнитѣ съ трупове окопи, разкри на нашитѣ грозната истина.

— Брей, че лешъ!

Тая лешъ бѣ все отъ млади, просто момчета, ясно, отъ най-последнитѣ, може би най-последния наборъ. Всички отлично облѣчени, съ много хубави чорапи, а на пагонитѣ — вензели шефски баварски полкъ. Какъвъ пжтъ бѣха изминали тѣзи баварски деца, за да стигнатъ най-после далечнитѣ си гробове, които тѣй нетърпеливо ги чакаха!

Снѣгъ. Гарги. Война. И велика Германия.

*

Въ Максинени смѣнихме 25 полкъ. Тукъ, не въ селото, разбира се, а километри и километри предъ него, разбрахме що е сибирски студъ. Тукъ и най-първиятъ, и най-последниятъ се убежда, че боятъ е мигъ отъ войната.

Заемаме охранението. Нали трѣбва да пазимъ границата? Какво охранение! Какъвъ ужасъ и какви още по-ужасни терзания!

Охранението се заема въ открита мѣстностъ, свѣрталище на най-отчаянъ вѣтъръ, който свири, пронизва и кости. Никакви закрития. Никакви блиндажи. Само малки, плитки окопи, въ които може да се седне. А главата, гърдитѣ, стомахътъ — на открито. Снѣгъ, студъ, вѣтъръ, виелица.

Вали и ни зарива. Заринати отъ снѣгъ войници. Измръзнали. Замръзнали.

На позиция стоимъ по 2 дни. Два дни. 48 часа. Четиридесетъ и осемъ часа.

Въ градъ, зиме, човѣкъ отиде за 20—30 минути на пазаръ, по работа и; премръзналъ, бърза да се прибере. А тукъ — 2,880 минути!

Постоветѣ и заставитѣ мръзнатъ. Измръзватъ. Замръзватъ. Само тукъ-тамъ презъ тоя първи день задими плахъ огънь и веднага угасва. Защото... защото, стане ли малко по-ясно, артилерията само това чака.

И затова всѣки се е нагласилъ върху нѣколкото шепи слама, които е получилъ. Но преди да ни стопли, сама сламата е изстинала. И не само изстинала, а и измръзнала, и замръзнала.

Стане нѣкой да се разтъпче. Никой не го спира. Ако го спре, нѣма съ какво после да му помогне.

Срещу насъ руситѣ сжщо убийствено зъзнатъ. Голѣма група излиза и почва да скача. Нашитѣ сжщо наскочватъ. И се почва гоненица, борба! Между руси и българи ли? — Нищо подобно. Руси съ руси. Българи съ българи. Виждаме се, почти се гледаме. Здравствуйте, братушки! Въ тоя часъ и дветѣ страни иматъ общъ неприятель, суровъ, безмилостенъ.

Но страхътъ отъ него отстъпва предъ другъ, който не прощава.

Нѣкой престаралъ се артилерийски наблюдателъ въ голѣмъ кожухъ дава тревога. Артилериститѣ наизкачватъ отъ топлитѣ си закрития въ селата, които се тресатъ отъ стрелбата: „Виу, виу“. И нашата, и тѣхната артилерия.

А ние и руситѣ се „изпокривае“ въ дълбокитѣ си окопи, поизкривяваме се и снѣгътъ и вихрушката дозакриватъ тѣлата.

На фронта е отново спокойно.

Тукъ до менъ достига дълго странствуванieto, изпратенъ отъ дома, колетъ. Голѣмо парче чудесно опушена сланина и кейкъ. Какъ мога да забравя тая картина!

Седналъ съмъ въ „окопа“. Отъ пояса нагоре съмъ на състрадателното милосърдие на съвсемъ несъстрадателно милосърдния вѣтъръ. Седналъ съмъ, азъ си зная какъ, а до менъ единъ отъ другаритѣ.

Ха малко отъ измръзнало-замръзналата сланина, ха малко отъ студено-изстудения кейкъ. Стана само на сланина и на кейкъ! Това сж калории. Ако нѣкой специалистъ не може да ви обясни точно и нагледно що значатъ, питайте насъ — ние ще ви кажемъ. Може да ви кажемъ и нѣщо друго.

Колкото човѣкъ да се сдържа, не може цѣли 48 часа да се удържа! Хора сме, все ще стане нужда „да се поразходимъ“.

Снемешъ ржкавицата, за да си послужишъ, ржката замръзва. Ако все пакъ успѣешъ, не можешъ вече да се закопчешъ. Тукъ бихъ казалъ нѣщо, което никой не би повѣрвалъ. Питайте нѣкого отъ тѣзи, дето гониха „романци по Романия“, той ще ви каже. Само да нѣма недоразумение — не сме се вдетенявали. Но питайте, не се стѣснявайте. Всичко се пука и всичко още въ въздуха замръзва!

А когато станѣше нужда да се отиде истински по н.... — хайде, нека ви се съкратятъ страданията, които бихте понесли за наша смѣтка!

Връщаме се въ селото. Два дни почивка. Всѣки „почива“ и всѣки мисли. Мислена почивка. Никой не се връща къмъ миналото — то се забравя. Никой не мисли за настоящето — то не се чувствува. Всички мислимъ за бъдещето. А то още отъ сега ни смразява. Ще трѣбва отново да излѣземъ. Нито ни се яде, нито ни се спи. Тукъ не мислимъ за калории. Тукъ сме обладани отъ страха.

— Опасвай се!

Каква страшна команда! Давамъ я, а като че нѣкой на менъ я дава. Защо нѣкой! Самъ си я давамъ. И я давамъ, прѣвъ отъ взвода да я изпълнявамъ.

Отъ по-рано още всѣки се е въоръжилъ съ колкото може по-широка и по-дълга дъска. Ще я носи далечъ, но ще потрѣбва.

Единъ следъ другъ, войниците излизатъ, а студениятъ северенъ вѣтръ още отъ вратата ги посрѣща. Бързо завиваме по максиненскитѣ улици. Излизаме отъ селото. Предъ него сме. Като Наполеонъ предъ Москва. Тукъ всѣки отъ насъ е Наполеонъ. По-голѣмъ отъ Наполеонъ! Дветѣ роти, които отиватъ за смѣна на другитѣ две, спиратъ.

— Ходомъ маршъ!

Никой не мърда. Тукъ сме и ротниятъ, и Будевски, и Власевъ, и азъ. Тукъ сж и началствата на втора рота — предъ тѣхната. Войниците мълчатъ. Ние мълчимъ. Никакви обиди, оскърбления, закани. Толкова е студено, че и тѣ сж зам-

ръзнали. На устнитѣ ли? Какви устни! Въ самитѣ ни глави!

И кротко, като на дете, имъ се говори.

Когато оня день приближаваше часа за смѣна, къде ни бѣха очитѣ? Нали по-малко гледахме къмъ противника, а повече назадъ, откъдето въ побѣлѣлата отъ снѣга тъма щѣше да се роди новината?

Тая новина не бѣ писана, телефонирана, телеграфирана. Тя бѣ въ кърпата, въ гуглата, въ платницето, въ сѣнката, дори въ въображението. Първиятъ, който би се мърналъ, би възвестилъ радостта:

— Идатъ!

Студено ли ти е? И на мене не е топло.

На кого ще накривишъ? Нали пакъ на хора като тебе — земляци, приятели, познати? Тѣ чакатъ. Ами ако рекатъ да тръгнатъ преди тебе? Хайде, кой ще е първиятъ? Не казвай „азъ“. Дръжъ затворена устата. Студено е. Мръдни крака. Не стой закованъ. Ще замръзнешъ. Така, браво!

Първиятъ тръгна. Вториятъ се насърдчи. Третиятъ се убеди. И две роти отъ първа дивизия поеха пътя къмъ „Сибиръ“...

Въ селото всички бѣха съ страха. Тукъ, въ „окопитъ“, го забравихме. Започна мжката. Следъ два дни забравихме и нея. Какво ни остана? — Споменътъ. Запомнете го и вие.

Позицията ни е оживена. Дѣски се премѣтатъ, ниски закрития се правятъ, слама се постила. Огньовете се запалватъ. Тъмнината прикрива

пушека. Малко по-добре сме. Край откритъ огънь. Той може много да не стопля, но затова, стоплятъ ни пламъкътъ, димътъ и съзнанието, че се прави всичко. Да, всичко!

Ако Айнщайнъ би билъ тукъ (преди всичко нѣмаше да оживѣе, при условие, че въобще би дошълъ), не би ни занимавалъ съ нѣкакви относителни теории за още по-относителни нѣща. Въ тоя часъ за насъ думата всичко е абсолютна.

Огънътъ трѣбва да се подклажда непрекъснато. Снѣгътъ, вѣтрътъ, вихрушката гасятъ по-добре и отъ най-добрия „минимакс“.

Днитѣ минаватъ еднообразно. Нощитѣ имъ приличатъ. Но сѣ по-обезпокоителни. Бдителността трѣбва да бѣде пълна.

Снѣгътъ грозно навява. Вѣтрътъ убийствено го натиква въ очитѣ и ни ослѣпява. А виелицата върти и снѣга, и вѣтра и просто имъ се подиграва. Вихърътъ убива и най-голѣмия шумъ, който би дошълъ отъ противника. Студъ. Часовитѣ и патрулитѣ сѣ съ двойни очи и уши. А и еднитѣ, и другитѣ сѣ загубили вече и очитѣ, и ушитѣ.

Понѣкога става дума за студовитѣ при Шипка. Но Шипка е въ сърдцето на България. Шипка е на високо. Всички я виждатъ. Десетилѣтия, а не я забравятъ. Вѣкове ще живѣе споменътъ ѝ. А насъ, кой ни видѣ насъ, хей тамъ, далечъ, въ отвореното поле, отнесени отъ рускитѣ бури, засипани отъ рускитѣ прѣспни? Кой знае за подвига на подвизитѣ? Запомнете и това като

споменъ, но вече не за нашата, а за вашата дивизия!

Кой казва, че войната била само страхотия? Чуйте малко и отъ тая веселия!

Единъ отъ кандидатитѣ ни — Занковъ — бива настигнатъ отъ заблудилъ се руски патрулъ, който, повторно заблуденъ, запитва где е заставата. Само самообладанието спасява нашия. Посочва имъ съ прѣстъ и ги води... и тѣ съ него продължаватъ... Пристигнали, откриватъ, че сѣ попаднали у противника. Разбира се, не бѣ имъ даденъ водачъ, за да ги придружи до дома имъ!

Другъ день, пакъ руски патрулъ попада въ самото Максинени, наднича презъ едни прозорци, презъ които не се вижда нищо. По съвпадение, тая бѣ квартирата на бригадния. Случайно ординарецътъ му излиза, вижда и ги... плѣнява. Може би бѣха се заблудили, може би не бѣха... Но нали бѣха минали незабелязано, всрѣдъ бѣлъ день, и постовитѣ, и заставитѣ?

Една нощъ, група отъ петнадесетъ-двадесетъ руси съ голѣми бѣли ризи върху шинелитѣ се промъква къмъ нашитѣ части, успѣва да плени единъ патрулъ и достига тѣй близо до поста, че часовоятъ едва успѣва да извика. Нашитѣ скачатъ и прогонватъ съ бомби руситѣ. Убити и ранени и отъ дветѣ страни. И това не ни липсва.

Тия случаи създадоха голѣма бдителность. Трѣбваше да се внимава.

Постовитѣ се провѣрваха по нѣколко пѣти презъ нощта. Не само провѣрваха, а още по-важно — насърдчаваха. Самата поява на начал-

ството създаваше бодрост. Ако, обаче, имаше опасност за постовете, не по-малка бѣ и за този, който провѣрва.

Като всѣка нощ на позицията, и тая тръгнахъ по обиколка съ Петрунъ Павловъ. Той бѣ голѣмъ мераклия. Макаръ да имаше синъ войникъ отъ 41 наборъ, който се обучаваше вече въ казармата, бащата бѣ все въ строя — като мой Стоилко. При това, както вече споменахъ, Петрунъ, макаръ неоснователно, се отнасяше малко недовѣрчиво къмъ младитѣ войници отъ 40, 39, та и 38 наборъ. Вмѣсто да ме придружава нѣкое „момче“, самъ той искаше да бѣде. Шопъ отъ Германъ, на 12 километра отъ столицата, башъ шопъ! И затова:

— Хайде, Петруне!

— Хайде, господинъ кандидатъ!

Страхотна нощ. Страшна, неописаема и неописуема виелица. Нищо не се вижда. А ние вървимъ, вървимъ. И пакъ вървимъ. Слава Богу, ето огънь, заблудихме се, но все пакъ достигаме най-после нашитѣ! Наближаваме. Излизаме предъ насѣдала около него група. Шинели, платнища, завити глави — като насъ. Говорѣтъ, обаче, ги откри: руси. Бѣхме толкова близо, че нѣмаше спасение. Азъ — револвера, Петрунъ — пушката, но предназначитѣ замръзнали. Тогава само бѣгането остана. Руситѣ скачатъ, но по неумолимия за днешния день законъ, и тѣхнитѣ пушки не хващатъ.

Отъ споменитѣ за онова усилено време най-характеренъ ми остана следниятъ.

При една отъ нощнитѣ си обиколки, офицеръ отъ полка достига най-после единъ постъ, вижда ясно полузасипани съ снѣгъ греди, които виелицата непрекъснато чисти и отново зарива, вижда части отъ раници, чанти, пушки — всичко. Само войници не вижда. Какво е станало? Гдѣ сѣ войницитѣ? Придружаващиятъ го войникъ му привлича вниманието на страна. И наистина... да, това като че сѣ хора. Приближава... и какво да види? Всички войници отъ поста насѣдали въ кръгъ, метнали на главитѣ си платнище, ясно е, единъ е пожертвувалъ своето, защото на всички останали е на гърба. Това платнище закрива и частъ отъ гърбоветѣ имъ. А снѣгътъ навалѣлъ отгоре и съвсемъ ги сравнилъ съ общия цвѣтъ наоколо.

Дръпва платнището и... въ срѣдата, при мъждукането на една свѣщъ, войницитѣ играятъ барбуть!

Преденъ постъ — срещу руситѣ, постъ за очи и уши на заставитѣ, ротитѣ, полка.

Веднага шумъ. Близко началство иска да ги даде подъ сѣдъ за това тежко престѣпление. Престѣпление ли? Подъ сѣдъ ли? Намѣсватъ се други. Това е героизъмъ. На твое мѣсто, за това мѣсто, следъ като бихъ ги наругалъ, по липса на орденъ за безстрашие, бихъ ги наградилъ съ самия орденъ за Храбростъ!

*

Бѣхме снабдени съ голѣми кирки, лопати и се почна работа. Това посѣгрѣваше войницитѣ. Отъ друга страна, макаръ и невъобразимо труд-

но, макаръ и невъзможно бавно, все пакъ ни вдълбаваше въ земята. Много шанцовъ инструментъ се изпотроши. По-добре е, отколкото да се трошатъ кокалитѣ.

При едно посещение на ротата отъ дружинния командиръ подполковникъ Георгиевъ, който бѣ се вече завърналъ, се фотографирахме: той, ротниятъ, адютантътъ Ковачевъ и азъ. Не сме ние. Тѣй сме навлечени, че и платнище отгоре, главитѣ ни сѣ тѣй завити, отъ лицата ни се вижда тѣй малко, че всѣки отъ насъ прилича на ескимось!

По общия навикъ, само че съвсемъ малко, третия пѣтъ бѣха донесени отъ селото и нѣколко дюшеци и „юрганъ“. Разбира се, само отъ войницитѣ, които имаха „мѣжеството“ да носятъ на километри, извънъ другата тежестъ, и тия приятни, меки завивки. Но и тукъ не мина безъ куриозъ.

Въпрѣки нареждането, предупреждението, когато ще стане беда... Паднала цигара запалва дюшека. Отъ него юргана. Пламватъ и дѣскитѣ, че следъ тѣхъ и другитѣ. За нещастие, вѣтрътъ бѣ обралъ снѣга и бѣ го разпилѣлъ. Че като затрещява всичко. А като застреля руската артилерия! Нещастницитѣ... Не само, че се лишиха отъ дюшецитѣ си, но щѣха да се лишатъ и отъ кожата си.

*

При смѣната копахме окопи въ дѣсно отъ селото. За най-голѣмо неудоволствие бѣ извадено и мѣстното население. Очудвахъ се на тѣзи млади и здрави мѣже. Защо не сѣ войници?

Нашиятъ полкъ бѣ смѣненъ отъ 6 полкъ. На следния день пристигна 36.

Единъ следъ обѣдъ гледамъ висока, тънка фигура. Позната походка. Има си хасъ! Да, той е!

— Дяконе!

Наистина, Петъръ Дяконовъ. Какво търсишъ тукъ, Петре?

Пристигнала именно една бригада отъ шеста дивизия. Нали той попадна въ нея? Каква неочаквана, каква приятна среща! Тръгнахме заедно отъ София, раздѣлихме се на Каспичанъ, и ето сега...

Ужасътъ предъ Максинени трая за насъ две седмици.

— Само две седмици, — бѣ отвърналъ покъсно, вече въ София, единъ общъ познатъ, когато се говорѣше за тия грозни часове. Че много ли сѣ две седмици?

Помислихъ за дѣскитѣ отъ позицията и на устнитѣ ми бѣ да кажа:

— Я дай оттамъ дѣската, на прасъ по главата! — Языкъ за дѣската!

*

Отново въ Питолаци и оттамъ — за Сутеши. Тукъ се разполагаме добре. А студъ!

Сутеши е голѣмо и хубаво село, собственостъ на принцъ Сутеши. Върѣдъ селото се издига великолепиятъ му дворецъ. Езеро и чудна гора го доукрасяватъ. Всичко въ зимна премѣна. Колко ли приятно е тукъ пролѣтъ, а лѣте, особено есень, когато листата капятъ, когато сетни вейки се отронятъ,

да газишъ крѣхкитѣ тѣла и да се готвишъ презъ нова зима да посрѣщашъ нова пролѣтъ!

И то не самъ. Да седишъ край камината и отъ благороденъ Ераръ да се опивашъ отъ звуци, които принцътъ на принцовеѣ е създалъ. Най-изящниятъ, най-чистиятъ, най-прекрасниятъ, който рисува музика-свѣтлина, извая музика-щастие — отъ Моцартъ. Детинството не ми остави по-свѣтълъ споменъ, по-радостна надежда!

Да бждешъ край принцеса, значи самъ да бждешъ принцъ. Защо тия никому ненуждни желаня! Я си гледай взвода и яжъ сланина и пастарма!

Малко преди войната съпрузитѣ Сутещи се хващатъ на басъ. Въпросътъ е дали принцътъ може да преплува езерото. Разбира се! Но съдбата го следва неумолимо. Схваща му се крака, губи силитѣ си и, преди още да успѣятъ да му помогнатъ, се удавя.

Ето войната. Огромнитѣ владения на принца, пълнитѣ съ храни складове, сѣ на разположение на победоносната войска. Тя трѣбва да яде.

Но войната върви съ ужаса и... съ поезията си. Единъ германски офицеръ се влюбва въ „прекрасната“ принцеса, която не бѣ напустнала страната и, още тамъ, въ Синая, се ожени за нея. Всички владения минаха подъ покровителството на закона.

Госпожата бѣ вече германска поданица.

X

НА ЗИМНИ КВАРТИРИ

Пристигнахме въ Перишори, гдето се настанихме нашироко и удобно. Тукъ останахме до завръщането си въ България.

Почнахме чистене, изпиране, изкърпване. Общо подреждане. Голѣма почивка. Беседи съ войницитеѣ. Учения. Но времето бѣ лошо. Въпрѣки съставената програма, не можеше да се спазва.

Отслужи се панихида за падналитѣ въ Добруджа и Ромъния. Студътъ бѣ такъвъ, че ни измръзнаха главитѣ. Не измръзнаха, а просто замръзнаха. Но това бѣ за Тѣхъ. Молѣхме се за душитѣ имъ. Помолете се и вие.

За Перишори всички запазихме много хубави спомени. Отдѣхнахме си. Починахме си.

Въ стаитѣ свѣтло, чисто, топло. Спимъ на кревати, примитивни, но все пакъ — кревати, съ дюшекъ, юрганъ, одеяло. И не мнозина — само по двама. Градска квартира.

Въ стаята — маса, столове, огледало, голѣма лампа. Грамофонъ. Плочитѣ сѣ съ една отъ друга по-весели пѣсни. Едни ромънски шлагери — не ти е работа! Не бѣха много, а

ние навиваме ли, навиваме. Та не само напъ-
ва, който се навинти въ главата ни като часов-
никарски синджиръ, а и думитѣ. Ушитѣ ни бѣ-
ха писнали отъ ромънска речъ! Каква ромън-
ска! Пълно съ френски, латински. Искамъ
да кажа. Само края измѣненъ. А турски, бъл-
гарски!

Единъ день пожелахъ да поиграя съ децата
отъ къщата, въ която бѣхме настанени. Снѣгътъ
бѣ спрѣлъ и слънцето изгрѣло, та цѣло село на-
излѣзло. Разскачахъ се изъ двора. Исахъ да
имъ кажа да попѣятъ нѣщо. Но какъ? Хайде
при латинския!

— Канто, канто! — казвамъ глагола.

Децата ме гледатъ. Отварямъ устата си.

— А! Кънта! Унъ кѣнтъ!

Разбрахме се. И кѣнт'ата започна.

Въ съседна къща нѣщо се засуетиха. Какво
има? — питамъ съ ржкомахания. Научавамъ, че
имало болнавъ. Това, разбира се, бѣ казано
на ромънски!

Нѣколко домашни птици се разгвакаха по
двора. Показвамъ, питамъ — гжска! И като ги
подкара, едното отъ децата се посочи съ прѣстъ
и тържествено произнесе: гжскаръ!

Следъ това посочвамъ другъ предметъ —
калпакъ, подъ него — глава! А това кал-
цунъ, онова — опинка! Ей че красиви „ро-
мънски“ думи! Особено това, опинка, много
ми ареса!

Жалко, че ние нѣмаме такива поетични сло-
веса! Колко по-богатъ, по-славенъ е ромънскиятъ!

Така е, народъ съ „стара“ култура! Ние пыш-
каме подъ петвѣковно робство, а ромънитѣ си
иматъ княжества, че Влашко, че Молдова, иматъ
си Кнеазъ, който се нарича съ царственитѣ
„ромънски“ думи Войводъ, Господаръ!
Кжде у насъ подобни кнеазе, войводи и господа-
ри! Пъкъ сжщитѣ тѣ сж писали грамотитѣ
си не съ нѣкакви погански „чертами и реза-
ми“, а на азбуката на светитѣ си братия Ки-
рила и Методия. И не на нѣкакъвъ си шоп-
ски, а на езика на славнитѣ си, нѣвгашни пра-
отци — на чистъ бѣлгарски! Браво бе, ро-
манци!

*

Въ това знаменито село за насъ започна
чуденъ животъ.

Ковачевъ, който бѣ най-високъ, най-въз-
растенъ и най-представителенъ, при това, об-
лѣкълъ хубаво кожухче, което го отваряше
още повече, имѣ „гениална“ идея: предложи
да се образува медицинска комисия, само отъ
кандидати и, разбира се, само отъ строеваци.
(Впрочемъ, той бѣ, и то отдавна, адютантъ и
качеството му на строевакъ можеше вече да
се оспори!...)

Прочее, гениалната му идея бѣ, че предъ
видъ възможнитѣ заболявания на войницитѣ
отъ туберкулоза, сърдцебиене, бжбречна болестъ,
стомахъ, подагра, артериосклероза, епилепсия
и всички други възможни и невъзможни за
случая и извънъ него болести, цѣлото цивил-
но население трѣбва да се прегледа. Подъ ци-

вилно население се разбираха младитѣ жени и по-възрастничкитѣ момичета. Но въ своитѣ наистина благородни намѣрения, „лѣкарското“ съсловие трѣбваше да се жертвува и за всички останали!

Идеята бѣ възприета съ възторгъ. Само че, когато дойде да се прилага, „недостатъцитѣ“ ѝ се разкриха веднага.

Съставътъ на комисията (количествениятъ, защото, въпрѣки качествата ни, за качественъ не можеше и да се говори), не трѣбвало да бѣде по-голѣмъ отъ тричлененъ! И понеже двама се вредиха веднага, за насъ не остана мѣсто.

— Не може ли да се увеличи броя поне съ още единъ?

— Не може, — отвърна важно, въ качество на самоизбралъ се председателъ, Ковачевъ. Това е медицинска комисия. Ще преглежда хора, а не добитъкъ, та извънъ ветеринарния, да има строеви, горски, канцеларски, финансови, пощенски, митнишки и не зная още какви...

— Ами ние, какво ще разбереме ние отъ тая комисия?

— Чакай де, ние още нищо не сме разбрали!

— Открихъ, — обади се другъ, — ще образуваме две комисии и всички ще се наредимъ!

Селото бѣ раздѣлено — въ лѣво и въ дѣсно отъ главната улица. Преди, обаче, да се почне прегледа, всички дадоха дума, че това „между насъ ще си остане“. И още ед-

но. Изпрати се рекогносцироваченъ патрулъ да проучи где сѣ на квартира началствата. Ставатъ грѣшки. Тъкмо си турилъ ухото си и преслушвашъ нѣкоя „болнава“, отнѣкъде излѣзълъ нѣкой отъ дружиннитѣ и тебе преслушалъ!

Най-после, населението трѣбваше да бѣде уведомено да стои (като че ли излизаше нѣкъде) въ квартирѣтъ си и „никой да не излиза, докато прегледътъ не мине“. Тая точка не бѣ по-малко важна и трудна за изпълнение. Но все пакъ, намѣри се войникъ, който знаеше ромънски, при това, бѣ „довѣренъ“, и всичко се нареди.

Следъ най-после, имаше още едно най-после. Какъвъ смисълъ има всички кѣщи да бѣдатъ прегледани въ единъ день (да изядешъ двадесетъ парчета и отъ най-хубавата баница, ще ти се втрѣсне), значи, за толкова кратко време да се изпитатъ всички сладости отъ преслушването. Не е ли по-добре да се разпредѣли за по-дълго? — Добре. Ами ако ни вдигнатъ внезапно, какво ще стане съ другитѣ кѣщи? — Вѣрно. — Ще продължимъ въ другото село, — обажда се трети. — Вѣрно.

И медицинския прегледъ бѣ опредѣленъ да почне още сѣщия следъ обѣдъ. А нито полковиятъ, нито дружиннитѣ лѣкари знаеха нѣщо за него!

Отидохме на обѣдъ. Нашитѣ пресловути обѣди въ Перишори!

Събирахме се къмъ 12 часътъ. Хранѣхме се

заедно. Дружинниятъ. Четирмата ротни. Едничкиятъ подпоручикъ — взводенъ. И ние, офицерската кандидация.

Подполковникъ Георгиевъ бѣ четиридесетъ и осемгодишенъ, обичаше да си похапва, да хвали и да се шегува. Вмѣсто да се готви общо, за всички ни, готвѣха се цѣли петъ кухни! Всѣка рота идваше съ яденето си. А то бѣ едно ядене въ Ромъния! Наядохме се за цѣлъ животъ! (Кой ли ще ми опече още една пържола, че нѣщо съмъ гладенъ!)

— Я да видимъ краченцето на първа рота! — Хубаво. Я опашката на втора рота! — И тя хубава. А ушитъ на трета рота?

И всички роти се изреждаха. После, дружинниятъ почваше яденето отъ дружината, защото, ако ротното готвено крише за него изненади, дружинното бѣ по негово поръчка направено.

— Днесъ . . . рота е приготвила сладко като за изложение. Вижда се какъ командирътъ ѝ обръща внимание и на тия работи, какъ се старае. Благодаря . . . Кой бѣше готвачътъ? (Тъкмо дружинниятъ да не знае кой е готвачътъ!) А, да. Той е добро момче. Ковачевъ, ще изкажете моята благодарностъ на готвача!

— Слушамъ, господинъ подполковникъ!

Дружинниятъ бѣ начетенъ. Имаше особена любовъ къмъ книгитъ и се вдълбочаваше въ философски въпроси. Понѣкога, забравяйки аудиторията си, впускаше се въ да-

лечни размишления и разсѣждения. И часоветъ течаша.

Освенъ философия, обичаше и други, полски работи. Следъ обѣдъ сме, трѣбва да ни се смели храната. И като се развързваха ония ми ти масали, единъ отъ другъ по-мазни, чакъ до зачервяване на печката и на момчешкитъ ни лица. Когато заминахме за фронта, двама отъ присѣтствуващитъ бѣхме по на 19 години.

А като почваха и ротнитъ да разправятъ какво било и какво не било, на вратата се чукаше и влѣзлиятъ ординарецъ запитваше дружинния да донесе ли лампата.

— Че кога се стъмни, ние не видѣхме!

Като че се вижда кога се стъмва! Обиквено човѣкъ вижда само когато му притъмва!

Така продължаваха днитъ ни до тоя, въ който бѣ решено да се почне прегледа. На обѣда, обаче, дружинниятъ каза, че на единъ отъ насъ има да съобщи много приятна вестъ. Каква? — Отъ всѣка дружина се пуска въ отпускъ по единъ за три дни до Плоещъ. Кой отъ нашата? — Георгиевъ.

Следъ като се наобѣдвахме, поискахъ разрешение да излѣза, тъй като трѣбваше да се поприготвя. Дружинниятъ освободи всички.

И ето, въ стаята ми започнаха да пристигатъ кандидати и отъ другитъ дружини, а и офицери. Всѣки казва: „Честито, ще видишъ свѣтъ, хора, блазе ти“. А азъ приготвямъ ржч-

ното си куфарче, гледамъ да не забравя нищо и оттичамъ да се сбогувамъ съ войниците.

Когато се връщамъ, всички направили такова лице, че нищо не мога да разбера. При това, единъ-двама бѣха си отишли. Какво се е случило? Подаватъ ми бележка: назначенъ съмъ дежуренъ по полка! Тъкмо на време!

Ясно бѣ, че второто идваше по реда си, както сж ни водили по списъкъ, безъ дори и да е известно, че имамъ отпускъ. Но тогавашнитѣ ми разбирания, а и самата служба налагаше тя да бѣде предъ всичко друго.

„Разтоварвамъ“ багажа си, приготвятъ се, опасвамъ и сбогомъ — до виждане, излизамъ.

Когато да пресѣка широката улица, на която бѣ щаба на полка, гледамъ — излиза Занковъ. Какво ли е правилъ тамъ? При това, запасанъ. А не е и стариятъ дежуренъ. Въ бележката се съобщаваше името му.

— Връщай се! Връщай се!

— А! Какво ще се връщамъ, отивамъ да се представя по случай дежурството.

— Връщай се, ти казвамъ, — отвърща Занковъ усмихнатъ. Азъ съмъ новиятъ дежуренъ. Рекохъ да не ти се попрѣчи на отпуска, явихъ се на командира и — свършено!

Другарството бѣ най-ценното качество въ нашия полкъ. Затова и до днесъ сме така сдушени.

XI

БУКУРЕЩЪ, ПЛОЕЩЪ, БРАИЛА... ПЕРИШОРИ

Съ две шейни заминахме за гарата, която е само на три километра. Освенъ насъ тримата — поручикъ А., отъ втора дружина, подпоручикъ Панайотъ Колевъ, отъ трета и азъ, отъ първа — бѣха пуснати още орѣжейника и капелника. Защо не! Въ Плоещъ бѣ най-голѣмата ромънска военна фабрика и най-добрата имъ консерватория?!...

Гара Янка, тъй симпатична по име (да не мислите нищо, че думата е българска!) и симпатична въобще, като гара, защото за насъ значеше изходна точка по желѣзницитѣ въ лѣво и въ дѣсно, ни посрещна тъй радостно, че не забелязахъ дори кога пристигна влака.

Нѣма отопление. Студъ. Но пътувашъ безплатно и, безъ да си габровецъ, много не предприашъ. При това, ако тукъ е студено, въ града е топло. И само тая мисълъ вече съгрѣва.

Въ време на революционното ни движение, Плоещъ е ималъ голѣма българска колония, билъ е просто български градъ! Добри, много родолюбиви българи. И днесъ не сж изчезнали, на противъ, броятъ имъ е много голѣмъ. Ще има да ги видимъ, да си поговоримъ, колко ли ще се зарадватъ!

Но война е! Утре, дето се казва, ще ни вдигнатъ. Ще се завърнемъ въ България. Кой знае презъ кои мѣста ще минемъ! Кога другъ пътъ ще видя военния Букурещъ! Ето, едничкиятъ случай ми се представя. Кой ще провѣрѣва, кой ще се научи! Ще се престоря, че съмъ пропустналъ гарата, и това си е! При туй, Букурещъ е тъй близо — само часъ и половина отъ Пloeщъ!

Когато да го наближимъ, измѣквамъ се отъ купето и преминавамъ въ другъ вагонъ, гдето гузно се свивамъ въ единъ жгълъ.

Гара. Разтърквамъ прозореца, поглеждамъ — да, Пloeщъ, пише ясно. Ама нали не пише Букурещъ!

Стоя си, но съ страха да не ме потърси случайно нѣкой отъ другаритѣ.

Влакътъ трѣгва. Слава Богу! И успокоенъ, измѣквамъ главата си отъ отворения вече прозорецъ и креща:

— А! То било Пloeщъ! Я гледа!...

И се озъртамъ, за да убедя тоя, дето духа... И думитѣ ми замръзватъ, защото... съ най-голяма изненада виждамъ какъ отъ разни вагони и купета се подаватъ главитѣ на четирмата ми другари. Смѣхъ презъ глава!

Втурваме се въ нашето купе, въ което кротко дремятъ петтѣ ни куфарчета.

— А бе защо не каза, бе!...

— А бе защо не каза...

— А бе защо не...

— А бе защо...

— А бе...

Имаме обща сждба. И петимата бѣгаме. Впрочемъ, съвсемъ не бѣгаме, нито се надбѣгваме — влакътъ си знае работата. Просто отиваме въ Букурещъ безъ разрешение, безъ билетъ. Трѣбва да се организираме.

Какъвъ смисълъ има да плащаме по хотели и гостилници, заявяватъ ржественно оржжейникътъ Минчо (не е шега, вѣрно е, че е отъ Габрово), когато може на „законно основание“ да получимъ всичко отъ комендантството (добре, че бѣ германско).

Поручикъ А. е старши, при това, знае нѣмски — работата е наредъ. И едва пристигнали — право въ комендантството, гдето внушителната ни група бойни другари може само да импонира.

Изстѣпва се поручикъ А. Говори бавно и сериозно. Току-що сме пристигнали, уморени, молимъ по-скоро да ни се дадатъ карти за спане и храна.

— Разбира се, веднага, херъ оберлойтнантъ!

Ние ще сме били първитѣ пристигнали отъ истинския фронтъ, на истинската първа дивизия.

Звънецъ. Разтичватъ се войници. Два допълнителни стола. И ние обираме каймака на сърдечното приветствие, отправено къмъ храбрата българска бойна армия, чиито достойни представители сж пристигнали въ бившата ромънска столица!

Достойни! Попипвамъ отгоре, презъ шинела, билета си. Въ тоя мигъ той е бѣла хартия. Но кой мисли да ти иска билетъ! Това бойни офицери ли сж съ честь или нѣкакви нестроеваци! Поглеждамъ оржжейника и капелника. Но мислитѣ имъ сж далечъ отъ моитѣ. Мислятъ за семействата си, за тъй нещастно оставенитѣ си съпруги...

Букурещъ гъмжеше. Офицери, войници : германски, австро-унгарски, турски и български.

Витринитѣ свѣтятъ и привличатъ нѣколко месечнитѣ непожтнати заплати.

Капша бѣ опредѣлениятъ за насъ, българитѣ, хотелъ и ресторантъ. Сѣщиятъ Капша, въ който презъ 1913 бѣ сключенъ Букурещкиятъ договоръ. На ти сега договоръ !

Получаваме не стаи, а апартаменти. Всѣки има кабинетъ и спалня. Спалня — да, но кабинетъ, какъ да го използваме ? Минемъ, поотъркаме се и хайде навънъ ! Не сме дошли да седимъ по стаятъ, а !

Посещавамъ Народния музей и това, което най-много привличаше, бѣ една мумия — истинска мумия на умрѣлъ нѣкога египтянинъ.

Следъ това разгледахъ и частния музей на... не си спомнямъ вече името му. Необходимо бѣ разрешение отъ самия него. Но показва се много любезенъ и ме допустна. Бѣ и трогнатъ, и поласканъ, че чакъ на фронта се знае за сбирката му и, дошли въ Букурещъ, който тъй всестранно привлича, има хора, които се интересуватъ и отъ изкуство.

Бѣхъ въ Атенеума, въ разкошна концертна зала, за която въ София можеше само да мечтаемъ.

Разгледахъ и Военния клубъ, който не бѣ още довършенъ. Изкачвахъ се все нагоре и нагоре. Какъ не съмъ падналъ отъ недовършенитѣ стълби !

Ето и Народниятъ театръ.

После изъ разни квартали, по улици, градини, въ околността.

Букурещъ тогава бѣ нѣкакъ по-внушителенъ и особено — по-оживенъ. Имаше ресторанти, заведения, за които у насъ и поменъ нѣмаше. Но общо взето, не ми се видѣ по-красивъ отъ София. Къде нашиятъ керамиченъ паважъ ! Тия дворове-градини !

Обиколкитѣ, посещенията правѣхъ самъ, дори си купихъ ромъно-френски разговорникъ. Щи румънечи ?

Вечерта се събрахме въ единъ прочутъ аперитивъ, точно срещу двореца. Оттамъ отидохме въ най-елегантния ресторантъ, съ великолепенъ оркестръ и най-отбрана, предимно чуждестранна, публика. Прибрахме се уморени въ Капша.

Следниятъ день бѣ недѣля. Отидохъ въ българската черква. Не зная дали бѣ празникъ, или тъй редовно се е повтаряло, или пъкъ съвсемъ случайно — българското училище бѣ тамъ. Следъ свършване на службата, на излизане, децата ме наобиколиха, че като почнаха да скачатъ, да се радватъ, да ме пипатъ по ржкавитѣ, пъкъ като почнаха да ме разпитватъ ! Следъ като цѣлия день вчера ушитѣ ми бѣха чували навсѣкѣде ромънски, сега тоя чистъ български, отъ устата на толкова деца, ми се стори като коледни камбанки.

Слѣзохъ въ града и, разхождайки се, достигнахъ до една прекрасна градина. Попитахъ единъ господинъ за името ѝ.

— Градина Чешмеджиу !

— Градина Чешмеджиева ли ! Ромънечи ?

— Румънечи ! Румънечи !

— А бе това е българечи !

И, наистина, после научихъ, че градината е даръ отъ богатия букурещки българинъ Чешмеджиевъ.

Вечерята отидохъ на оперета. Пълно и съ ромъни и ромънки, и съ разни съюзни офицери. Шумно. Весело. Артисткитѣ и артиститѣ млади, хубави. Какво сте се разиграли, за васъ война нѣма ли?

Колко жално, че думитѣ сѣ на ромънски, нищо не се разбира! Не се разбира ли? П и ш м а н ѣ станахъ за разговорника! Не само многобройни отдѣлни български думи, но понѣкога и по две-три въ едно изречение, дори цѣли изречения! После турски. Да не говоря за латинскитѣ (преминали и въ италианския, френския и другитѣ романски езици). Само малко усилие, и ромънскиятъ не би представлявалъ никаква особена трудност!

Прелистихъ разговорника. После, по-късно като прилетнахъ предъ голѣмъ ромънски речникъ... Поразително! Да оставя латино-италианския, сѣщо и турския. Въ ромънския има много хиляди български думи.

Вземамъ само нѣколко букви отъ речника и отъ тѣхъ — само по нѣколко думи. При това, почти всѣка има по две-три, четири-петъ или повече производни. И тѣй...

Безна, биволъ, богатъ, богословъ, Богдапрости, бразда, братъ, весель, време, въздухъ, вѣкъ, гласъ, глоби, гони, граница, грѣши, гъванъ, добитокъ, догори, драгъ, духъ, ефтинъ, жалба, жѣли, желание, жертфа, житница, звонъ, зестре, зидърие, змеу, избъви, изби, изводъ, изворъ, кавалъ, кикотъ, клѣти, клеветникъ, клокости, кобилица, косачъ, кошаръ, кошница, кривакъ, крои, кърчма, кърпа, кър-

пъчи, лакомъ, либовъ, майка, маслу, милостивъ, молитва, мученикъ, мършавъ, народъ, нѣравъ, образъ, обида, обичей, оборъ, общи, овесъ, ограда, описъ, островъ, отрова, офтика, пелинъ, плесни, подъ, пожаръ, поклонъ, полица, православие, празникъ, празъ, простъ, рай, ракъ, рана, расолъ, рукавица, руменъ, самодива, сборъ, соборъ, скринъ, слабъ, слава, слободъ, слуга, служба, снопъ, споръ, стража, стражникъ, сукманъ, тайна, творецъ, тесла, топление, топоръ, торба, торъ, точиларъ, тропотъ, труди, трѣсни, турта, ученикъ, храна, хули, целина, часъ, чашка, черни, четение, читовъ, чума, шопотъ и много други — много, много хиляди думи!

Извънъ това, много български, къмъ които е прибавено българско окончание арь, като сѣ образувани думи, които не се употрѣбаватъ въ нашия езикъ: властаръ, оцетаръ, подковаръ, улицаръ и пр.

Или латински съ българско окончание арь: поркаръ (свинарь) и пр.

Или руски съ българско окончание арь: скрипкарь (цигуларъ) и пр.

Какво да кажа пъкъ за листитѣ по гостилницитѣ? Ето една, която съмъ запомнилъ.

Сливовица

Чорба ку фиде

Гивечъ националъ

Кьофтели прѣжити ку картофеле опарити

Пуйка ку маслини

Салата динъ краставецъ

*

Наближи времето за връщане. Бѣгането — бѣгане. Но поне да се върнемъ на време. Отъ

Плөөщъ нататъкъ билетътъ е въ сила и срокътъ — също. Трѣбва да се отбиемъ и до тоя градъ. Нали всички ще ни питатъ за него! Хайде, другаритѣ — лесно, ами началството, ами командирътъ, ако попита какво прави нашата колония, ами ако закачи оржжейника за фабриката, капелника — за консерваторията?!

И отново, съ две шейни — на гарата. Букурещката. Плөөщката.

И тукъ въ комендантството. Бѣхме наистина първитѣ български офицери. Пустнатитѣ отъ полка ни петъ-шестъ войника, които бѣха вече пристигнали, сж били арестувани отъ германскитѣ патрули. Квартуруващитѣ въ Плөөщъ германски части бѣха дошли отъ Карпатитѣ, не бѣха още виждали българи и затова бѣха взели нашитѣ войници за руски бѣгълци! Работата, обаче, се разбрала. Цѣлата ни колония се струпала предъ комендантството, като заприщила всички околни улици.

— Ами това сж нашитѣ братя българи!

Паднало извинение, тупане по гърба и обичайно почерпване.

— А бе, Дойчо...

— Ферцаенъ зи, булгарски! Вайнъ гутъ?

— Не гутъ, а дѣбро!

— Вайнъ дѣбро?

Когато минавахме по улицитѣ, всички ромъни и ромънки ни изглеждаха. Какъ нѣма да гледатъ. Това е българска войска, не е шегя!

А като се юрнаха нашитѣ българи подиръ насъ, ржкуване, прегръщане, поздравляване. „Какъ сте, заповѣдайте“ и прочее, и прочее. Жилаво

племе сме това, българитѣ. Навсѣкжде всѣки си запазилъ и спомена, и българщината!

Моята квартира бѣ въ семейството на полковникъ, квартирата на Панайотъ Колевъ — въ семейството на капитанъ. Германцитѣ си знаеха работата: за офицеритѣ — въ офицерски семейства.

Излѣзохме заедно отъ комендантството и тръгнахме, за да оставимъ куфарчетата си. Моята квартира бѣ по-близо. Посрещна ни момичето, после излѣзе госпожата, на която дадохъ бележката. Попита любезно кога ще се върна, за да се запали печката. Благодаря. До виждане.

Следъ това отидохме въ втората квартира. И тамъ ни посрещна пакъ момичето, но така неприязнено, като че всѣки мигъ готово да затвори подъ самия ни носъ вратата. Панайотъ даде бележката, разправяше нѣщо за домната. И, наистина, защо да не излѣзе госпожата, съ нея човѣкъ все ще се обясни.

Влѣзохме въ опредѣлената отъ комендантството стая — тя студена, като че нарочно за Панайота изстудявана. Той разправя нѣщо за печката. Момичето отговаря, че нѣма дърва. Той ѝ посочва оградата. Тя ржкомаха и просто да ни изпжди. Чудна работа!

Излизаме. Панайотъ се обръща и ѝ „казва“ пакъ нѣщо за печката. Тя отвърща съ такива отрицателни знаци, които като че казватъ: „Надѣвай се, ще разберешъ довечера“.

И, наистина, Панайотъ разбра вечерята. Но всичко това ще ни разкаже самъ той, когато единъ день пише мемоаритѣ си...

Прибрахъ се. Стаята добре затоплена. Леглото широко и меко. На масата сладки, бисквити, парчета торта. Разглеждамъ картинитѣ. Добродушно лице на полковникъ съ жена си и тринадесетъ-четиринадесетгодишната си дъщеря. Почтохъ малко и, уморенъ, заспахъ.

На сутринята се почука на вратата, която свързваше моята стая съ друга и влѣзе младата дъщеря съ табла. Закуска. Домашна закуска. Не зная дали това влизаше въ задължението на тѣзи, въ чиито кѣщи бѣха опредѣлени квартири или бѣ просто любезностъ. Въ всѣки случай, преди тръгване, отъ своя страна почукахъ, за да благодаря още веднажъ и се сбогувамъ.

Съ Панайота си бѣхме дали среща за 9½ часа. Чакамъ въ кафенето. Става 10, 10½. Нѣма го. Разкарвамъ се, а ето, че ме настига единъ господинъ, унгарецъ, но живѣлъ дълги години въ България, говори напълно свободно и правилно български. Радостно, почти възторжено ме поздравява. Видѣлъ българинъ, като че брата си видѣлъ. Гостоприемно племе сме. Кой знае какво е разбралъ! И се поставя напълно въ разположение да ми услужи. Моля го, завежда ме въ единъ магазинъ, който не отстъпваше по уредбата си на букурещкитѣ. Тукъ, най-неочаквано, направихъ голѣмитѣ си покупки: коприна за блузи на сестритѣ и великолепенъ зефиръ.

— Колко желаете?

Желанията ми не сѣхъ отъ скромнитѣ — заплатата ми е отъ скромнитѣ. Следъ нѣколко дни ни

иде вече редътъ за производство, но нали досега получавахъ „мизернитѣ“ кандидатски галагани?

Питамъ за цената. Моятъ унгарецъ се намѣсва, говори нѣщо на латино-български, че и азъ разбирамъ, и ромънинътъ отстъпва. Унгарецътъ се намѣсва отново, пакъ му говори. И азъ се намѣсвамъ. Той намалява още.

Изваждамъ портфейла си, броя какво ми е останало отъ Букурещъ, гдето нищо особено не бѣхъ похарчилъ, смѣтамъ на листче и, още, мѣрете още“.

Ромънинътъ мѣри съ аршина и ме поглежда, азъ мѣря съ очитѣ и поглеждамъ бележката. Той — аршина, азъ — бележката, докато и зефирътъ се свърши.. и паритѣ се свършиха. Купихъ четиридесетъ и три метра и нѣколко десетки сантиметра. Но такъвъ зефиръ, че когато го донесохъ, всички вкѣщи ахнаха!

Всичко това добре. Побеждавахме и победихме. Ами като слѣзохме на връщане за България въ Русе, а съ насъ и войници, и като се изправи митнишкитѣ чиновници: „Стой, оттукъ, единъ по единъ!“

Ще преглеждатъ войницитѣ, раницитѣ, шинелитѣ. Че Иванъ билъ купилъ за Рада едно ливанто, а Стоянъ за Стойна — една кърпа! Не ви ли е срамъ бе, тиловащи, не васъ, а тия, дето ви учатъ! Ние да не сме контрабандисти, диваци!

Че като се изкомандува едно „Напредъ“, стана само на митница и на митничари! Ще спиратъ Пижа! Цѣла държава отъ шестъ милиона не можа да го спре, та вие ли, сукинъ синове, както се изразяваше единъ ученъ лѣкаръ!

*

Обѣдвамъ. Панайотъ го нѣма още. Сигурно се е срещналъ съ другитѣ. Отивамъ на гарата.

— Кѣде е Панайотъ, бе? — питатъ другаритѣ.

— Не зная. Да не се е случило нѣщо? Да е надналь въ нѣкой кладенецъ!...

Нѣма време да се отиде до града и где да го търси човѣкъ? Въ квар...? Какво ще прави тамъ!

Влакътъ вече навлиза въ гарата, когато виждамъ единъ файтонъ да лети, та чакъ конетѣ ще изхвъркнатъ отъ хамутитѣ.

И отъ файтона нашъ Панайотъ, подпоручикъ Панайотъ Колевъ, както си е слабицкъ и тъничкъ тича, като изпреваря краката си, а куфарчето му леко, леко като никога. Това одеколони, парфюми, шоколади, дето бѣ ги купилъ армаганъ отъ Букурещъ за тази, онази въ София—и поменъ отъ тѣхъ!

— Остави се, остави се, ще ти разправа!

И ми разправи.

Желая всѣкому подобна приятна неприятность. Сатраяска Румѣняска!

*

Вече се разрешава голѣмъ отпускъ за Браила. Заминаватъ на групи офицери. Заминава и една кандидатска — отъ дванадесетъ души.

Голѣмъ, оживенъ градъ. Високи здания, кой отъ провинциалнитѣ ни градове тогава е като него?

Разхождамъ се край Дунава. Ето Браила. Като Букурещъ, и тя бѣ градъ на нашитѣ хайдутѣ. Нашитѣ революционери. Нашитѣ просвѣтителѣ. На тѣзи, които съ духа си откърмѣха, вдигнаха, раздрусаха. Цѣла империя се разклати. И освобож-

дението дойде. Ние, дребосъкътъ, откърмени отъ идеала имъ, продължихме дѣлото имъ.

Ето, Поморавия свободна. Добруджа свободна. Тракия свободна. Скоро ще си разчистимъ смѣткитѣ и за Македония.

Браила, единъ отъ свѣтлитѣ спомени на нашата доосвободителна борба, е сѣщо свободна.

Стѣпвамъ по свободна земя, освободена отъ освободени!

*

Отново Перишори, нашето село, съ което се срастнахме и което и до сега ни е тъй мило. Отново срещи съ другаритѣ. Все по-близо опознаване.

Преди всичко, сближаваме се съ другитѣ кандидати — отъ Скопската школа. Отъ общо 29, следъ върналитѣ се ранени, останахме 19.

Опознаваме се и съ офицеритѣ отъ другитѣ дружини. И по-рано, било по настѣпленieto, било въ Домница, дори Максинени, но особено сега се сдружихме. Всички отъ полка се познаваме вече.

Но въпрѣки това, месецътъ и половина, който полкътъ прекара въ Перишори, разкъсанъ съ отиването ни на групи въ тоя или оня градъ, скѣсва връзката.

Съвсемъ друго бѣ на Южния фронтъ, гдето цѣла година и половина позиционна война ни сближи като братя. Разотидохме се, но не се раздѣлихме. Затова сега съ такава радостъ се срѣщаме, затова тъй често се събираме.

Единъ день една група отидохме на гости на 1 полкъ въ Визирулъ, после на 42. Другъ день ние имахме гости.

А и въ самото наше Перишори си ходимъ на гости — по роти, дружини. Черпимъ се. Даваме си празненства. Който има, отива съ грамофона си. Който нѣма — отива тамъ, гдето го има.

Но никакъвъ грамофонъ, ничии гласовити, дори Лазови, Дечови пѣсни не сѣ нищо предъ това, съ което Тодоръ Теневъ ни гощава.

Теневъ бѣ единъ отъ най-гуляйджитѣ въ полка. Казвамъ скромно и смирено „отъ най“, за да не би да обидя, оскърбя или злопоставя нѣкого, който, може би, не би могълъ да се утеши, че не нему съмъ запазилъ първото мѣсто! Такъвъ грѣхъ не мога да взема на душата си!

Това, което Теневъ измисляше, ничия друга глава не можеше да измисли. Не бѣ глава като глава!

Лично храбъръ, смѣлъ, разпоредителенъ, отъ най-добритѣ ни бойни офицери, сега всичко бѣ му позволено. Свършихме ли войната? Превзехме ли Ромъния? Сега е време само за гуляй, само за веселба. Браила! Че какво е Браила! — Букурещъ! Букурещъ! А за Букурещъ отпускъ не даватъ.

И Теневъ нарежда да се пригответи най-леката каруца отъ ротата му, да се впрегнатъ най-бързитѣ коне и... димъ да ви нѣма... — Но, господинъ поручикъ... — Никакъвъ поручикъ! Ще ми докарате най-хубавия цигански оркестъръ!

Теневъ е ротенъ отъ началото на войната. Теневъ е участвувалъ и въ Балканската, Теневъ може да не е винаги разуменъ, но Теневъ знае да заповѣдва. Известно е що значи да влѣзе брѣмбаръ въ главата му. Съ него шегата не бива (съ Теневъ, не съ брѣмбара). На всѣка лека дума — по две тежки,

за да я носятъ. И докато усѣтимъ (много време мина, но разстоянието бѣ голѣмо), пристигна знаменитъ цигански квартетъ, отъ тия, за които човѣкъ само е слушалъ или „виждалъ“ на кино.

И Теневъ кани „на оркестъръ“. Колкото му е тѣсна стаята, толкова му е широко около врата. Заповѣдайте! Какъ се събрахме четиринадесетъ души + четирма оркестранти — не зная! Но рѣ онова време, Военниятъ клубъ въ Перишори не бѣ още построенъ! А поради траура на Ромъния, мѣстниятъ Народенъ театъръ бѣ затворенъ!

Ние лесно се наредихме. Ротниятъ му е съви-пустникъ: Тодоре! И свършено. Разбира се, че и Георгиевъ е поканенъ.

— Добре дошли, Георгиевъ, елате да видите какво се казва гуляй.

Въ Ромъния ни се говорѣше на ви. На Южния фронтъ и ние имъ говорѣхме на ти. То и да искзшѣ да удържишъ, войната стана май малко длѣжка. При това, тамъ и ние вече станяхме началства.

Теневъ е въ настроение. Това значи... Но не съмъ билъ държавенъ контролѣоръ въ спиртна фабрика и не мога да зная на кой градусъ е днесъ. А ония цигани, прегърнали цигулкитѣ и чѣлото, изкарватъ едни жални, и отъ жални по-жални, че и отъ дърво да си, пакъ ще проплачешъ.

Всичкитѣ нумера на циганитѣ сѣ едни отъ други по-отбрани. Възхитенъ отъ удоволствието, което ни доставя, Теневъ вади банкноти, наплюнчва ги и ги залепва на и безъ това изпотеното чело на циганитѣ. Челата имъ сѣ покрити съ залепени банкноти. А тѣ свирятъ ли, свирятъ! Свирятъ и

се потятъ. А печката и създамата се топлина — осемнадесетъ души дишатъ и сѣщо толкова издишатъ — ги изсушава и банкнотитѣ падатъ.

— Штъ! — изревава Теневъ.

И всѣки се навежда плахо, вдига банкнотата, облизва я и като си я залепя собственоръчно на челото, бърза съ цигулката или челото да не стигне другаритѣ си.

Перишори... цигански оркестъръ... и Теневъ.

Тукъ е доскорошниятъ адютантъ на полка поручикъ Ангелъ Николаевъ (Ангелчо, както го наричаше дружинниятъ му и, покрай него, и другитѣ). Подпоручикъ Христо Новаковъ, новиятъ, отъ нѣколко седмици, адютантъ на полка.

Капитанитѣ Иванъ Дипчевъ и Рашко Бораджиевъ. Поручикъ Петъръ Мутафчиевъ. Подпоручицитѣ Крумъ Паспалевъ, Никола Арнаудовъ и Стефанъ Царвулковъ. И двамата кандидати на домакина.

Най-после пристига дружинниятъ на Теневъ.

Отъ това удоволствие не трѣбва други да бждатъ лишени. Преди всичко, останалитѣ отъ втора дружина. А трета? А не малобройната ни, прѣсната по всички дружини, кандидация?

И затова следната нощъ нѣколцина отстъпваме мѣстата си, за да може и други да чуятъ и пиятъ. И тъй продължава съ нощи. Наградилъ ги богато, Теневъ ги пусна.

Но дойде му настроение. Отново циганитѣ! Да се настигнатъ! И тѣ биватъ настигнати, и отъ 40 километра, въ снѣгъ, буря, докарани въ Перишори.

Знаехме да воюваме, но знаехме и да лудуваме!

XII

ВЪ КРАЛСКИТѢ ДВОРЦИ

Радостна вестъ! Отпускъ до Букурещъ! И не крадишкомъ, а редовенъ — на голѣми групи!

Пакъ Янка, гарата на всичкитѣ ни полкове. Янка ни става толкова близка, че я зачисляваме въ дивизията!

Ето, дигаме се — нашата кандидация и други.

Букурещъ още по-шуменъ. Пълно съ българи — офицери, подофицери, войници. Всѣки се изпъналъ и съ гордия си видъ, съ увѣрената си походка, като че ли иска да каже: „Не ме гледай, че ми е тъй смачканъ фасона, то е само по дрехитѣ, гледай иначе — и ще видишъ, че ние, именно, премачкахме великата ви държава!“

Голѣмо веселие. Срѣщаме все познати отъ разни полкове — все софиянци, софийци. Букурещъ бѣ станалъ като гарнизонъ на първа дивизия.

Разхождаме се изъ града. На всички се вижда особено голѣмъ. Какво е Браила! А следъ нашето Перишори, и паланката би била градъ.

Времето приятно. Нѣма вѣтъръ. Слънце отъ време на време се показва, понѣкога се позадържа. Красивъ зименъ день.

Предъ голѣма витрина купѣ наши войници. Говорятъ високо, показватъ съ ржка, сочатъ си взаимно. Смѣятъ се и всичко това свободно. Сами сж. Нѣма кой да ги безпокои.

Но нашето офицерско приближаване се почувствува. Всички се обръщатъ и отдаватъ бодро честь.

— Рангеле, здравѣй, Рангеле!

— Здраве желая, господинъ офицерски датъ!

Рангелъ, моятъ другаръ отъ пжтя за дивизията. Подавамъ му ржка, а той цѣлъ просиялъ, не по-малко отъ менъ възражданъ отъ срещата.

Заминаватъ въ отпускъ за България. Спрѣли се да видятъ столицата. Питамъ го дали е свободенъ.

— Хайде тогава съ менъ!

Днесъ ще разглеждаме дворцитѣ. Тоя въ града е отворенъ само въ опредѣлени дни и то за ограниченъ брой. При това, цѣлата група отъ 30 души трѣбва да влѣзе наведнажъ, не човѣкъ по човѣкъ.

Рангелъ се хили. Доволенъ ли е? — Безкрайно. Нѣщо ново? Виждалъ ли е Стоимена? — Не. Какъ е изкаралъ боеветъ? Има ли нужда да питамъ? На гърдитѣ му окаченъ сребъренъ кръстъ.

Уреждамъ въпроса за влизането ни въ двореца. А предъ него на постъ германски часовой. При появата ни отдава честь, като че самъ кайзерътъ минава.

— Виждашъ ли, Рангеле, той и на тебе честь

отдава, и тебе поздравлява. Това е за ордена. Носи го и се гордѣй.

При вратата ни посрѣща ромънски служителъ. Високъ, едъръ, въ форма. Всички влизаме. Всѣки си чисти ботушитѣ, поизцапали сме се. Пѣкъ и въ дворецъ влизаме.

— Стига, достатъчно, — казва служителтъ. А ние се чудимъ.

Влизаме. Ето ни вече въ единъ салонъ. Всички си сваляме фуражкитѣ. А служителтъ и съ дума, и съ знакъ — наложи!

Чудно нѣщо! Защо всичко това?

Води и ни разправя. Групата ни се състои предимно отъ германци — офицери и подофицери. Единъ-двама австрийци. Ние, нѣколко кандидати, и нашъ Рангелъ.

Китайска зала. Японска зала. Оранжерия. Салони. Разкошъ. Свѣтлини. Богатство.

— Бре що свѣти, бре що злато, умъ да ти зайде, — обажда се Рангелъ, който до сега вървѣше напълно мълчаливъ.

Влизаме въ тронната зала. Огроменъ, великолепно украсенъ салонъ. Тукъ се прѣскаме още отъ вратата. Гледаме стенитѣ, тавана, картинитѣ. Въ дъното е тронътъ.

Минаваме въ библиотеката. Ето за мене работа! Гледамъ тия разкошно подвързани томове, за които не е жалено злато и безъ да си завистливъ, разни желаня ти се явяватъ. Желанята поне не сж забранени!

Оттамъ въ съвсемъ малка зала — истинска омая.

— Това е концертната зала на кралица Елисавета. Тукъ обичаше да седи и да слуша. Тукъ, на тая малка естрада, е мѣстото на малкия ѝ оркестъръ. Това е креслото, на което седѣше, а съ това звънче до главата си даваше знакъ на оркестра да започне.

Тая малка зала, просто като стая и вестибюль, ми остави най-трайно впечатление. Цѣлиятъ дворецъ се събра въ нея.

Седнахъ благоговѣйно на това кресло, на което е седѣла голѣмата почитателка и приятелка на Пиеръ Лоти, бележитата писателка Карменъ Силва, чието име и талантъ бѣха ми разкрити още въ ученическитѣ години и чието благородство и душа оставатъ като царствена украса на тази рѣдка и рѣдко царствена жена и владетелка. Дърпамъ звънчето. Но оркестъръ не засвири!

Сѣщия день посетихме и двореца Котрочени — резиденция на младитѣ владетели, и го разгледахме.

Ето спалнята на кралица Мария. Балдахинъ отъ великолепенъ мраморъ, съ мраморни стѣпала. Бѣлоснѣжна, цѣла въ дантели, покривка. Мѣтамъ се на тоя креватъ. А той ме подхвърля като топка. Ей чѣ, меко! Хайде, Рангеле, хайде, друсни се и ти, да разправяшъ кѣде си билъ и що си правилъ.

Рангелъ се приближи, попила съ рѣка, а тя току сѣ надолу слиза. Че като седна и той, че като се раздруса, че като седнаха и други, креватътъ играе ли, играе!

XIII

ВСРѢДЪ БУКУРЕЩКИЯ НОЩЕНЪ ЖИВОТЪ

Още първата вечеръ отиваме въ Мажестикъ, едно отъ тритѣ най-хубави нощни заведения на града. Като новаци за столицата, не сме осведомени и когато влизаме — пълно, препълнено. Най-после съ усилие откриваме една маса и бързо я заемаме. Шестъ-седемъ души сме.

На всички маси наши и съюзни офицери — и разговоръ, веселба, прегръщане, цѣлуване. А коя отъ коя по-хубава, по-привлѣкателна и по-пикантна. Това заведение е първоразредно, всѣка нѣма достѣпъ.

Пѣсни, оркестъръ, вино, шампанско, конфети, серпантини, танци — да се замае главата на първа година студентъ или последна година ученикъ.

Когато очитѣ ни свикватъ и почватъ да различаватъ отдѣлноститѣ, откриваме, че на една маса сама една и изгледътъ ѝ нѣкакъ съвсемъ я отдѣля отъ останалитѣ, при все че всички сѣтъ тѣй приятни. Защо е сама? Чака ли нѣкого? Защо се бави она? Ние за какво сме?

И куражлиятъ отъ насъ вика келнера.

— Не, не чака никого.

— Тогава поканете я, защо не казахте до сега?

— Само че трѣбва да забележа...

- Какво има да се забелязва ?
- Искамъ да кажа...
- Хайде, по-скоро !
- Дамата не е дама !
- Не е дама ли ? Ами какво е, тогава ?
- Госпожица !

— А бе, госпожица ли е, не е ли, нали е жена, нека дойде, — обади се единъ. Нѣма съ лупа да я гледаме, я !

Келнерътъ се приближи до масата ѝ съ такъвъ изященъ поклонъ, че красиво легналиятъ му фракъ като да прилегна още по-красиво. Каза ѝ нѣколко думи. Но защо не става ? Сега тя пъкъ го пита. Той ѝ отговаря. Добре. Дига се. Какво ставане ! Това само жена отъ раса може да направи.

Ето, тръгна къмъ нашата маса. Сега върви по празния въ тоя мигъ, оставенъ за танци, крѣгъ. Каква походка ! Какъвъ кракъ ! „Кракъ на статуя“, както бѣ казалъ Бодлеръ. Приближава съ такъвъ изразъ на лицето и съ такъвъ жестъ, че човѣкъ се чувства плененъ, завладѣнъ, покоренъ.

Както предъ полковия, всички се вдигаме като по даденъ знакъ и веднага ѝ предлагаме най-хубавото мѣсто.

Госпожицата се покланя по такъвъ завладѣващъ начинъ, че и да имашъ хроническо главоболие — пакъ ще ти мине. Сѣда съ нѣколко любезни думи на нѣмски. Веднага отъ дветѣ ѝ страни се нареждатъ двамата „нѣмци“ отъ нашата срѣда.

Предлага ѝ се нѣщо. Всички вдигатъ чаши-тъ си, чукатъ се, пиятъ. А тя става все по-възхителна и чертитъ ѝ сочатъ на благороденъ произходъ. Какво търси тукъ ?

Разговорътъ се води съ и безъ преводачъ. Двамата ни другари, които говорятъ много добре езика, услужватъ веднага съ готовностъ, когато нѣкой иска да ѝ каже нѣщо. Единъ намѣси и нѣколко думи на френски, когато разбра, че ще ги разбере. А тя се обръща къмъ него и въ тоя мигъ, като че само той съществува. Къмъ всички еднакво внимателна. Всѣки я чувства близка — тъй приближава. Всѣки далечъ — тъй отдалечава. Най-ценното качество, което жената може да притежава.

— Хайде бе, какво сме седнали като ибрици, — обажда се единичкиятъ, останалъ до сега, мълчаливъ, — хайде да вървимъ другаде ! Какво ще правимъ тукъ ! Затова ли съмъ дошълъ — да гледамъ какъ ме гледатъ ! Затова ли съмъ се друсалъ чакъ до Букурещъ, да бѣхъ си стоялъ на позицията !

— Каква позиция, бе — Перишори !

— Е, тъй де, Перишори. Хайде !

— Бѣди по-голѣмъ идеалистъ !

Спрѣла вниманието си върху него, нашата гостенка можа да разбере само последната дума. Какво значеха за нея Букурещъ или Перишори !

— Какво желае господинътъ ?

— Той е идеалистъ и тая атмосфера тукъ много му действува, — смѣнка единиятъ отъ спасителитѣ ни.

— Идеалистъ ? Отъ кога ?

— Отъ кога си идеалистъ, бе ?

— Отъ край време, — отвърща той съ прилично безразличие.

— Отъ край време, — повтаря преводачътъ, и не зная какво е успѣлъ да предаде.

— Такива хора обичамъ !

И като откачи отъ гърдитъ единствената си рѣза, тя му я подаде. Цѣлъ развълнуванъ, той я пое.

— Кажи благодаря.

— Благодаря, данке, — каза той, изразходвайки едничката си учтива дума на нѣмски.

После, обръщайки се къмъ единъ отъ насъ, добави: „Вижъ какво ме гледа бе, ти не разбра ли, че ме хареса ?“

— Харесала !... Не виждашъ ли, че е внимателна къмъ всички.

— Внимателна ! Ти си младо, бе ! Ти не ги разбирашъ тия работи !

И като посегна, достигна съ рѣжката си до нея съ осезателнитъ намѣрения да не ѝ прости.

— Кой ви е научилъ тѣй да пипате ? — запита тя спокойно, но въ недоумение.

— Самоукъ съмъ !

*

Всички ставатъ. Настѣпилъ е часътъ, когато заведението трѣбва да се опраздни. Нашата госпожица благодари, дарява ни съ поклонъ, погледъ и усмивка, които струватъ съкровищата на Дарий Хистаспъ и, протѣгайки рѣжка на всички, отдалечава се.

Отново тоя божественъ кракъ, който вече се закрива. Други, станали, прѣчатъ да я следваме съ погледъ цѣла до вратата, която я поглъща.

— Какъвъ великолепенъ кракъ, — казвамъ на единъ отъ другаритъ си, сподѣляйки съ него това неизгладимо впечатление. Видѣ ли ?

— Да, имаше много красиви крака.

— Какви ти крака — кракъ !

— Че каква е разликата ?

— Разликата ! Кракъ е поезия, крака — проза.

*

Повикваме келнера, за да платимъ и го питаме каква е тази госпожица.

Отговаря, че е виенчанка, отъ много добро семейство, дъщеря на известенъ, виденъ човѣкъ. Говори еднакво добре френски и английски. Понѣкога, преди часа, въ който заведението се отваря за публиката, идва и свири на пиано, свири тѣй, че не само келнеритъ, а и метачитъ оставатъ работата си.

Идва отъ доста време, сѣда, веднага привлича вниманието на всѣки новодошълъ, всѣки иска да я покани. Но не допуска волности и щомъ се разбере, че не е отъ тѣзи, които отвеждатъ или се отвеждатъ, ставатъ отъ масата ѝ. И понеже е имало вече неприятни случаи, при които изгубили вечерята си съ нея офицери е трѣбвало да тръгватъ сами, келнеритъ сж принудени да предупреждаватъ. Затова и при препълнена зала, масата ѝ е почти винаги праздна. Затова преди да стане, пожела да се осведоми...

Вали. Снѣгъ е обвилъ земята, покривитѣ и нови снѣжинки се наслагватъ. Прибираме се въ Капша. Влизамъ въ салона, въ стаята си. И цѣлото време мисълта ми е прикована къмъ тоя мигъ, въ който, ставайки, тя се движеше съ кракъ на статуя къмъ нашата маса.

Дълго въ нощта мисълта ми бѣ будна.

А вѣнъ снѣгътъ се стелѣше непрестанно.

*

Втората вечеръ бѣ опредѣлено да отидемъ въ Алхамбра, друго отъ голѣмитѣ и блѣскави увеселителни заведения. Искаше ми се да отида тамъ, а същевременно — отново въ Мажестикъ. Но какво ще правя самъ?

Въ Капша се срѣсахме и съ други, отъ разни полкове. Тоя день между тѣхъ бѣ и Илия Ковачевъ, едноименикътъ на нашия другарь отъ дружината. Този втори Ковачевъ бѣ също завършилъ турска гимназия; макаръ и не въ Цариградъ, и той владѣеше френски. Но най-важно — бѣ деликатенъ, възпитанъ и се държеше великолепно. Съ една дума, бѣ прекрасенъ момъкъ. Добре, че и азъ не бѣхъ прекрасенъ, защото сигурно и менъ щѣха да очистятъ. Отъ 25, на Южния фронтъ отъ 81 полкъ, и този, както и онзи подпоручикъ Илия Ковачевъ, бѣ убитъ. Сждбата не пожела да раздѣли съпаденията и ги придружи чакъ до тѣй раннитѣ имъ гробове.

Предложихъ му — съгласи се веднага.

Тая вечеръ взехме всички мѣрки. Отидохме рано — само нѣколко маси бѣха смѣсено заети.

Изборътъ не само на маси, но и на тѣзи, които бѣха седнали край тѣхъ, бѣ голѣмъ. А тѣ заемаха вече три-четвърти отъ залата.

Нали вчерашната ни маса е на страна — праздна е. Тя, именно, ме привлече. Благодарността ми бѣ се обърнала въ признателностъ.

Интересно ни бѣ да наблюдаваме какъ идватъ, какъ се държатъ разнитѣ германски, австро-унгарски, турски и наши офицери. Нѣкои пристигатъ съ приятелкитѣ си. Повечето, обаче, си чакатъ тукъ късмета и разнообразието. А също провѣрватъ вкуса си. И изборътъ почва. Тѣ избиратъ. Тѣхъ избиратъ. Който превари.

Ковачевъ и азъ сме предметъ на особено внимание. Преди всичко — млади. Кой бѣга отъ младостта? На нея просто налитатъ! При това, набитото око не може да се излъже: новаци сѣ, не сме ги виждали още, или само вчера ги забелязахме, но само единия и то съ онази, виенчанката. Значи, и двамата пълни съ задушерни сили, тѣлесни пориви и натѣпкани портфели. А и самиятъ имъ видъ говори, че идатъ отъ „позицията“. Макаръ въ съвсемъ нови дрехи, това което виси на гърдитѣ имъ опровергава веднага предположението, че е възможно да сѣ канцеларски мишки. Най-последно, българи сѣ.

А българитѣ бѣха на най-голѣма почитъ въ Букурещъ и Ромъния. Да не ти излѣзе име. Като казаха българитѣ... Все трѣбва да не е

било напълно неоснователно. Най-добри съдии съ, могат да отсждят. Нѣщо повече — истински вещи лица. Ето случай, при който една френска пословица губи смисълъ и значение.

Именно защото имаха възможность да правятъ сравнение, затова и „уважението“ имъ бѣ голѣмо — право пропорционално на мнението. Всички тия подробности се научаваха отъ тѣзи, които бѣха имали вече възможность да влѣзатъ въ връзка, както се казва на воененъ езикъ!

И тѣй, седимъ обстрелвани отъ разни страни — по фронтъ, отъ флангъ — отъ тоя съвсемъ новъ за насъ огънь, по-силенъ дори отъ „баба руска“. Погледитѣ съ тѣй много и кръстосани, тѣй се въртятъ очитѣ имъ като на прожекторъ, че става опасно да не би на нѣкоя да изхвъркнатъ отъ орбититѣ!

Но нови и нови гости влизатъ и отвличатъ вниманието имъ. Времето минава. А съ него се утвърждава и истинността на едничкия останалъ въ сила и изпитанъ отъ логиката законъ отъ стопанско-финансово-социално-кривоправенъ характеръ — Закона за търсенето и предлагането. Почваме да се котираме все по-слабо и по-слабо.

Ако по-рано две „куражлийки“ бѣха седнали, но като научиха, че сме „заети“, станаха. Ако следъ това една новодошла се завъртѣ около насъ. Ако по-късно една цвѣтарка се приближи, за да ни поднесе рози, пратени ей отъ онѣзи две. Ако единъ келнеръ ни попита дали нѣма да бѣдемъ обезпокоени, ако... Сега никоя ве-

че не се интересувахе отъ насъ. Като да бѣхме се изпарили.

Всички маси заети. Но где е Тя? Защо не идва? Времето толкова напреднало, че вчерашния келнеръ бѣ повиканъ.

— Не зная, — отвърна той. До сега не се е случвало да отсъствува, макаръ да е тукъ повече отъ месецъ. Но вчера, когато излѣзохъ да ѝ подържа палтото, винаги щедра, даде ми такъвъ бакшишъ, че почвамъ вече да се съмнявамъ да не би да си е заминала!

*

А л х а м б р а натъкана като М а ж е стикъ. Не бихме могли да откриемъ тѣй лесно другаритѣ си, изчезнали въ серпантини, димъ и трогателни прегръдки, ако едно „младо“, което още се стѣсняваше, не ни откри.

— Тука сме!

И цѣлъ засиялъ, понадигнатъ, той ни замахаше.

— О! — Развикаха се единъ следъ другъ и останалитѣ, отмѣтайки деликатно вторитѣ си половини.

Само вчерашниятъ „идеалистъ“ не си развали кефа. Задълбалъ като въ каменовъглена мина, носи житейския си кръстъ. Горещо му е! Не е виновенъ той, виновни съ вжглицата!

На една или друга маса и наши офицери — отъ полка, отъ други полкове. Почти навсѣкжде, обаче, мѣжетъ повече отъ женитѣ. А виждатъ се и нѣкои кротки, скромни, както отъ най-младитѣ, тѣй и отъ по-възрастнитѣ. Защо ли съ дошли?

Колко софиянци! Тъй много познати! Всички се виждатъ вече ясно, свикнахме и съ свѣтлината, и съ дима. Но вижда се и друго. Привлѣчени отъ миличките, току-що дошли отъ фронта, отъ студа, приятелките на приятелите бързатъ да се покажатъ гостоприемни и състрадателни и предлагатъ ли, предлагатъ погледи, милувки и сѣжадни за цѣлувки.

Товай българинъ бе, ние шига! Днесъ е тукъ, утре го нѣма. Въ тоя часъ сме отлично котиранни. Честъта на българското племе е спасена. Добре, че можемъ да пазимъ и тоя фронтъ, иначе загинѣахме като народъ и нация!

*

Третата вечеръ сме въ Берлинеръ — последното отъ най-хубавите весели заведения. И тукъ пълно. Само че салонътъ не е както другите. Има доста голѣми стаи, въ които има сѣщо много маси, а всички вече заети. Тъкмо надникнахме въ една отъ стаите, съ надежда, че може би тукъ, именно, ще намѣримъ мѣсто, виждаме нѣколко отъ ротните. Сбарахме ли ви най-после? Все се чудѣхме, че ги нѣма миналите вечери, а тѣ где били!

Нашата неочаквана поява ги смути тъй, както ние се смущавахме отъ тѣхъ, когато войниците не бѣха добре подравнени, а бѣхме вече командували „Мирно!“ И единъ отъ тѣхъ, който не можа много сръчно да освободи ржката си (какво значи, когато човѣкъ е загубилъ навика), се загледа въ тавана, гдето виждаше мухата, която не се виждаше!...

XIV

RIDENDO DICERE VERUM

Войниците ни бѣха отъ повечето околии на софийски окръгъ, предимно отъ софийска околия. Съвсемъ малъкъ брой — отъ нѣколко отъ съседните околии. Едничкото изключение — далечъ — бѣ шуменския окръгъ, отгдето бѣха ни пратени турци.

Имахме и доста граждани, почти всички отъ София. Имахме и хора съ образование. На вратата се чука.

— Напредъ!

— Господинъ офицерски кандидатъ, моля разрешение да остана!

На пагоните — фелдфебелъ. На гърдите — орденъ. Въ джеба — докторатъ. Въ София, следъ туй, професоръ въвъ квадратъ. Крумъ Дрончиловъ!

А дисциплиниранъ, само за примѣръ на войниците.

Не сваля ржка, докато не му се каже. Не подава ржка, докато не му се подаде. Не сѣда, докато не му се посочи.

А „възрастенъ“. Вишистъ. Докторъ.

Ржуваме се. Сѣдаме. И хайде! Разправя човѣкътъ кжде билъ, какво правилъ. Говори ми

за своя Берлинъ като за обична.

Разбирамъ го сега, когато, макаръ тукъ и да мълча, тжгувамъ по моя Парижъ като по любима!

*

Често посещавахъ войниците си на „свободенъ разговоръ“. Първия път, когато отидохъ при тяхъ, следъ настаняването ни на квартири въ Перишори, приближавайки, познахъ гласа на старшия подофицеръ Георги Марковъ. Отъ Врачешъ, Орханийско, но преселилъ се въ града, бѣ отъ тѣзи ценни подофицери, които се явяваха непосредствени помощници на офицера. Схватливъ, отраканъ, природно интелигентенъ, умѣше да увлича войниците си. Бѣ първиятъ сладкодумець въ ротата.

Раненъ на 19, заедно съ менъ, съ мнозина други, (тогава бѣ раненъ и нашия, приятель вече отъ книгата, Петрунъ), после въ Ромъния, на 29 ноемврий, (когато между многото, бѣ раненъ и моя фелдфебелъ Драганъ), Георги бѣ вече успѣлъ да се завърне. Колко жално, че бойнитѣ действия въ Ромъния се свършиха! Имаше мегданъ и за трето, пардонъ — четвърто раняване — Георги бѣ раненъ и презъ 1915! Кавалеръ на два български и на австрийския орденъ за Храбрость.

Приближавамъ бавно и чувамъ:

— Инж калъ, инж калъ, та ви казвамъ, момчета, чудесна калъ!

— Каква е...

— Стани, мирно!

— Здравѣйте, юнаци!

— Здраве желаемъ, господинъ офицерски дате!

— Седни. Каква е тая чудесна калъ бе, Георги?

Георги се посмути, но веднага се оправи. Кой може да му излѣзе насреща въ красноречието!

— Искахъ да кажа, господинъ офицерски кандидатъ, че калъта бѣше единъ видъ, така... единъ видъ великолепно, тъй де, нѣщо, ама нѣщо разкаляло се, единъ видъ голѣма калъ, дето може здраво да се оцапашъ, съ една дума чудесна калъ! Може да не е съвсемъ вѣрно, ама азъ тъй, на войниците и тѣ тъй, войниците — разбиратъ!

— Вѣрно е, Георги, тъй е. Пъкъ и не е грѣшка. Когато единъ подофицеръ е чудесенъ и великолепенъ, той може да каже, че калъта е чудесна и великолепна.

Георги сияе.

— Хж, така де, — обади се Арсо Пешовъ, отъ Мало Малово, Царибродско, единъ отъ тѣзи, които най-много се унасяха отъ чародейната приказка на старшията Георги. Бѣ единъ видъ неговъ почитателъ, обожателъ.

*

Бѣхме още въ Домница. Първиятъ день отъ квартирния ни, макаръ и краткотраенъ тамъ животъ, преди максиненскитѣ студове.

Седнахъ, и — хайде! Хайде, де!

— Срамуваме се, — обадиха се нѣколцина.

— Отъ какво?

— Отъ васъ, господинъ кандидатъ!

— Ами когато настѣпвахме, срамувахте ли се отъ менъ?

И затова сега, въ Перишори, ходѣхъ при тѣхъ и за всички като свой... отпустнали се... и си говорятъ, все едно, че ме нѣма...

Гледамъ тия славни войници, кой скръстилъ, кой подпрѣлъ рѣце, кой си играе съ нѣщо и слуша ли, слуша. А рѣцетъ му задебелѣли, надебелѣли, но чисти. Деца, цѣлунете ги.

На всички ли рѣцетъ сѣ чисти?

Когото отъ нашитѣ и да попитаме:

— За какво сѣ дадени рѣцетъ?

Ще отговори:

— Да бранятъ Отечеството!

А какво ни отговарятъ други?

— За какво сѣ дадени рѣцетъ? — За вземане!

„Какво сме виновни ние, да не ни даватъ. Като ми даватъ, защо да не вземамъ? Вземайте и вие! Ама че сте будали! Какво, на чужди интереси ли сме били служили? Какви чужди бе, наши собствени, мои лични!

— За какво сѣ дадени рѣцетъ? — За пипане!

„Едни пипатъ по хорскитѣ джебове, други — въ държавнитѣ каси. Ама било срамота и грѣхота! Не е ни срамота, ни грѣхота! Ако бѣше срамота, толкова хора нѣмаше да пипатъ.

Ама било война! Не е важно! Важно е, че не сме виновни!

„Всички може ли да бѣдемъ на фронта? Е, като не си билъ на фронта, какъ можешъ да пипашъ въ онова, вариетето де, Алхамба ли бѣше Бѣлханаламба ли бѣше! Щѣшъ, нещѣшъ, търсишъ... Пъкъ ако наоколо ти ни джебове, ни каси, тогава... ако рѣцетъ ти мирно не могатъ да седятъ, има цѣръ и за тѣхъ — хорскитѣ булки! Ама било срамота отъ хората, грѣхота отъ Бога! Който е искалъ да не му пипаме невѣстата, да е седѣлъ да си я пази. Като не може самъ да я пази, ние ще му я опазимъ! Пъкъ и не сме виновни ние, виновни сѣ рѣцетъ! Да ги отрежемъ ли? Ами после какъ ще се кръстимъ?

Сега всрѣдъ тѣзи славни войници. Помнишъ ли? И се започва... и се продължава... и не се свършва. Има ли нужда нѣкой да помни, когато никой не е забравилъ? Всички си спомнятъ, само че, припомняйки си, единъ припомня гласно. Другаритѣ му пригласятъ негласно. А шеги, закачки!

Кой да е знаелъ да научи стенография, та да седне.

А бе и безъ стенография, ама да седне, да записва. Това сѣ такива моментно създадени народни умотворения, че „умъ да ти зайде“, както казваше нашъ Рангелъ. Нѣщо като свѣткавица — мине... замине. Като погледъ — излѣчи се... застине. Хайде, улови го!

Не записвахъ. Съжалявамъ. Не записвахме. Съжаляваме.

А имаше хора, чието мѣсто бѣ именно тамъ. Да седнатъ, да записватъ. Но кой отъ тѣхъ седна до Рангела? Кой отъ тѣхъ се нареди до Рангела? Кой отъ тѣхъ литна съ Рангела?

Ridendo dicere verum!

Колко има да благодаря и на римлянитѣ, и на баща си.

На баща си! Когато дойде времето, разбра, че не точнитѣ науки ще помогнатъ единъ день на сина му въ стремежа точно да оточнява и затова го даде въ такава гимназия, която му разкри толкова зарити за другитѣ богатства.

Но кой е той? Кой е този, който ми даде най-обикновеното, най-простото, най-„прозаичното“ име, но което никакъвъ псевдонимъ не би могълъ повече да украси?

Загубилъ въ деня на рождението си умрѣлия си отъ радостъ баща, едва следъ година — умрѣлата си отъ скръбъ майка, безъ братя и сестри, безъ лели и чичовци, безъ баба и дѣдо, прибранъ отъ далечна, но добра и благородна братовчедка, която нарича леля и обиква като майка, едва свършилъ четвърто отделение, билъ даденъ на работа. Но постояннитѣ разпри и груби думи го отблъснали до тамъ, че отдавна загорѣлъ за висша наука, избѣгълъ, като преди почти 65 години предприселъ пеша дълго пътуване и пропътувалъ

стотици и стотици километри, за да стигне най-после заветната си мечта — тогавашния университетъ!

Толкова е билъ угнетенъ отъ срѣдата и тѣй възпламененъ отъ чакащата го радостъ, че въ бързината дори забравилъ да вземе свидетелството си отъ отдѣлението! Но изчаквайки да се получатъ документитѣ му, този копнѣещъ за наука човѣкъ е билъ прибранъ и, срещу квартира и храна, назначенъ слуга.

Почва бързо следване и бързи успѣхи. А слугува и учи. Учи и слугува. Всички свидетелства на този сиракъ, който нѣма никого, сѣ изпълнени отъ първата до последната съ най-високитѣ бележки. Тия свидетелства сѣ предъ моитѣ очи.

Но има друго, по-ценно, по-вълнуващо и още по-затрогващо. Сиромасъ, безъ никаква възможностъ за учебници, самъ ги преписва съ прекрасния си, съ златисто мастило, почеркъ. Днесъ тия подвързани томове сѣ най-ценнитѣ книги на библиотеката ми.

Руситѣ. Освобождението. И съ войскитѣ имъ — въ Русия.

Ето, връща се вече офицеръ.

И преди 35 години, начело на полка си, самъ отъ народа, честната му и чиста душа не му позволи да стреля срещу народа. За това бѣ сѣденъ и осѣденъ.

Синътъ на Поморавия, ученикътъ отъ Габрово, юнкерътъ отъ Одеса, подпоручикътъ отъ

втори випускъ, взводниятъ, ротенъ и дружиненъ командиръ отъ първи софийски, командирътъ на втори искърски и седми преславски, участвалиятъ презъ 1885, 1912-1913, 1915-1918, починалиятъ презъ 1920 полковникъ Стоянъ Георгиевъ нѣма още на гроба си паметникъ. Но тоя паметникъ се вече издига. Той е тая книга!

*

Рангеле отъ първа дивизия, прощавай за англо-френската дума, съ която накихъ тая глава отъ пѣсенята си за тебе. Но ти, който се би по всички фронтове и разбра що е Дългъ, Родина и Жертва, съ естественото си чувство на усѣтъ ще схванешъ, че мнозина трѣбва да сж се провинили предъ тебъ и предъ твоето Отечество, щомъ говоря за грѣха имъ на непознатъ за тебъ езикъ.

Ти не прости на външнитѣ врагове на България.

Държавата прости на вътрешнитѣ.

Прости сега ти на този, който бѣ те забравилъ. Прости и отмини, не съжалявай. Борбата за бждни, свѣтли дни ражда бореца, но тя ражда и пѣвеца. Ти замина съ свои пѣвци. Тѣ ще се родятъ, както самъ ти, неизвестенъ, скромненъ, се роди повторно, роди се герой!

Остави на собственитѣ си пѣвци да излѣятъ въ лѣща се пѣсень лелѣната отъ тебъ за всички българи свобода, която не по твоя вина, Рангеле, не възсия въ всички български огнища.

XV

ТЪ НЕ УМРѢХА

Пристигамъ въ Букурещъ за трети пжтъ. Спирамъ, за да дамъ възможностъ на подофицеритѣ и войницитѣ да видятъ града, за който сж се били, столицата, чието царство сж покорили.

Тукъ се събираме отъ всички полкове на дивизията. И ето, на нашия полкъ хрумва една идея. Великитѣ мисли... Въ полка ни има мнозина съ сърдце. Ето единъ, който презъ войната срещу Сърбия е билъ въ нашия полкъ, сега е въ 1, за да дойде на Южния фронтъ отново при насъ. Той е подпоручикъ Крумъ Митаковъ, нашиятъ гостъ въ Перишори. Той, именно, предлага и идеята му се одобрява. При това, отъ всички тукъ най-старши е единъ майоръ, сжщо отъ нашия полкъ.

— Утре сутринъ всички строеви отъ най-строевата въ строя строени!

Събираме се. И всички пехотинци, артилеристи и пионери образуваме голѣма, сборна дружина, начело съ знамето, съ музиката на 1 полкъ.

Великолепна дружина, въ която сж представени всички роти на Славната, всички батареи.

— Ходомъ, юнаци! Никой нѣма да избързва! Това е Букурещъ, ще минаваме по улици. Да не мисли нѣкой, че пакъ има нѣщо да превземаме!

И тръгна тая славна дружина, тая славна дивизия, желѣзната, първата !

Музиката свири. Знамето се вѣе. Лъвътъ реве.

Като на парадъ, нашата дивизия се носи по цѣлия Букурещъ. Церемониаленъ маршъ предъ всички кѣщи, предъ всички прозорци, предъ всички изплашени погледи, предъ всички застинали сърдца.

Виждате ли сега българския войникъ ?

Може да нѣма гащи. Но победи !

Може да носи съдрани панталони. Но победи !

Може да мѣкне смачканъ шинелъ. Но победи !

Гащите се купуватъ. Панталоните се кърпятъ. Шинелите се гладятъ.

Славата не се купува. Честта не се закрѣпва. Поражението не се изглажда.

И все пакъ, вие ни сочите една хартия.

Ние ви сочимъ сто победи !

Ние, първа дивизия ! Желѣзната ! Славната !

Непобедена ! Непобедима ! Непобеждаема ! Ура !

*

Пѣтуваме. Минаваме Дунава. Ето родната земя.

Всрѣдъ войници съмъ. Свои, чужди. А тѣ прилични едни на други. Все отъ нашите полкове. Все отъ нашата дивизия.

Отиваме въ отпускъ или по служба и после отпускъ. Ще се видимъ за малко съ близки, приятели и отново „на работа“ — войната не е още свършена. Безъ насъ нигде не може.

Пристигаме на части. Но единъ день ще бъдемъ събрани и всички вкупъ отново ще полетимъ.

Гледамъ нашите славни войници. Предани, изцѣло предадени на службата, Родината. Съ лю-

бовъ и служеха, най-смирено понасяха тия тѣй отчаяни несподоби, въ които бѣха поставени отъ неизразимо тежките условия на живота, на бойния, най-славенъ за дивизията и армията животъ — на Северния фронтъ. И всеки напълно безропотно понасяше съдбата си. А тя бѣ еднаква и за подофицера, офицера.

Когато и сега отдавамъ на войника тая данъ, говоря вече не съ своята, а съ неговата уста. „Ако сами ние нѣмахме началниците, които заслужавахме, за които бѣхме достойни — подофицерите предъ насъ, офицерите предъ тѣхъ — нѣмаше да има първа дивизия. Първа по редъ, първа по име, първа навсѣкѣде, винаги, въ всичко. Дивизията ни щѣха да се броятъ направо отъ втората“.

На западъ се свърши !

На северъ се свърши !

На югъ сега !

Неговъ редъ е ! Нашъ редъ ! На първа дивизия !

Ето ни, плѣзнали съ разни влакове, въ разни дни, пристигаме... като остатъци отъ нѣщо, нѣкога многобройно, днесъ разредено, но станало велико, за което споменътъ живѣй. И още сега, презъ самата война, тия пристигания ни напомнятъ завършенъ, славенъ пѣтъ, който ни е струвалъ скѣпо. И на най-скромния символътъ говори.

Но гдетѣ сѣ нашите, близките, непознатите ? Гдетѣ е тържествената арка за Победителя ?

Въ древния Римъ сѣ му поднасяли вѣнецъ отъ трева — най-скроменъ, но и най-цененъ даръ, който да му спомня, че е билъ близо до зѣмята, въ която е могълъ и самъ той да лежи !

За насъ нѣма нищо ! Но где сж поне обичайнитѣ, народнитѣ хлѣбъ и соль ?

Нѣма вече хлѣбъ. Пленниците го изядоха.

Нѣма вече соль. Тя остана по бойнитѣ полета. По златна Добруджа. По ширна Ромъния. Насолихме земята съ скжпитѣ тѣла на скжпитѣ си другари. Навсѣкжде, кждето кракътъ ни мина, останаха знаци. Навсѣкжде се издигнаха скромни, прости кръстове, свидетели на нашия подвигъ, на Тѣхната жертва.

Бурята може да откърти кръстоветѣ. Вихърътъ може да ги разпилѣе. Вѣтрътъ може да ги отнесе. Но следата отъ нашия пжтъ остава.

Зиме, когато шумътъ заспи и тишината се пробуди, бѣлиятъ кристаленъ снѣгъ се пуква и по дългия пжтъ по ниви, поля и гори кървава следа пропуква.

Въ ледения студъ на будна полунощъ притвори очи и предъ тебъ сияние ще засияй. Това сияние е Българската слава, това сияние сж живитѣ души на Тѣзи, които не умрѣха !

Ние лѣхме кръвта си. А тѣ я пролѣха. Лѣйте вие сега сълзитѣ си за Тѣзи, които оцѣлѣха.

Онѣзъ отминаха вѣвъ слава. Вѣвъ слава тѣ живѣятъ и ще преживѣятъ !

Какво отъ нашата дивизия остана ? — Името ѝ само.

Макаръ тя отдавна не подъ знамената, името остава, ще остане вѣчно, догдето не мине време бързотечно, догдето живѣе последниятъ шопъ !

Сами знамената се преклониха предъ Него !

Сами знамената се преклониха предъ Насъ !

ЧАСТЪ ВТОРА

НА ЮГЪ !

Презъ априлъ 1917 нашата дивизия замина за Битолския фронтъ. На нашия полкъ бѣ даденъ участъкъ отъ вѣчната Черна до починалия Караманъ. Смѣната стана на 1 май вечерята.

Всичко ни е ново. И мѣстността, и позицията, и условията, и живота, и самото време.

Първото ни престояване тамъ е за кратко. Още съ пристигането си, трета дружина остана временно до 25 полкъ. А нашата и втора бѣха пратени въ Завоя на Черна. Но следъ нѣколко седмици, и тритѣ се събрахме и взехме позицията на 12 полкъ за постоянно.

И преди, и следъ това се учимъ на новия животъ, ставаме щурмоваци — бомби, гранати, телена мрежа. И напълно вече отговаряме на новитѣ изисквания.

Въ Завоя на Черна влизаме въ подчинение на 302 германска дивизия, 61 корпусъ. Разбира се, само щабоветѣ бѣха германски. Пехотнитѣ имъ части се състояха само отъ една егерска дружина. Артилерията имъ, обаче, бѣ наистина чувствителна, и най-разнокалибрна. Имаха и минохвъргачки, и огнехвъргачки.

Неизгладимо впечатление ми направи приемането ни отъ началника на дивизията генералъ фонъ Цигезаръ .

Сутринята бѣ приета втора дружина. За нашата бѣ опредѣленъ 5 часътъ следъ пладне.

Строени сме. Подтегнати. Великолепно стегнати. На войниците се казва кой и защо ще ни приема. Да не се засраимъ. Напълно да се отсраимъ.

Командирътъ на полка ни поздравява, също говори.

Въ далечината се вижда малка група. Часовникътъ показва четири часътъ, петдесетъ и петъ минути. Твоятъ колко е ? — Петъ безъ петъ !

Групата приближава. Само трима. Генералътъ, преводачътъ, ординарецътъ.

Часовникътъ показва четири часътъ, петдесетъ и деветъ минути и тридесетъ секунди !

— Мирно ! За среща, за почестъ ! Главни на лѣво !

Всички сме мирно и съ главни на лѣво. Но какво става ? Где е генералътъ ?

Генералътъ си знае работата. Щомъ командува 302 дивизия, значи има още 301 генерали, които, като него, си знаятъ работата. А колко има следъ него и като — не зная.

Генералъ фонъ Цигезаръ обхожда дружината и се явява отъ дѣсния ни флангъ. А заедно съ него очитъ на колко отъ войниците също обхождатъ !

— Здравѣйте, юнаци !

— Здраве желаемъ, господинъ генералъ !

Първата бележка, която началникътъ на 302 дивизия ни направи бѣ, че въ дружината не се чувствува надлежната стегнатостъ. (Ако бѣха ни учили, ако бѣхме ги учили, сега нѣмаше да ни учатъ !)

Но съ това не се свърши. Първа рота ще постави маскитъ си. Втора ще покаже движение на самостоятелна рота къмъ даденъ обектъ. Трета — стѣстенъ строй. Четвърта — движение на ротата подъ артилерийски огънь. Първа картечна — бързо разтоварване и откриване огънь, както и настѣпление съ картечниците !

И всичко това едновременно ! Петъ роти — петъ упражнения ! Кого да гледамъ — себе си ли, войниците ли, ротата ли, ротитѣ ли, генерала ли ?

Какъвъ късметъ имамъ ! Въ рота съмъ, която въ тоя мигъ има най-благоприятни случаи за наблюдение. Ротниятъ командува и ни обръща ту на една, ту на друга страна. Виждамъ и ротитѣ, и генерала ! Какъвъ генералъ ! Ту туря монокъла си, ту го сваля. Обръща се ту къмъ една, ту къмъ друга рота и то съ такава пѣргавина, като че ли е предъ лостъ, паралелка. На самия лостъ, на самата паралелка !

Обръща се къмъ преводача и му говори, а повиква полковия, дружинния, вика и ги пита. Става нужда и нѣкой отъ ротнитѣ да бѣде повиканъ. Но за това, безъ да го вадя отъ строя, отичва самъ преводачътъ.

Всичко бързо, сръчно, енергично. Като че не ние показваме бързина, сръчност, енергия. Като че самъ той ни показва себе си. Блѣстящо, възхително, отлично, господинъ генералъ!

Нумерата сѣ свършени. Нумерътъ е свършенъ.

Дружината е събрана. Почва разборътъ.

Генералъ фонъ Цигезаръ, който ни, отдѣли часъ и половина, не се задоволява да ни каже въ общи думи кое не му е харесало. Сочни. Въоръженъ съ бележка, започва. Младши подофицеръ еди кой си направи тая грѣшка, редникъ еди кой си — това и това, оня взводъ — туй и туй, и като ни зареди!

Тукъ по най-подчертаващъ начинъ почувствувахъ: Само който знае да импонира, само той знае да се налага!

Следъ туй — хубавото, отличното. А имаше какво да ни каже, защото, наистина, остана възхитенъ отъ нашата дружина. Съ изключение на грѣшките, които отбеляза, изпълнението ни бѣ блѣскаво. Най-силно впечатление му направи енергията, съ която мъжествено, гранитно, ротитѣ мръднаха като че ли въ щурмъ. Да, щурмъ, тъй се изрази! Самъ германецътъ се възхити!

Значи, това наистина е първа дивизия, за която бѣхъ чувалъ, че помела заедно съ други свои и наши части и ромънитѣ, и руситѣ, и по Добруджа, и по Ромъния! Тогава за тѣхъ Завоятъ на Черна не е нищо! Добре дошли предъ Завоя на Черна, свѣтли и свѣтнали герои!

Завоятъ на Черна! Току-що бѣха се завършили Голѣмитѣ, Майскитѣ боеве, въ които 54 полкъ се отличи. И ние, нашитѣ две дружини, идваме да смѣнимъ тѣзи войници, които трѣбва да си починатъ, нѣщо повече — да се видятъ. Защото, французитѣ дадоха голѣми жертви, но и нашитѣ бѣха убийствено разредени. Не зная дали сѣ се почувствуваха поласкани, че именно части отъ първа дивизия взеха мѣстата имъ, но ние се почувствувахме горди, че именно части отъ 54 полкъ ни отстъпиха мѣстата си. И каква случайностъ: дружина отъ полкъ, командуванъ отъ полковникъ Тошковъ, смѣни дружина, командувана презъ 1915 отъ сѣщия — тогава подполковникъ — Тошковъ!

Завоятъ на Черна! Въ живота на всѣки отъ насъ настѣпва черенъ завой. Страшни мѣста — позиция, подстъпи, пѣтища, пѣтеки. Страшно за тѣзи отпредъ, за онѣзи отзадъ.

Завоятъ на Черна! Противникитѣ ни създадоха голѣмъ брой военни медали за героитѣ при едни или други отъ най-разнообразнитѣ или най-страшнитѣ мѣста на фронта. Где сѣ медалитѣ, нарочно излѣнитѣ медали за тѣзи, които видѣха, които виждаха непрекъснатото смъртта въ Завоя на Черна? А тѣзи, които създадоха величавата Дойранска епопея? А тѣзи, които се понесоха хвърковато и всрѣдъ грозни негоди и величествени подвизи смѣтоха всичко на Северъ?

Три малки медала. Три голѣми спомена.
Три велики примѣра. Три чудеса на Българската Военна Слава!

Или... всѣко чудо за три дни!

Артилерията стреля дене и ноше. Стреля най-безразборно, най-неуморно, най-разгулно. Не се задоволява съ позицията — тамъ има само наблюдатели. Стреля по закритията. Галериитѣ. Стреля назадъ, въ тила ни. Огнени урагани ни смущаватъ ноше при движението. Бризантни, шрапнели, гаубични, тежки. Нали сме „за кратко?“ Да не ни скършатъ х а т ъ р а, че не сме видѣли и чули всичко!

И всѣки день само отъ артилерията даваме жертви. Нѣма бой, кой казва, че има? Нѣма никакви боеве. Никакви сражения. Има само жертви.

Всѣки день нѣколко убити. Всѣки день нѣколко ранени. Почти винаги осемъ — десетъ — дванадесетъ. Ако искаме да кажемъ за нѣкого, че загина, какъ ще се изразимъ? Геройски? — Не се води никакъвъ бой! Какъвъ героизъмъ е показалъ?

Боятъ е мигъ отъ войната. Да не си въ тила е вече патриотизъмъ. Да си на фронта е вече стоицизмъ. Да си въ Завоя на Черна е вече героизъмъ.

Тукъ пада убитъ едва-що преведения отъ тила въ полка ни поручикъ Михаилъ Харизановъ, адвокатъ въ София. Пада убитъ, както пише първото писмо до годеницата си въ София. Писмото е недовършено, като живота му.

Писмото е недовършено, като писмото, което въ Добруджа, въ самия бой, залегналъ, офицерскиятъ кандидатъ Иванъ Вардевъ, архитектъ въ София, пише до годеницата си, архитектка въ Карлсруе. Предчувствува и пише, пише и се прощава. Мушва писмото и полетява.

Пишейки на годеницата си, и двамата се пожертвуваха за Родината. Родината стана вѣчната имъ годеница.

Убититѣ французи сѣ още предъ теленитѣ си мрежи. Патрулитѣ ни всѣка нощъ намиратъ още и още неприбрани, непогребани. Не е ли и нѣкой отъ тѣхъ надвесенъ надъ писмо до годеницата си? Въ тоя часъ тѣ всички иматъ годеница. Земята ги прибра въ сладостнитѣ си прегръдки тѣй, както само годеница знае да прегръща.

Въ Завоя на Черна прекарахме черни дни и бѣли нощи. Бѣли нощи. Бѣлитѣ ракети освѣтляватъ непрестанно. А като почнаха червенитѣ... При първия още червенъ сигналъ за помощъ засвѣткаха орждията, батареитѣ. Задъ насъ — 17 батареи, 70 орждия! Свѣтло. Можешъ вече да почнешъ писмото си до годеницата!

*

Смѣниха ни. Отъ единия край — на другия. Презъ цѣлото Битолско поле. Отъ лѣво на 1050 — чакъ задъ 1248, гдето заставаме дивизионна поддръжка. Тоя дълъгъ пътъ правимъ пеша, да не е съ нѣкой Линколнъ или Ролсъ Ройсъ!

Но да имахъ и двата, бихъ ги пожертвувалъ. Нали и ти, Иване, се отказвашъ, предпочиташъ по поемешъ пеша. И не само да поемешъ пеша, но и да поемешъ въздухъ, защото тия черни дни и още по-черни бѣли нощи ни почерниха душитъ, щомъ почерниха толкова домове и толкова семейства.

Хубаво нѣщо е да ходишъ пеша... Но по-добре да не бѣхме тръгвали. Защото... попаднахме отъ трънъ на глогъ. Кой да знае, да бѣхме си седѣли въ Завоя — на Черна или на Живота.

Драгаринскиятъ долъ е известенъ на цѣлата дивизия. Коя дружина не е била тамъ дивизионна поддръжка!

Драгаринскиятъ долъ, край село Драгарина. Колко хубаво и звучно „италианско“ име! А друго? — Секирани. А трето? — Беранци — съвсемъ италиански! Хайде сега френски! Отъ Беранци — Берансъ, тамъ бѣха замѣцитѣ ни — Шато д'Берансъ! Ами нѣмски? — Лизолай! Почти Лорелай!

Стига си се закачалъ съ тия имена! Каква е тая Драгарина! Съвсемъ не ми е драга твоята Рина!

Тоя пусти Драгарински долъ, въ който тѣй много страдахме. Юний. Обзавеждаме се. Нѣмаме още туй, което съ материалитѣ отпосле, съ здравитѣ си мишци съ течение на времето създадохме.

А французитѣ шибать! И ние по дола — ту надолу, ту нагоре! Нали е долъ хайла сега нанадолъ!

Свѣтна ни когато заехме „старата“ си позиция. Старата метла мете по-добре. При това, като си у дома си, господарь си. Копашъ, плетешъ, дѣлбаешъ, зидашъ, въобще правишъ и за после мислишъ. А тия люшкания на изтокъ и на западъ! Отъ червената прѣскачка край 1050 — по посока къмъ Червената стена! Благодаримъ.

Добре сме. Укрепяваме позицията си здраво, съ радостъ и любовъ, редимъ си къщата и единъ день ще канимъ, но не сега, рано е още. При все че и по-късно, когато всичко бѣ вече готово, имайки на нѣколко пѣти гости, които бѣха принудени отъ обстоятелствата да ношуватъ, безъ естествено да мигнатъ, на другия день съ най-голъма сериозностъ изявяваха не само желание, но и настойчиво искане да бждатъ наградени съ ордена за Храбростъ!

Ако за всѣки отдѣленъ случай, за всѣка нощъ на позицията, бихме получавали орденъ, где щѣхме да ги закачаме? Не си ли даваха смѣтка? Нали щѣше да стане нужда да искаме на заемъ и отъ тѣхнитѣ дрехи? Какъ щѣха да ходятъ безъ дрехи? Ей че съмъ простъ! Ами забравихъ ли наборната комисия? Ами че нали нѣкои отъ тѣхъ имаха нужда само отъ палта!...

И тѣй, почнахме живота си на позицията. Тѣй обикновенъ вече за насъ, тѣй необикновенъ за необикновенитѣ, които по кафенетата въ София не можаха да се начудятъ какъ е възможно първа дивизия да е само на петъ ки-

лометра (нѣкѣде много по-близо) отъ Битоля и още да не може да я превземе. Мълчи, че като дигна дъската!

Тукъ, на тая позиция, оставаме почти година и петъ месеца. Петстотинъ дни!

Какъ прекарахме тия „еднообразни“, тия тъй „скудни“ дни?

Но преди всичко, малко радостъ.

Следъ производството, още въ Ромъния, на майоръ Димитъръ Петровъ (23 випускъ) и на поручикъ Петъръ Мутафчиевъ (завършилъ Школата преди Балканската война и участвувалъ въ нея), тая година донесе производство на всички.

Командирътъ стана полковникъ „за изслужено време и на ваканция“. Този блѣскавъ офицеръ, този незамѣнимъ началникъ, този удивителенъ храбрецъ трѣбваше да чака времето и ваканцията. Той, който не знаеше що е ваканция...

Нашата, Софийската, и Скопската школа — двадесетъ и осемъ души, въ началото на мартъ бѣхмѣ произведени подпоручици. Въ това число влизаха и пристигналитѣ отъ първа бригада Никола Дойчиновъ, Методи Василевъ, Иванъ Богдановъ и Тодоръ Съзdanовъ, както и причакалитѣ ни въ София съшколници, обучавали 41 наборъ — Борисъ Николовъ, Георги Василевъ, Никола Коцевъ, Диню Харбовъ, Апостолъ Апостоловъ и Атанасъ Кацаровъ.

Нашето производство повлѣче и други. Следъ три месеца — въ края на май — ново го-

лѣмо: въ поручици бѣха произведени завършилитѣ Школата презъ 1914 — Страшимиръ Димитровъ, Крумъ Митакъвъ, Панайотъ Колевъ, Лазаръ Петровъ, Крумъ Паспалевъ, Асенъ Агоповъ, Недѣлчо Бенчевъ, Хаикъ Хайребединъ.

Следъ други шесть месеца — въ началото на декемврий, сѣщо въ поручици, завършилитѣ Школата презъ 1915 — Никола Арnaudовъ, Борисъ Гьргоровъ, Дечо Чалжковъ, Тодоръ Тодоровъ, Владимиръ Георговъ, Маню Начевъ, Сѣби Дундовъ.

Заедно или междинно, и другаритѣ ни — въ капитани — Цвѣтанъ Стояновъ, Никола Халачевъ, Младенъ Игнатовъ, Хаимъ Аструкъ.

Въ поручици — преди всички други — Никола Недѣлковъ, Христо Хвърлевъ.

Въ подпоручикъ — Стефанъ Дончевъ.

Ето и производството по випуски, макаръ сѣщо на разни дати и не випускъ следъ випускъ.

21. Въ подполковникъ — Спиро Михайловъ.

25. Въ майоръ — Иванъ Дипчевъ.

31. Въ капитани — Ангелъ Николаевъ, Тодоръ Теневъ, Радомиръ Стефановъ.

32. Въ капитани — Ерусалимъ Василевъ, Димитъръ Тропчиевъ.

33. Въ капитани — Петъръ Колевъ, Димитъръ Ивановъ, Григоръ Писаревъ.

35. Въ поручици — Панайотъ Антоновъ, Христо Новаковъ.

36. Въ поручици — Кирилъ Грашевъ, малко по-късно — Иванъ Ивановъ.

Всички тия повишения се налагаха. Идваха нови хора, и тѣ трѣбваше да вървятъ напредъ.

Въ София бѣ ни дочакалъ 38 випускъ — офицерскитѣ кандидати Борисъ Бобчевъ, Атанасъ Атанасовъ, Борисъ Поповъ, Иванъ Пожаревски, Крумъ Куртевъ, които въ началото на августъ бѣха произведени въ подпоручици.

Въ края на априлъ пристигнаха офицерскитѣ кандидати отъ 41 наборъ — Иванъ Трифоновъ, Никола Николовъ, Христо Бърковъ, Янко Антоновъ, Йото Денковъ, Георги Петровъ, Сава Дойновъ, Василъ Пейчиновъ, които въ началото на ноемврий бѣха сѣщо произведени въ подпоручици.

Следъ тѣхъ пристигнаха офицерскитѣ кандидати отъ 42 наборъ — Христо Лютовъ, Георги Йотовъ, Кирилъ Ивановъ, които въ края на май 1918 бѣха сѣщо произведени въ подпоручици.

Въ началото на май 1918 пристигна едничъкъ отъ 39 випускъ — офицерскитѣ кандидати Никола Чалжковъ и тѣзи отъ последната Школа — Константинъ Бойчевъ, Владимиръ Куртевъ, Григоръ Цековъ, Михаилъ Манчевъ. Производството имъ въ подпоручици стана следъ свършването на войната. Тогава стана и нашето — на Софийската и на Скопската школа — въ поручици.

Въ разчо време въ полка бѣха преведени още поручикъ Стефанъ Велчевъ, отъ 34 випускъ, подпоручикъ Александъръ Илиевъ и офицерскитѣ кан-

дидатъ Иванъ Жековъ, и двамата отъ 40 наборъ. А фелдфебелъ Петко Божиловъ бѣ произведенъ подпоручикъ за бойно отличие.

Но съ идването на нови хора, полкътъ ни се лиши отъ мнозина отъ другаритѣ ни.

Тропчиевъ, Грашевъ, Павловъ, Дойновъ станаха минохвъргачи. Бораджиевъ, Дацовъ, Паспалевъ, Дундовъ, Царвулковъ, Георговъ, Сарафовъ, Станковъ бѣха преведени. Иванъ Кючуковъ, Петко Велковъ, Коста Чилингировъ, Борисъ Газибаровъ, Венелинъ Яневъ, Александъръ Василевъ, Алекси Савовъ, Владимиръ Мавродиевъ, Ради Медникаровъ и други, нѣкои отъ които тежко ранени, не се завърнаха вече при насъ. И колко още!

Голѣмъ брой, участвували въ състава на полка само презъ войната срещу Сърбия, бѣха отдавна вече преведени въ други полкове, на други служби или, тежко ранени, бѣха сѣщо освобождени отъ строя.

Тѣ бѣха първиятъ командиръ на полка подполковникъ Петъръ Рачевъ. Дружиннитѣ командири — Константинъ Шингаровъ и Велчо Стояновъ. Ротнитѣ, взводнитѣ командири — Пейчо Пейчевъ, Тодоръ Савовъ, Никола Вълчевъ, Любомиръ Сарафовъ, Леополдъ Биндеръ, Иванъ Руневски, Дѣлчо Илчевъ, Ангелъ Благовъ, Йорданъ Каравчевъ, Димитъръ Стойчевъ, Симеонъ Гърковъ. А колко бѣха убити!

Съ дошлитѣ отъ първа бригада и отъ други части, (въ числото имъ бѣха нѣколко души преди нашия наборъ; имената имъ сѣщо влѣ-

зоха въ общия брой произведения), съ пристигналите от допълнящите дружини, Военното училище и Школата, полкът се оживи още повече. А оживялите по болниците още няколко души не закъсниха да оживят и без това оживения ни живот. Че като го ударихме на живот...

Какъ прекарахме тия петстотин дни? Само като си помисля, че бяха петстотин (когато отида сега на кино, не мога да издържа час и половина), не искам да вървам нито на паметта, нито на календара си. Да не би вашият да е по-точен?

Но тогава бяхме млади, идеалисти. Идеализма си не загубихме. Младостта си загубихме. Идеализмът ни не изчезна. Младостта ни изчезна. Когато човек дойде до средата на живота, както казваше Данте, много по-близо вижда края, отколкото началото, както не казваше Данте.

Какъ прекарахме тия петстотин дни? — На позиция, на позиция и въ поддръжка. Много скучно... Много еднообразно...

Но както поддръжката бѣ разнообразна — ту полкова, ту бригадна, ту дивизионна, ту корпусен резерв, и то на пет-шест мѣста — въ разни сезони, разни мѣстности, пресѣчени и неотсѣчени, на открито и на закрито, съ дъждъ по керемидитѣ и дъждъ презъ керемидитѣ, съ селски топли пещи и „модерни“ студени печки и прочее, и прочее, тъй и позиционната ни война бѣ разнообразна. Имаше всичко.

II

КОПАНЕ. ПАТРУЛЕ. РОПЛАНЕ. АЛТАЛЕРИЯ

Ако би трѣбвало да държа беседа, бихъ разпредѣлил времето на позицията на следните точки:

1. Окопателна дейность — отъ съмване до съмване.
2. Аеропланна дейность — отъ съмване до съмване.
3. Патрулна дейность — отъ съмване до съмване.
4. Артилерийска дейность — отъ съмване до съмване.

Кой казва, че било скучно? Тъкмо помислишъ, че е възможно, не дай Боже, нѣкой день да ти стане скучно и... или нѣкой снарядъ те чукне по бетонната ти глава, или ординарецътъ ти чукне (не по главата ти), за да ти подаде бележка, че тая нощъ Линколна или Ролсъ Роиса (по твой изборъ) те чака...

Колкото до копането, макаръ да не си задълженъ, копаешъ, за да се разкършишъ, защото цѣлия день тѣлесата нѣщо сѣ тѣ прекършвали. А когато самъ се уморишъ, само като гледашъ тия, дето копятъ и не се уморяватъ, само като ги гледашъ и повторно се уморявашъ. Копахме година и половина. Разкопахме цѣлото Битол-

ско поле. Три години не стигнаха следъ това на „италианцитѣ“ отъ българскитѣ села съ итало-френско-нѣмски имена да повърнатъ земята оттамъ, отгдето ние я бѣхме изкарали. „И ние изкарахме една война“, — казаха тѣ, и изкараха кърпитѣ си.

А теленитѣ ни мрежи бѣха тѣй нашироко и надълго преградили селата отъ нивята, че раздѣлиха и брата отъ брата, и мъжа отъ жената.

Бетонитѣ ни бѣха тѣй здраво направени отъ майсторитѣ — нашитѣ славни Стамени и Свилени, Сребрени и Сърмени войници, че когато, следъ войната, „победителтъ“ надникна, вратитѣ сами се затвориха задъ него!

Ропланете, пѣкъ, все ни носѣха нѣкой а р м а г а н ъ. Понѣкога, че алталерията не стреля точно и затова трѣбва по-точно да стреля. Или тѣхната, или нашата. Отъ нашата падаха тѣхни роплане. Отъ тѣхната — наши глави. Или тѣхни и наши роплане ще се вкопчатъ. Тѣ се стрелятъ, пѣкъ насъ застрелватъ! Или ще се виятъ надъ насъ като соколи, като мислятъ, че долу има зайци. Четири тѣхни роплане бѣха свалени. Два балона — запалени. Или ще прелетятъ насъ насъ, за да гонятъ Михала. Или пѣкъ, като желаятъ да ни кажатъ, че имъ е омръзнало вече да стоятъ на тоя мочурливъ фронтъ, гдето мратъ като мухи, искаха съ позиви на български да ни убедятъ да си идемъ, та да си идатъ и тѣ. Идете си, ето нашиятъ позивъ!

За патрулете трѣбва да поговоря повече, именно защото тѣ повече мълчаха. Какъ можеха да говорятъ когато нищо не видѣха!...

Въ Битолско поле сме. Предъ насъ мѣстността е разнообразна, трѣбва да се проучи. А всички патруле се изразяватъ съвсемъ еднообразно. Пращатъ се и стари ротни. Но и тѣ, като младитѣ взводни, като да сж си плюнали въ устата!

Най-после дружинниятъ се ядоса. Самъ ще иде! Нѣма защо да отива. Има още нѣколко души, които не сж прашани. Двама сж единъ видъ дружиненъ резервъ. Едната нощъ единиятъ — Занковъ, другата — другиятъ. И тѣ като да сж си плюнали въ устата, но затова затвориха на всички устата.

Тѣзи двама, всѣки поотдѣлно, откриватъ въ лѣвия участъкъ и рѣка, и мочури, и шаваръ, и ята гжски, и поляни, и телена мрежа, (я гледай, дори телена мрежа!). И безъ да сж следвали картография, правятъ такива чертежи и нанасятъ съ такава точностъ разстоянията, включително широчината на рѣката Драгоръ (12 м.) и дълбочината (по това време почва да намалява — 80 см.), и високи брѣгове, че главитѣ на другитѣ клюмватъ. Но тия глави не биха били български, ако поне една не би се вдигнала, засегната отъ съмнение. Кой знае? — Добре, тогава, на колко крачки, споредъ тебъ, е противникътъ? Дай единъ триметровъ прѣтъ, тури му бѣлъ платъ да се вѣе, ние ще го забиемъ.

И понеже презъ нощъ тая върлина бѣ забита въ телената мрежа на противника, на другата сутринъ всѣки погледне и бѣга. Чакай бе, поне да се почерпимъ. Черпнята, наистина, дойде. Дружинниятъ почерпи двамата, като предварително прочете на останалитѣ отъ дружината конско евангелие.

*

Патрулете бѣха отъ най-голѣмитѣ ми удоволствия. Въ атестацията ми пише, че съмъ ходилъ седемнадесетъ пѣти на гости на противника. Добре, че ми се припомни, защото бѣхъ забравилъ!

Мѣстността и предъ Трънския, и предъ Караманския участъкъ ми е тъй добре позната!

Едва се стѣмни, и изкушението почва. Тръгвамъ. Командирътъ научи, че извънъ нощнитѣ пѣтешествия по нареждане, отивамъ и съ пререждане. Нищо противъ. Но защо тръгвамъ самъ? Непременно да вземамъ войници. Най-редовнитѣ ми другари бѣха Трайко или Иванъ.

Ефрейторъ, после младши подофицеръ Трайко Николовъ, отъ Обеля, Софийско, кавалеръ на ордена за Храбростъ, стоманено здравъ, съ идеално тѣлосложение, бѣ отъ най-първитѣ въ ротата. Пратенъ въ щурмовото училище въ Гопешъ, гдето всѣки полкъ или самостоятелна дружина се представляваше въ тоя първи курсъ, извънъ офицеритѣ, само отъ единъ войникъ или подофицеръ, при толкова дружини, полкове, дивизии — български, германски, турски войници — Трайко излѣзе пръвъ въ състезанията, пръвъ въ наградитѣ. Удивителна сръчностъ, поразителна издръжливостъ и... недай Боже да си насреща — практически постижения. Докато обикновено войницитѣ хвърляха една бомба бухалкана 30 крачки, Трайко хвърляше едновременно четири (по една между прѣститѣ си) — на 40 крачки!

Другиятъ бѣ ефрейторъ Иванъ Димитровъ, отъ Долно Камарци, Пирдопско, кавалеръ на ордена за Храбростъ. Мераклия като Трайка. Трай-

ко мераклия като Ивана. И двамата бѣха най-добритѣ ми другари при нощнитѣ разходки на югъ!

Когато излизахъ съ нѣколко души — присъединявахъ младши подофицеръ Францъ Ивановъ, отъ София, доброволецъ презъ Балканската война, кавалеръ на четири ордена за Храбростъ и на германската заслуга, също единъ отъ най-първитѣ въ ротата, за което свидетелствуватъ и голѣмитѣ му отличия, младши подофицеръ Стефанъ Михайловъ, отъ Лѣжене, Пирдопско, кавалеръ на ордена за Храбростъ, ефрейторъ Иванъ Пенковъ, отъ Голѣма Раковица, Софийско, кавалеръ на ордена за Храбростъ.

Когато групата бѣ още по-голѣма — къмъ тѣхъ се прибавяха ефрейторъ Георги Вушковъ и редникъ Дико Лаковъ, и двамата отъ Калугерово, Орханийско, ефрейторъ Свиленъ Константиновъ, отъ Браковци, Софийско, кавалеръ на ордена за Храбростъ, ефрейторъ Тодоръ Новковъ, отъ Царичене, Софийско, редникъ Никола Гюровъ, отъ Видраръ, Трънско, редникъ Стоянъ Недковъ, отъ Чурекъ, Софийско и пр., едни отъ други по-стегнати, по-изпълнителни, по-самодейни и съ най-голѣмо съзнание за задачата ни. Просто да се гордѣешъ, че водишъ такива войници! Къмъ тъй образуванитѣ по-голѣми групи — десетъ-дванадесетъ души — за да има човѣкъ при ядрото, което вече се създаваше, вземахъ посмѣнно старшитѣ подофицери Хараламби Русиновъ или Георги Геошевъ, и двамата отъ Лѣва Рѣка, Трънско, кавалери на ордена за Храбростъ, а първиятъ — и на турския полумецъ. Хараламби и Георги бѣха отъ 38, останалитѣ отъ 39 и 40 — трита набора!

Хараламби Русиновъ ! Тънѣкъ като млада то-пола, пѣргавъ като топка. Заставаше и отдаваше честъ — просто знаменито. Той и Трайко бѣха двамата отъ ротата, които съмъ повиквалъ и безъ да има належаща нужда. Да ти е драго да се възхищавашъ отъ такива подофицери !

Хараламби дружеше съ Георги Геошевъ, който бѣ отличенъ като него. Дружеше не само защото бѣха отъ едно село, единъ наборъ, но и отъ една рота. Бѣха най-близки приятели. Винаги заедно. Като другарки „отъ пансиона“. „Раздѣлиха“ се, когато станаха помощникъ взводни подофицери. Съединиха се, когато станаха голѣми начальства — взводни подофицери. Заедно съ фелдфебелъ Драганъ Бенчовъ — взводни подофицери на трита взвода, съ Власевъ и придадения ни другаръ — картечникъ попъ Кръстевъ, сама ротата води бой при Дървеникъ срещу три италиански дружини, извънъ другитѣ боеве въ състава на дружината и полка. Всички тѣзи мои другари си спомнятъ какво стана при Дървеникъ.

Славни бѣха нашитѣ нощни разходки. Преди всичко — никакви звезди, цифри, нашивки. Никакви пликове, писма, тефтерчета, книжа. Каквото съ когото и да се случи — всички сме редници, всички съ праздни джебове. Само кърпата бѣ позволена.

Лежимъ по тревата, газимъ изъ шавара, прегазимъ рѣката, легнемъ да си „починемъ“ предъ телената мрежа и хайде отново презъ рѣката ! Или когато сме въ дѣсния участъкъ — никаква рѣка и никакъвъ шаваръ — близо сме, поле, равно, съвсемъ близо.

Срѣщаме се съ патруле, заваряваме постове. Достигнали мрежата имъ, вслушвахме се въ шума : правѣше се телена мрежа, минаваха кола, камиони, обози, влакове. Когато пристигавме съвсемъ рано, наблюдавахме заемаването на охранението, защото срещу насъ тѣ не се изтощаваха тъй, както се изтощавахме ние срещу тѣхъ. Французи, колониални войски, свикнали на колониаленъ животъ, колониални схватки, колониални маневрирания. Ние бѣхме отъ континента. Безъ маневрирания, безъ лавирания !

Ходѣхме пролѣтъ, лѣте, есень, зиме. Въ калъ, при дъждъ, снѣгъ, тъмнина. Въ най-хубаво, топло време, при пълнолуние. Задушевни нощи и нощна задуха.

Какви прекрасни картини ми остави Южниятъ фронтъ !

Утро. Бодростъ. Маранята се вдига. Катъ порѣсени съ света вода, изникватъ предъ чакащи взори китни кичести дървета, пълни съ радостъ и животъ. Тѣхъ димъ и огънь не е засегналъ. Случайно оцѣлѣли въ страни, еднички тѣ разказватъ за минали сладостни дни, за кавала, кучето и овцетѣ, за пѣсенята на овчаря и прегръдката на овчарката. Въ далнината свѣтватъ минаретата на Битоля. Градътъ, селата, полето закипватъ отъ новъ животъ призовани.

Пладне. Зной. Въздухътъ се уморилъ. Натезнѣли златни класове привеждатъ тънки шийки. Напраздно търсятъ мѣста за сладка отмора. Ведрото небе гледа безпомощно и само една молитва възнася. А ние лежимъ въ тежки землянки, въ

които топлият въздух нахлува неканенъ, нежеланъ, като смъртоносенъ газъ. Въ тоя часъ за никого нѣма почивка.

Вечеръ. Омая. Четката на Всемогщия разтапя багри въ топящото се злато на слънцето. Пъстро-цвети отблѣсъци се оглеждатъ въ околнитѣ върхове, надничатъ въ долината, полето и потапятъ топлу още нозе въ охлаждащитѣ се води на блата-та. Жаба приглася на щурца. Далечината се губи въ дрезгавината, която завладява победно измъчената земя. А отъ нея никнатъ сѣнки на войници, които вечерниятъ покой кани на молитва. Въ-трець лѣхти, нѣжно погалва обрулени дървеса и бърза да ни дѣхне уханието на портокали и банани, които, нѣкой отсреща, получилъ отъ далечна земя, спомня чрезъ тѣхъ своя домъ и своята любима!

Нощъ. Опиянение. Спокойна тишина замѣства спокойния день и вещае спокойна нощъ на вѣчно спокойни бойци. Но свѣтне нейде ракета, зачестятъ бѣли, червени сигнали и, като разпукана, земята забълва огнена смъртъ. Въ тъмнината блѣсне внезапно прожекторъ и, снишени, залепяме се на земята тамъ, гдето сме изненадани. Но когато луната застели криле надъ насъ, почувствуваха до трѣпка мощта на природата, вслушваме се въ сонатата на нощта, която носи покой и забрава. Планината намѣта вълшебенъ саванъ и цѣлата природа мълви легендата за Този, който не умира!...

Колко бихъ желалъ да отида сега и посетя мѣстата, които сме обикаляли, тия, които сме охранявали, тия, срещу които сме отстоявали. И то не самъ, а съ сѣщитѣ нощни и дневни другари. Но...

Макаръ самъ, това лѣто отидохъ въ Добруджа.

Добруджа ме посрещна такава, каквато я помнѣхъ отъ днитѣ, които всички ѝ посветихме. Златна земя. Прекрасни хора. Великолепенъ езикъ. И като си помисля какъ я загубихме!

Въ Добруджа почувствувахъ трепетитѣ на най-свѣтлия кжтъ отъ Родината. Пѣтувахъ презъ деня, по слънце. Пѣтувахъ презъ нощта, по луна. Докждето стига окото, радостъ и тѣга, и после сълзи. Но ето, дочувамъ нашето ура!... За Добруджа, ура!

Всички останали войници отъ ротата ми бѣха дневни, но сѣщо и нощни другари. Кой отъ тѣхъ не бѣ на постъ? Кой отъ най-първитѣ — въ секретъ?

А гдето остана нашиятъ, традиционниятъ секретъ отъ Северния фронтъ? А! Той отиде вече назадъ. Цѣла Балканска война. Цѣла Сръбска. Цѣла Ромънска. Да има и за други.

Кой отъ войницитѣ не бѣ на постъ, секретъ? На постъ... и на молитва? Той знаеше, че докато е тукъ, противникътъ не ще пробие. Но той се молѣше и всички други на фронта да пазятъ като него.

И тѣй, като оставимъ тоя кратъкъ нощенъ животъ, който бѣ три четвърти отъ живота ни, другаритѣ ми си оставаха дневни.

Следъ нощната умора и утринна закуска — спане. Следъ обѣда — пакъ спане, защото...

Какъ се изнизаха тия 500 дни? Не ги усѣтихме! Просто като 50! А какъ — тия 500 нощи?

*

Най-обикновенитѣ дни противникътъ ни пращаше по 5—10 снаряда. Сѣщо 20—30, а и 50—100. Имаше много пѣти 200-300. Не липсваха 1000-1500.

Въ единъ отъ тия грозни дни, изненадани, както обикновено, извънъ закритията си, втурнахме се, кой кждето види.

Закритието, въ което се бутнахъ, бѣ за осемъ, а се събрахме осемнадесетъ. Не може да се легне, не може да се седне. Всички сме клекнали. Времето минава, клечането омръзва, едва удържахме. Краката ни се превиха, изтръпнаха, просто невъзможно да се издържи. А огънътъ на французитѣ е убийственъ. Войниците се смѣстватъ, задами направятъ повече мѣсто. Единъ видъ „Сгжстисъ!“ Командувамъ „Разредисъ!“ Смѣятъ се. Защо да не се смѣемъ? Да плачемъ ли? Французитѣ биятъ ужасно. Гранати падатъ отъ всички-страни на закритието ни. Нѣколко паднаха и върху него. Издържа. И ние издържахме.

Въ едно отъ съседнитѣ, обаче, единъ отъ войниците не удържа. Дългото клечане го предразположи и, върхъдъ най-отчаянъ огънь, излиза. На двадесетъ-тридесетъ крачки има отредени мѣста за тѣзи, които сж въ настроение. Какъвъ героизъмъ! Гранати отвсѣкжде, той не мисли за тѣхъ, мисли за клечането. Едно парче го удря и той пада.

Дълго другаритѣ му чакатъ и, въпрѣки огъня, въпрѣки явната опасностъ — какво другарско чувство — отварятъ вратата и виждатъ падналия. Веднага, безъ команда, двама се вдигатъ и го довличатъ. Не е смъртно раненъ. Но опасността иде отъ друго. Възможно е раната му да се зарази, падналъ е върху собственото си произведение!

Сега ли намѣри да ходишъ по такава работа? Това ли ти бѣше работа? Нѣмашъ ли друга работа? Ама работа! Като си отъ село, не знаешъ ли,

какво казва народътъ? Нали има единъ природно-народенъ законъ — Г... глава затрива?

Но огънътъ продължава и здравата, извънредно здравата ни врата получи много удари отъ малки и голѣми гранатни парчета. Всички сме сгущени и чакаме, все чакаме да се свърши. И когато, най-после, огънътъ утихва и излиза — нещастната врата е станала на истинско полурешето. Добре, че бѣ много дебела, извънредно здрава и отвжтре, и отвънъ, съ дебели успоредни и напрѣчни греди, които спираха стремителната сила на носещитѣ на открито смъртъ, парчета.

Ако подобни дни се запомняха, а тѣ не бѣха малко, нѣма да забравя и другъ.

Точно на сто и петдесетъ крачки задъ ротата бѣха на позиция най-близкитѣ ни орждия. Единъ взводъ бѣ още по-близо, но задъ лѣвия ни участъкъ. Тия орждия бѣха наистина наблизо, защото другитѣ бѣха въ селата — въ Могила или Кукуречани — или не-далечъ отъ тѣхъ. Безъ нашитѣ алталеристи бееме живи загинали. Но съ позволение, безъ насъ — и они беа загинали.

На блѣскавата пехота отъ първа дивизия отговаряше блѣскавата артилерия отъ първа дивизия. Затова първа дивизия бѣ п ъ р в а !

Единъ день престрелвайки се осезателно по намиращитѣ се задъ позицията ни орждия отъ 4 артилерийски полкъ, французитѣ като да искаха да кажатъ: „За васъ е“. Едва се стъмни, и войниците, орждията, конетѣ се изтеглиха. Много умно. Личенъ починъ, разрешение, заповѣдъ? — Не е ли все едно? Важно е, че е умно.

И тъй, всичко се оттегли. Не намирайки друг начин да запази стоката си, лавкаджията решава да я отстоява съ собственото си присъствие.

Французитъ започватъ. Стрелятъ и си правятъ смѣтка : сега първото орѣдие, сега второто. Сега... сега Вуто Ивановъ, сега Иванъ Вутовъ... Изстреляватъ огроменъ брой снаряди. Съ тия пари можеше да се купи цѣлъ броненосецъ. Всичко е изтрепано...

И тѣ, наистина, изтрепаха... всички соди, лимонади, содени и лимонадени шишета, разни шекерчета и леблебийки, направиха дюкяна на солъ. На лавкаджията му е горещо като отъ лютъ пиперъ. Ама нали е шопъ, стои си човеко при дюкяна. А бе съсипаха ти стоката, това шишета, това леблебета... А той стои... защото останало още едно здраво шише. Бре, че корава глава ! Да е фасулъ — ще уври. Да е нива — ще се разоре. А то глава ! Шопска ! Не разправя ли легендата, че презъ първото ни царство шопи съ сопи тръгнали Цариградъ да превзематъ ? Но ако шопътъ не би ималъ тая корава глава, и първа дивизия нѣмаше да бѣде корава. Шопътъ бѣ коравъ, но не и коравосърдеченъ. Похвала на твоего сърдце и на твоята доброта, Шопе отъ Шопско !

Като си припомнямъ тоя случай, не мога да отмина и колко се смѣхме, когато ни разказваха подробноститѣ на тая френско-българска жаловита случка. Искяхме да видимъ този истински храбрецъ. Дека го ! Онъ, човеко, не мисли ни за чинъ, ни за орденъ — онъ ошелъ да докара нови шишета и нови леблебета !

Ето и последното отъ най-голѣмитѣ артилерийски нападения.

Много пѣти се стреля по полка, дружината, ротата, нѣколко стотинъ, много стотинъ, 1000—1500—2000 снаряда въ единъ день, но като тоя день... Обстрелва серотата, закача се съседната и назадъ, по пѣтищата на приближаването ни, изкъсватъ се всички жици. Не веднажъ сѣ се изкъсвали. Тоя пѣтъ, обаче, всѣка връзка е напълно унищожена. Стреля се съ тежки, голѣмокалибърни, далекобойни и съ закѣснителъ. Какво е това закѣснителъ ?

Когато отидете късно на гарата, нѣма да сварите влака. Когато отидете късно на вечеря, нѣма да сварите яденето. Може да е останало нѣщо, но римлянитѣ казваха : Тардевениентибусъ осса (на късно дошлитѣ—кокалитѣ). Добре, че се сѣтихъ, защото ще кажа нѣщо и за кокалитѣ, човѣшкитѣ кокали.

Но какво е това закѣснителъ ? — Тѣкмо мислишъ, че гранатата е нѣщо ялова, а тя, задълбала до центъра на земята, експлодирва тѣй гръмогласно и тѣй рушително-разрушително, съ такава детонация и те вкарва въ такава стагнация, че експлоатира и тебъ, и спокойствието ти. А може да експроприира и кокалитѣ ти !

Тоя день бѣ най-грозния отъ артилерийско гледище. Огроменъ брой тежки, грозноразрушителни, между които много 32 см. орѣдия се струпаха и стреляха предимно съ закѣснителъ по ротата, края на съседната рота. И изстреляха надъ 5000 снаряда ! Какво стреляха, кого мѣрѣха ?

Предишния день бѣ завършена една бетонна наблюдателница, намираща се въ самия първи

окопъ. Макаръ и прикрита съ клони, презъ нощъ-та силниятъ вѣтръ бѣ я-разкрилъ. И още съ пукване на зората...

Артилерийскитѣ си привѣти ни пращаха обикновено отъ селата Новакъ, Чакръкчи — брей че мѣраклии тия артилериисти — Долно Оризари и отъ огромната си артилерия, настанена въ най-здрави бетони въ самата Битоля.

Мръдне ли нѣкой, още неусѣтилъ, и Чакръкчи се обажда. Просто удивително бърза, поразително точна стрелба. Ако бѣ точна по хора, бѣ съвсемъ неточна по позицията. Благодарение на коравия шопъ, на коравитѣ му мишци и на коравитѣ му кирки, имаме толкова много корави окопи и ходове, нивата ни бѣ тѣй разорана, а полето — тѣй плоско, че не ни знаеха съвсемъ точно где сме. Единъ день стрелятъ по-напредъ, другъ — по-назадъ. Въ това търсене напредъ-назадъ, разрушава окопи, ходове, землянки, полуразрушаваха полубетони. Но ще разрушатъ именно тамъ, гдето въ тоя часъ нѣма никой. Общо взето, имаме голѣмъ късметъ. А когато биеха право въ насъ, полскитѣ, гаубичнитѣ, далекобойнитѣ не закъсняваха да отстъпятъ предъ непристъпнитѣ бетони. И ропланете не имъ помагаша. Битолско поле бѣ разкопано надлъжъ и на ширъ и образуваше истински лабиринтъ. Кѣде да стрелятъ? Наше остана изкуството да правимъ, да показваме, но и да заблуждаваме.

И тѣй, ясно виждайки, ясновиждащата се бетонна наблюдателница, бѣлнала се метъръ и половина на грѣйналото слънце, стрелятъ и я разрушаватъ. Ако бѣ човѣкъ, щѣше да бѣде погребанъ.

Ако бѣ конь, щѣше да бѣде заровенъ. А глупостъ-та по постройката на тая нужна само за прицель на французитѣ наблюдателница не е заровена и досега, щомъ още мога да си я спомня, — не глупостъта, разбира се, а наблюдателницата! Какъ мога да си спомнямъ чуждитѣ глупости, когато съмъ забравилъ своитѣ собствени!

Тая победа ги насърдчи. И макаръ че никакви други бетони не се виждаха, решиха да ги откриятъ. Кой знае какви гѣсти маси бѣха скрили българитѣ задъ тая бетонна наблюдателница! По съвпадение, именно тогава имаме сведения, че противникътъ ще атакува, че ще предприеме голѣмо настѣпление, и го чакахме.

Огънятъ, който закипѣ, бѣ безумно оглушителенъ. Цѣль день. Какво е цѣль день, толкова пѣти го имаме! Но какво бѣха полскитѣ, гаубичнитѣ, дори тежкитѣ! Цѣль день барабаненъ огънь съ тия тежки, съ закъснителъ, отъ които бетонитѣ ни се люлѣха и земята се тресѣше. Тежки съ закъснителъ! Предъ тѣхъ полскитѣ изглеждаха като детски плюскала — плясъ, плясъ! А ония — Грооо-бааамъ! И ти държи ехо, и ти задържа дѣха, та не можешъ да дишашъ, само издишашъ. Държи ти влага, и ако очитѣ ти не овлажняватъ, защото си мѣжъ и на позиция, нѣкой тиловакъ да ни е на гости, може безъ време и на бърза ржка да се овлажни нанѣкѣде...

Но всички снаряди ни прехвърляха. Сигурно петдесетъ, шестдесетъ крачки. Тия може би сто, дори повече и повече. Други пѣкъ, много по-близо отъ първитѣ. Защо тая неточностъ?

Ако и тѣ, и ние бихме свършили една и съща школа — въ Сенъ Тюренъ, напимѣръ, щѣхме да правимъ едни и същи изчисления. Но понеже тѣ бѣха свършили въ Сенъ Сиръ, а ние просто — гледахме Сенъ Монастиръ, бѣхме си направили галериитѣ съвсемъ наблизо, за да можемъ, както се изразяватъ поетитѣ, да чувствуваме най-отблизо пулса на голѣмия градъ!

Когато огънятъ спрѣ напълно и излѣзохме, не се излѣгахме. Нито едно закритие, нито единъ бетонъ не е пострадалъ. Нито една дупка не се вижда. Нито единъ убитъ, нито единъ раненъ. Съ тия изразходвани пари можеше да се купи цѣла флотилия. Ние си купихме безпокойството, за да ви запазимъ спокойството.

Вечерятакухнитѣ ни пристигнаха съ голѣмо закъснение. Очаквайки ги напраздно, наредихъ, щомъ се появятъ, веднага всички нестроеви да се явятъ.

Ето че се явяватъ. Защо се забавихте? Какво се е случило? — Алталерия!... Обясняватъ и същевременно изплашено съобщаватъ презъ какъвъ страшенъ пжтъ сѣ минали. — На войницитѣ... — Слушаме...

Войницитѣ се нахраниха, нестроевитѣ заминаха! Хайде, Власевъ, да се разходимъ. Разходихме се и едва се върнахме.

Дойде време за смѣна. Пълнолуние. Никога нѣма да забравя ужаса, който се изписа по лицата на войницитѣ. Ямитѣ буквално една до друга. Една предъ друга. Една задъ друга. Прѣчатъ на минаването. Трѣбва да се движимъ въ колона по единъ. Колона по единъ, но въ пълно безредие, защото обстреляната площъ е съ голѣма дълбо-

чина. На много мѣста ямитѣ сѣ засегнали и образуватъ страхотни многожгълници. А цѣлитѣ дупки като сѣ бръсначъ отрѣзани. Просто кладенци. Извънредно широки, а дълбоки!

Войницитѣ искатъ разрешение. И се нахвърлятъ. По петнадесетъ-осемнадесетъ души се събиратъ прави въ една само дупка и главитѣ имъ не се подаватъ. Просто, вземѣ нѣкой захлупакъ, захлупи, никой не ще и предположи, че е възможно петнадесетъ-осемнадесетъ живи войника да сѣ погребани само въ една дупка! А когато нѣколко закъснителни не закъсняваха да образуватъ нѣкой страшенъ многожгълникъ — цѣлъ взводъ можеше да се натръшка въ него!

Понеже сме свободни, понеже войницитѣ се интересуватъ, понеже нощта е наша, прѣскаме се, всѣки иска да види и да си отнесе тая ужасна гледка. Ами ако бѣха стреляли само петдесетъ-шестдесетъ-сто крачки по-близо? Не, на ужаснитѣ тежки, закъснителни снаряди бетонитѣ ни нѣмаше да закъснятъ да се предадатъ. Дори да предположимъ, че отъ горе биха се съпротивлявали, вътъръ биха се съпротивлявали, отъ страни биха били подривани и вдигани въ въздуха!

Сега да бързаме. По-скоро, по-далечъ отъ тия страшни мѣста. Да бързаме? Защо? Нали всичко е вече разрушено, унищожено? Тукъ можешъ и кревати да пренесешъ, нѣма вече кой да те смущава!

Войницитѣ се събиратъ. Сега можемъ да се връщаме.

И дълго по пжтя всички гробовно мълчатъ, както се мълчи само предъ гробове. Но докато

други мълчатъ предъ чужди, ние мълчахме предъ собственитѣ си гробове !

*

Такъвъ бѣ ужасътъ при насъ. А той се ядваше. Бѣ цвѣте. Имахме много дни, въ които снарядитѣ бѣха разнообразие. Но какво да кажа за въ „лѣво“ и „дѣсно“, гдето къмъ страшната артилерия, която и ние „имаме“, се присъединяваха и оглушително-разрушителнитѣ минохвъргачки, които ние, въ полето, „нѣмахме“ ? Въ лѣво и дѣсно, гдето по-често, отколкото при насъ, облакътъ се сгъстяваше ?

Като задими 1050, като задими въ лѣво и още по въ лѣво, като пламне Завоятъ на Черна, нищо вече не се вижда, само се чува. Чува се глухото бучение на барабания огънь, тѣтнежа на земята, която не може да издържа и биенето на неразбиваемитѣ сърдца. За това се искатъ не само нерви и куражъ. Иска се и високо съзнание, че си достоенъ за тоя ужасъ !

Като задими 1248, като задими въ дѣсно и още по въ дѣсно, като пламнатъ Височинитѣ, нищо вече не се вижда, само се чува. Чува се глухото бучение на барабания огънь, тѣтнежа на земята, която не може да издържа и биенето на неразбиваемитѣ сърдца. За това се искатъ не само нерви и куражъ. Иска се и високо съзнание, че си достоенъ за тоя ужасъ.

Благодаря ти, Боже, че си ме създалъ съ нерви и куражъ. Може би отъ тѣхъ да се роди и съзнанието, че съмъ билъ достоенъ за далеченъ наблюдатель и близъкъ свидетелъ и на тоя ужасъ !

III

ВОЙНИЦИ

Подофицери. Такива бѣха нашитѣ войници и подофицери.

Извънъ споменатитѣ на Северния фронтъ, извънъ споменатитѣ на Южния, списъкътъ на ротата трѣбва да се удължи съ още мнозина отъ най-първитѣ.

Но да ги впиша, значи, безъ изборъ, направо отъ списъцитѣ да ги препиша. А тѣзи, които минаха презъ ротата, сж 664 души ! Где сж списъцитѣ ?

Ето, отново безъ списъкъ, славниятъ ми ординарецъ на Южния фронтъ Седефчо. Седефчо Антоновъ, отъ Изворъ, Брѣзнишко. Съ парализирана ржка, а на фронта. И не само на фронта. Когато имаше бой, Седефчо вземаше пушка и заставаше на фронта на България.

Следъ войната се обадохъ на повечето отъ подофицеритѣ и войницитѣ си. Получихъ множество отговори. А колко отъ бойнитѣ ми другари дойдоха да ме видятъ вкъщи ! Отвсѣкъде радости. Само една тѣжна вестъ, отъ брата на Седефча. „Разправяйте на приятели и познати, че моятъ братъ Седефчо умрѣ младъ и зеленъ“.

Имена. Имена. Но не само имена. Ето и малко дѣла, като примѣра на Седефча.

Въ едно отъ най-славнитѣ сражения, въ което нашата рота се отличи въ Ромъния, загина и Иванъ Андоновъ. Храбриятъ трѣбва да бѣде навсѣкѣде храбъръ. Ротата имаше нужда отъ око. Въ лѣво се намираше съвсемъ малка височинка, която прѣчеше да се вижда. Оттамъ, именно, можеше да се яви страшна изненада. А въ лѣво наши части нѣма.

Кой желае ? — Излиза единъ храбрецъ, и при първитѣ нѣколко крачки, престрелялитѣ се и стрелящи удивително точно и съсрѣдоточено руски картечници го нанизаха на куршумитѣ си.

Ужасенъ огънь, смъртоносенъ, неспасаемъ. Но ротата трѣбва да се спаси.

Кой желае ? — Излиза втори храбрецъ, и при първитѣ нѣколко крачки, престрелялитѣ се и стрелящи удивително точно и съсрѣдоточено руски картечници го нанизаха на куршумитѣ си.

Ужасенъ огънь, смъртоносенъ, неспасаемъ. Но ротата трѣбва да се спаси.

Кой ? — Този, който командува тамъ... край Серетъ, не лита вече. По сѣщия пътъ ще отиде и третиятъ, и четвъртиятъ... цѣлата рота, а тя трѣбва не само да се пази, но въобще да се опази.

— Азъ ще ида ! — извиква право предъ очитѣ ми редникъ Иванъ Андоновъ, и отъ София, и отъ моя наборъ.

Извиква, безъ нѣкой да го извиква, безъ въобще нѣкой да извиква. Става и полетява. Но престрелялитѣ се и стрелящи удивително точно и съсрѣдоточено руски картечници го нанизаха на куршумитѣ си.

И Иванъ Андоновъ падна. Въ сѣщия мигъ на гърдитѣ му, като причастие, засия сребъренъ кръстъ—орденътъ за Храбростъ, който бѣ вече получилъ за предишната си храбростъ. Въ тоя мигъ светиятъ кръстъ го опѣ, пречисти и заедно съ другитѣ, прибра въ полка на Тѣзи, които не умиратъ.

Кой бѣ той ? Синъ на чехи, внукъ на чехи, правнукъ на чехи — българинътъ редникъ Иванъ Антонъ Кисели даде живота си за България !

Въ едно отъ най-славнитѣ сражения, въ които нашата рота се отличи въ Ромъния, когато патронитѣ се свършиха, кой ще донесе патрони ? Никой ? И стана най-неочакваното ! Най-дребниятъ, най-незначителниятъ, най-никаквиятъ войникъ, надъ когото войницитѣ се смѣха, когото още преди войната, още въ казармата, другаритѣ наричаха шмекера, когото подиграваха, сѣщиятъ той, всрѣдъ пълното мълчание на всички извика : „Азъ !“

Обща изненада ! Тоя ли, бе ? Шмекера ли, бе ? Ти ли, бе ? Куршумитѣ, особено картечнитѣ, косѣха като смъртъ. А той, като да го виждамъ и сега, извика и скочи. Едничъкъ всрѣдъ толкова храбреци !

Нѣма силни хора. Има силни моменти само. И на най-малкия, най-смирения, най-скромния съдбата отрежда да осъществи поне единъ — отъ единъ до безкрайност минусъ единъ. Разликата между хората е въ количеството и въ качеството силни моменти !

Такъвъ силенъ моментъ създаде редникъ Христо Костовъ, и отъ София, и отъ 39 наборъ.

Три пъти подъ редъ донесе по едно платнище патрони. Съ това и ротата спаси, и себе си награди.

Редникъ Христо Костовъ, кавалеръ на орденъ за Храбростъ.

Отъ тоя день, по мълчаливото съгласие на ротата, прѣкорътъ шмекера се заличи.

Но и да бждешъ съобразителенъ, значи да си и храбъръ, и спасителенъ. Това вече се случи на Южния фронтъ.

Въ Могила имаме артилерия. Макаръ да се обстрелваше тъй често, макаръ много да не се разрешаваше, пакъ можеше да се ходи покрай разрушенитѣ, полуразрушенитѣ стени на селото. Щабъ на бригадата, щабъ на артилерийския полкъ, лазарети, артилерия, полкови, бригадни поддръжки — нѣкой може да обикаля. Нѣкой трѣбва да обикаля. Патрулъ обикаля. Вижда подофицеръ. Какво особено има? Пакъ обикаля и къмъ сжщото мѣсто — сжщиятъ подофицеръ. Какво особено има? А! Има нѣщо особено! „Я ила, господинъ старши, да се поразприкажемъ нѣщо!“ — казватъ му двамата славни, будни и събудени шопи. Господинъ старшията... Но и господа редникитѣ... „Стой!“ Застигатъ го, залавятъ! Не е никакъвъ облѣченъ български подофицеръ, а преоблѣченъ неприятелски офицеръ!

Ето, и безъ да си ученъ, какво откритие можешъ да направишъ. Наистина, не спасявашъ човѣчеството, но достатъчно е, че спасявашъ частъ отъ човѣчеството!

Както храбрецитѣ създаватъ храбростта!

Както храбростта създава храбрецитѣ!

Тѣй и съобразителността създава и храбростта, и храбрецитѣ!

Да си съобразителенъ и при най-малкия случай съмнителенъ, значи да действувашъ по начинъ спасителенъ!

*

Много сезони минаха. За насъ Южниятъ фронтъ видѣ две пролѣти, две лѣта, две есени, една зима. Но тя ни стига.

Мислѣхме, че като сме на югъ, нѣма да е студено. Каква измама! Когато паднаха студоветѣ, декемврий бѣ еднакво мразовитъ, както и февруарий. Ноемврий — еднакво дъждовенъ и гниль, както снѣжно-дъждовния мартъ.

Тия студове на позицията бѣха страшни. Не като ромънскитѣ, разбира се, не може и да се сравняватъ, но все пакъ — просто страшни.

Всичко напредъ свѣти. Виждатъ се постоветѣ, дежурнитѣ отдѣления. А и на едното, и на другото — студъ. Никой не спи. Всички — или на постъ, или въ дежурно отдѣление, или въ патрулъ. Така — цѣла нощъ. Така — всѣка нощъ. Така и Нова година.

Въпрѣки студа, закачкитѣ не спиратъ. Високъ разговоръ, смѣхъ — и съ говорене, и съ смѣхъ се стопляме, хайде по-скоро да мине нощта, че да дойде другата. Нали имаме тукъ петстотинъ дни... и петстотинъ нощи?

— Помнишъ ли у Романия, кога стана студено? Ти какво разбирашъ бе, ти си 41 наборъ!

Ти не знаешъ какво се казва студено. Ами кога спре железницата, та одийме да чистимъ линията? Три дена безъ машини. Бре що снегъ у тая пуста Романия. Ами пжтò отъ Перишори до Янка? Загубииме се у снегò!

Случи ми се да пжтувамъ по буря до Янка, веднажъ пеша — съ войниците, другъ пжтъ въ кабриолетъ — съ другари. Снѣгътъ буквално щѣше да ни зарине. Нещастнитъ коне едва си пробиваха пжтъ въ гора отъ снѣгъ. Невидено у насъ зрелище!

А когато бѣхъ съ войниците, безъ малко снѣжната виелица не ни отвлѣче. Грозни виелици имало у тая пуста Романия!

Въ сѣщо такива ужасни дни, начело съ музиката, заминавахме за България. Снѣгътъ напълнитъ не само очитъ и ушитъ, но и духовитъ и още неиздухани инструменти! Какъ да не си спомня това!

— Дека да е сега музиката туа, не да ми свири у Беранци, па да се разиграемъ, да видишъ какво се казва температура!

— Музика ли е, не ми я хвали, — намѣсва се другъ, — помнишъ ли у Романия, кога за Янка...

Браво бе, музиканти! Най-после и вие разбрахте що е неприятель. И за васъ настѣпи време да изпълните отечествения си дългъ. Смѣли и бодри на поста си! А то духа ли, духа. А вие духате ли, духате. Вие духате, то духа, ха да видимъ кой кого ще издуха!

Нова година ни завари на позиция. Вечерята срещу нея се прибирахъ следъ първата оби-

колка въ преждевременния си гробъ и тъкмо да затворя вратата: Мяу, мяу — коте.

Живо сѣщество! Откъде бѣ дошло? Сигурно съ кухнитъ. Но за кого, какъ е избѣгало, какъ попадна при менъ? Вдигнахъ го. А то изстинало, огладнѣло, измършавѣло!

Нахранихъ го, напоихъ и то легна въ обутитъ ми крака и замърка. Лампата свѣтѣше. Печката горѣше. Котето мъркаше. Така посрещнахъ Нова година.

Тръгнахъ въ нова обиколка. Какво да занеса на войниците? Нѣмахъ нищо. Взехъ котето. Войниците отъ всѣки постъ го посрещнаха съ такава радостъ! Я! Коте на позицията!

На позицията нѣмахме котка, и то не само ние, не ми е известно нѣкоя отъ ротитъ да е имала. Войниците оставиха пушкитъ, забравиха противника. Всѣки вземаше котето, милваше, галѣше го, искаше да го стопли. „И азъ имамъ котка“. „И ние имаме котка“. „Братъ ми има котка“. И тъй нѣжно го вземаха, и тъй нѣжно му говорѣха, като че казваха: „И азъ имамъ дете“. „И ние имаме деца“. „Братъ ми има дете“.

По фронта на цѣлата рота — постове, дежурни отдѣления — всичко се оживи при вида на това коте. Всѣки се почувствува у дома, край своитъ, близкитъ. Тая котка създаде за всички тоя блѣнъ.

Така посрещнахме Новата 1918 година!

*

Не само войниците, и офицеритъ не спятъ. Цѣла нощъ облѣчени, опасани — всички см бодри. Обикалятъ и все всрѣдъ войниците. От-

биятъ се до бетона, хапнатъ или се изтегнатъ, четатъ и отново въ обиколка. Не е въпросъ за провѣрка. Всичко е на мѣстото си, всичко е въ редъ. Офицеритѣ не отиватъ да видятъ войниците. Отиватъ, за да може войниците да видятъ офицеритѣ. Така, за всички; участъта е еднаква. И затова фронтътъ се държи. Противникътъ знае где какви сж частитѣ. Где офицеритѣ спятъ и где не спятъ.

Никой не може да ме разубеди. Напраздно времето си ще похаби. Само тая частъ е будна, въ която офицеритѣ сж будни.

Преди отличниятъ български войникъ да разбие ромънския войникъ, отличниятъ български офицеръ би ромънския офицеръ.

Наистина, когато ромънитѣ бѣгаха — бѣгаха. А преди да бѣгатъ? А когато не бѣгаха?

Следъ упоритото имъ, нѣкъде много упорито държане, въпрѣки огромното имъ числено превъзходство, въпрѣки по-голѣмата имъ на много мѣста и твърде често — отлично стреляща артилерия, въпрѣки унищожителнитѣ имъ картечници, защо пакъ ние победихме? Питайте и най-скромния ни войникъ: „Каквито усилия, какъвто напѣнъ да правѣхъ, сѣ офицерътъ бѣше предъ мене!“

Това е слава за офицера!

Това е слава за войника!

Това е слава за щика!

Това, именно, напредъ войника тика!

Книгата ми е обща. Ако сега, за случая — ромъни-българи — може да изглеждамъ убедителенъ, какво би било да си дамъ свобода на израза?

Но на втория въпросъ. Както на първия — офицеритѣ напредъ! Тѣй и на втория — цифритѣ напредъ!

На Северния фронтъ — Добруджа и Ромъния — нашиятъ полкъ даде убити и ранени подофицери и войници 50% — точно петдесетъ на сто.

Убити и ранени офицери и офицерски кандидати 58% — точно петдесетъ и осемъ на сто.

Ако подофицеритѣ и войниците дадоха само презъ тоя, втори периодъ, отъ третъ периода на войната огромни, тежки жертви, офицеритѣ и офицерскитѣ кандидати не само не останаха назадъ и въ жертвитѣ, но напротивъ — и тукъ излѣзоха напредъ. Напредъ предъ подофицеритѣ и войниците! Офицеритѣ напредъ! Ето защо и цифритѣ напредъ.

Нѣщо повече. Продължавайки най-внимателно изчисленията си, въ относителни числа, офицеритѣ и кандидатитѣ дадоха само въ убити почти два пѣти повече. Процентно, убититѣ къмъ общо убититѣ и раненитѣ — убити подофицери и войници къмъ убити офицери и кандидати както 59 : 100 или три къмъ петъ!

Предъ езика на цифритѣ, и непобедимиятъ отстъпва!

*

Ако зимата бѣ тежка, какви приятни бѣха пролѣтитѣ! Полето се подмладило. Въздухътъ се опилъ. Небето засияло. Розови дни. А нощи!

Земята погребва, но тя и ражда. Макъ, макъ! Да му е драго на човѣка да бѣде на открито.

А щъркели, кацнали на нѣкой полуоцѣлѣлъ куминѣ на едва оцѣлѣла стена отъ неоцѣлѣла кжѣща! А ято диви гжски!

Войниците се радватъ. Всѣки си спомня нивата, ливадата, градината, веселбитѣ и потѣта. Войниците се натѣжаватъ. Всѣки си спомня дома.

Но и тукъ имаме свой домъ. Имамѣ градини, ливади, ниви. И у насъ работна ржка работи: работна уста иска да яде. Готвимъ, приготвяме за есенъта, зимата.

Но ако пролѣтъта мине-замине, настѣпва лѣтото. И то има прелести. Само нощитѣ ако си припомнимъ, изкупвамъ и горещия день, и горещата прѣстъ.

Презъ лѣтото на първата година прекарахме три седмици поддрѣжка край самата Черна. Само две роти — трета и четвърта. Само двама офицери — Власевъ и азъ. Това сж отъ най-хубавитѣ ни дни презъ войната.

Ниски височинки ни пазятъ отъ погледа на противника, а и по права линия сме далечъ дори и за най-точнитѣ му телметри. Опасностъ има само отъ аеропланни погледи.

Но жилищата ни сж ниски, майсторски прикрити и се равнятъ съ околната природа.

Каква радостъ бѣ това за войниците! Наистина, ноще копаехме окопи — задни линии. Но презъ деня, следъ като всички сме се наспали!

Ужасна горещина. Куртки, панталони — всичко е хвърлено. Пакъ е топло. Още нѣщо се хвърля. Пакъ е топло. И то се хвърля. Нали войниците желаятъ?

Колкото една частъ е по-дисциплинирана, толкова е по-разумна. Колкото е по-разумна, толкова по-малко желаниа предявява. Тамъ или началникътъ трѣбва да отгатва или, щомъ бѣде замолень, веднага да разрешава.

На войниците се каза, че могатъ да ходятъ боси, безъ ризи, само фуражкитѣ да не забравятъ, слънцето е невъзможно, да не слыха нѣкой.

И ето сега, нѣколко възрастни деца изявяватъ желание да се почувствуватъ съвсемъ като деца, да свалятъ и последната завеса — бѣло-сиво-розово-разноцвѣтно-многоцвѣтно - безцвѣтната и обезцвѣтѣла принадлежностъ!

Дадено!

Виждали ли сте подобна войска? И това е първа дивизия! Яви се нѣкой по служба и козирува. На главата му фуражка. А отъ нея надолу, до прѣститѣ на краката — нито сантиметъръ чужда материя!

Че лежане падна! Че спане падна! Че кжпане падна! Черна не била толкова черна! Дяволътъ е черень!

Пъкъ и риба има. И тя черна, но сладка. Риба като риба. По-сладка отъ риба. Това е и сладостъта ѝ. Самъ да си я наловишъ и, следъ като самъ си я опекулъ, самъ да си я изядешъ. Не сме е го и з и, бихме ви дали, защо не, заповѣдайте! Казахте ли нѣщо?

Къмъ тия общи за всички ни удоволствия, ние прибавяхме още едно. Като се качимъ на конетѣ... голи, разбира се, не конетѣ, тѣ си

иматъ седла... ние си имаме седла, конетъ си иматъ голи всадници.

Виждали ли сте подобна войска? И това е първа дивизия! Ако би се явилъ дружинниятъ, бихме му козирували. На главата ни фуражка. А отъ нея надолу, до пръститъ на краката — нито сантиметръ чужда материя!

И за насъ, и за войниците тия три седмици бѣха рай и царство — райско царство!

Войниците... Нашъ Петрунъ ще бѣде скоро изтегленъ. Гордъ, че синъ му е вече на фронта — въ 6 полкъ и на позиция — иска разрешение. Дадено. Раницата, пушката, билета и — хайде Височинитъ! Петрунъ ги взема наведнажъ. Кѣде тѣй бе, старче? — Баща тѣй старъ!

Тамъ бива посрещнатъ отъ цѣлатарота. Зачисляватъ го на храна и съ пушката, и той като другитъ, като момчетата, до собственото си момче, пази една седмица позицията... Виждали ли сте баща и синъ въ една и сѣща галерия? — Виждали ли сте баща и синъ въ една и сѣща бирария!

*

Не само окопитъ, ходоветъ, землянкитъ, галериитъ, теленитъ, не само нивитъ, ливадитъ, градинитъ — и замъцитъ си въ Беранци сами ние построихме: строевитъ съ нестроевитъ.

Строеви, нестроеви — на Южния фронтъ това много не се чувствуваше. Защото, отъ строя бѣха пратени по-възрастнитъ или по-слабитъ, а отъ нестроевия взводъ ни пристигнаха единъ отъ другъ по-стегнати, разумни и надеждни строеваци. Затова когато „нестроевитъ“ пристигнаха на по-

зицията, все едно, че бѣха строеви, дошли отъ поддрѣжка.

Имахме само нѣколцина, които не бѣха смѣнени. Но тѣ бѣха готвачи и готвѣха добре. Кой иска? Всички мълчатъ. Защото, още следъ дебюта, веднага щѣха да видятъ наново позицията. „Я да си сѣда язе туа“, — казваше си всѣки, — „що ми трѣбе тая нощъ да пѣтувамъ до Могила или до Беранци, па утре да се връщамъ. До сега две години не се орезилихъ, сега за два часа да стана за резилъ!“

А и разликата между насъ и нестроевитъ не бѣ както между фронтовакъ и тиловакъ. При това, положението на нестроевитъ, на тѣзи, които идваха всѣка нощъ съ храната, водата, пощата не бѣ леко. Ако еднитъ идваха отъ седемъ, другитъ — отъ петнадесетъ километра! Всѣка нощъ, всѣка, безъ изключение, когато сме на позиция, а това значи — споредъ случая — три, четири или петъ седмици непрекъснато, всѣка нощъ, пеша, не само по месечинка и по тревица, но и въ дѣждъ, калъ, влага, вѣтъръ, снѣгъ и студъ. А артилерия? А артилерията, която тѣй често ги безпокоеше? Която понѣкога разливаше чорбата! Раняваше, убиваше хора и коне и то и на отиване, и на връщане! Имахме дори отъ новитъ, пратени назадъ, съгласно нареждането, които искаха да се върнатъ.

— На позицията ми бѣше по-добре!

Но положението имъ стана още по-тежко. Поради недостигъ на фуражъ, вследствие липса на добра уредба отъ страна на ония, въ дъл-

бокия, бездънния тилъ, отъ които зависѣше, бойнитѣ ни другари — конетѣ отслабваха бързо, като ставаха леко жертва на студа. Повечето измръха. Колко по-очевидна стана неволята на нестроевитѣ! Всѣка нощъ групи войници посрѣщаха на нѣколко километра идещитѣ измръзнали, капнали свои другари, които носѣха храната на рѣце. Тогава нашитѣ не само видѣха, но и почувствуваха нестроевашкото тегло.

*

На почивка — въ поддръжка — защото почивката ни се изразяваше винаги въ нѣкаква поддръжка, неграмотнитѣ отъ ротата, за най-голѣма моя радостъ, се научиха да четатъ и пишатъ. Желаетелитѣ, особено свършилитѣ първи, втори, трети класъ — на повече история и география. Подофицеритѣ — тактически задачи.

Нумерата отъ Войнишка библиотека се четѣха жадно. Ето хубаво и навременно нѣщо. Четѣха се единично и групово. И не само помежду си, другарски, а и цѣлитѣ взводове, цѣлата рота заедно. Четѣха се и обясняваха. Имахме беседи, при които именно младитѣ ротни, отъ които излизаше тоя или оня починъ, се упражняваха въ красноречие. И времето минаваше.

Усилено се пишеха и получаваха писма. Прочитането на всичко, което излиза, бѣ задължително. Задължителенъ бѣ и подписътъ, и печатътъ. Нито веднажъ не намѣрихъ нито една дума. Но тия четения имаха друга, много полезна страна.

Макаръ че повечето пжти писмата бѣха почти неизмѣнни, срѣщаха се не само отдѣлни изречения, но и цѣли редове, чието съдържание бѣ отъ значение. Войниците не се оплакваха отъ нищо, но нѣкои писма бѣха изповѣдь, инспекторско изпитване, и то почти всѣки день. Човѣкъ прочуваше и тая страна — тя нѣ бѣ толкова лична, създаваше се представа за общото състояние у войниците. Това бѣ особено важно за млади началници, които извънъ семейството и града, не познаваха нищо друго.

Но въпрѣки тая еднообразностъ на писмата, единъ день ми попадна едно, което ме развълнува изцѣло.

Презъ последния си отпускъ, единъ отъ младитѣ войници бѣ се оженилъ. Колкото радостенъ замина, толкова радостенъ се завърна. Дори бѣ донесълъ карамели, за да ни почерпи. Има си вече жена, единъ день ще си има фамилия, както бѣ се изразилъ.

Предния день бѣ се получила заповѣдь за „бойна готовность“. Ние бѣхме винаги готови. Но тая бойна готовность означаваше, че по сведения, противникътъ ще атакува. Готовността ни трѣбваше да бѣде двойна. И ето, безъ да разкрива на жена си каквото и да било, този младоженецъ просто я уведомява за туй, което би могло да се случи съ него. „Ако ме убиятъ, недей да плачешъ, защото съмъ сигуренъ, че ще победимъ. А бебето ако излѣзе момче, да го кръстишъ на мое име, та като го викашъ, да мислишъ, че викашъ мене. Азъ тебе ще те чуя“.

Но имаше нѣщо не по-малко важно — писмата отъ вътрешността. И тѣхъ четѣхъ. Естествено не и затворенитѣ. Но броятъ имъ не бѣ голѣмъ.

Тия домашни писма доразкриваха картината. И ползата отъ четенето бѣ явна. Самъ бѣхъ възнаграденъ.

Още въ първитѣ дни, когато ми мина тая мисълъ, въ едно отъ писмата се казваше, че волѣтъ умрѣлъ. А! Тъкмо за менъ!

Вдигамъ се и — при войницитѣ. На позиция сме. Писмата вече раздадени, прочетени. Отивамъ при моя познайникъ. А той смачканъ, като че дѣте му умрѣло. Какво има? — Нищо!

Нищо! И това бѣ не единична, а масова психология!

Готви си раницата! Стѣгай се за пѣтъ! Ще си вървишъ на село! За тебе има отпускъ!

При много други случаи се разговаряхъ съ войницитѣ, всички вече знаеха, че чета писмата отъ домашнитѣ имъ. Нищо. Напротивъ, това имъ направи най-добро впечатление, взеха го като грижа, внимание, а и случаятъ съ другаря имъ, който стана известенъ на всички, бѣ поучителенъ. Войницитѣ бѣха трогнати. Всѣки чакаше да го закача за едно или друго по-важно, което писмата съдържаха.

Само една група не докосвахъ.

Съ 41, а сѣщо и съ 42 наборъ ни пристигнаха много гражданчета, най-вече отъ София. Писмата до тѣхъ — добре, че повечето бѣха писма — бѣха отъ особенъ родъ. Това можеше

да се отгатне отъ отворенитѣ, особено отъ илюстриранитѣ. Само единъ погледъ — всички бѣха любвеобилни и сладникави, нѣкои благоуханни, дори миризливи. Чувствителността на нашитѣ софиянчета би могла да бѣде засегната. Но туй, което си позволявахъ, бѣ да запитамъ защо благоуханнитѣ разредѣха или спрѣха. Всички се смѣятъ, и той самиятъ. Нѣма да плаче, я! Щомъ тя се е утешила, защо да не се утеши и той?

Тия четения ми дадоха втора възможност да провѣря доколко нашиятъ войникъ е истински войникъ. Оставямъ на страна болестъ на нѣкого отъ близкитѣ или познатитѣ, болестъ на добиче, домашни, роднински или семейни неприятности, разправи или нещастия — всичко се понася. Но ето, единъ день чета развълнуванъ развълнувано написаната карта на млада селянка, която търси закрила отъ мъжа си... на фронта, отъ кмета... въ селото.

Да дамъ ли картата? Да я пратя ли съ другитѣ? Самъ ли да я занеса? Да повикамъ ли Ивана?

Всичко трѣбва да стане както обикновено. Всѣки има право да чете писмата си насаме. А какво ще прави после — то е негова работа.

Отново при войницитѣ. Ето го нашиятъ. Просто да не го познаешъ. Наоколо му се насъбрали, всѣки му говори. Какво има? — Нищо!

Стѣгай се за пѣтъ! Както първиятъ, тъй и този войникъ отиде въ отпускъ веднага, безъ да чака дори и първата редовна смѣна.

Много време отнемаха писмата от домашните, но само тия два случая възнаградиха и времето, и менъ.

*

Тежкия живот на позицията — дневно бдение и дневна артилерия, нощно бдение и нощна работа, дневни аероплани и дневно укрепяване, нощни патрули и нощни схватки изискваха силна храна. За съжаление храната... Хлѣбътъ бѣ напълно недостатъченъ. И долнокачественъ, и недостатъченъ. Затова войниците често писаха и често получаваха отъ дома си голѣми пити или голѣми хлѣбове. Извънъ това, всѣки землякъ донасяше на земляците си колетъ, защото знаеше, че утре същитѣ другари нему ще донесатъ. Това, което пристигаше, което се донасяше, не бѣ никакъвъ хлѣбъ, а камъкъ, просто камъкъ. Колко дни пѣтъ съ колетъ по пощата! Макаръ по-бързо, все пакъ, колко дълъгъ пѣтъ правѣха всички отъ село до позицията!

Трѣбва да забележа, че не мога да си спомня нито единъ случай, при който писмото пристига, а колетътъ не пристига. Пощенската и колетната служба, която бѣ огромна, бѣ отлично уредена. Да не се забравя, че за разлика отъ мирно време, тогава всички бѣха грамотни и всѣкакви краснописци краснописаха и то почти винаги съ моливъ. Колко повече се усложняваше тая, и безъ това сложна, служба!

Колетитѣ пристигаха. И това бѣ празникъ за получателя. Ще даде и на другари, ще

яде по-сносно единъ-два дни и отново всичко свършено.

Имаше войници, които още вечерта изяждаха хлѣба, който имъ се полагаше за цѣлия следващъ день. Какво да се прави? Наредихъ да имъ се раздѣля на три — само едната трета сега, другитѣ две се пазѣха у взводнитѣ или помощникъ взводнитѣ имъ подофицери.

Ако презъ цѣлата война въ ротата не се забележа нито единъ, дори опитъ за кражба — за това не би трѣбвало и да се говори, то се подразбира, но, именно, защото се подразбира, нищо не прѣчи да се каже — ето че войници почнаха да се оплакватъ, че отъ хлѣба имъ липсва.

За да се тури край на това, взводниятъ часовой ноше получаваха всички торбички. Но и тогава хлѣбътъ пакъ намаляваше.

Храната бѣ недостатъчна. Войниците ни, обаче, бѣха съвѣстни: офицеритѣ се хранѣха съ сѣщата. И тукъ се изравняваха.

Ако тѣзи, които изяждаха предварително хлѣба, бѣха излѣкувани, останаха свободни тѣзи, които получаваха домашенъ хлѣбъ. А щомъ се получи колета, всѣки отъ тѣхъ, наученъ вече отъ опита, бързаше да го освободи отъ съблазни погледи.

Единъ день въ ротата се получи огроменъ колетъ. Войници се струпаха и благославяха тази булка, която помислила, замѣсила и изпратила повече отъ петъ кила хлѣбъ!

На другия день срѣщамъ по окопа вчераш-

ния щастливецъ. Ходи и залита. Като пиянъ. Нѣмахме пияни. Никой не пиеше. Нѣмаше и какво да пие. А нашиятъ ходи и залита. Какво има? Да не си боленъ? Иди въ лазарета! А той си знае болката и грѣха. За да не му изчезне хлѣба, плюсь полагаемия му се единъ хлѣбъ, изялъ за единъ день и петтѣ кила отъ жената!

*

Последнитѣ месеци отъ войната имаме вече и войнишки бани. Най-после всѣки можеше и да се измие, и да се освежи, и да се изкѣпе.

Но ако банята действуваше подмладително, частнитѣ — ротни и дружинни — представления действуваха не по-малко освежително. Самата новина, че еди кога си ще има представление, създаваше очаквателно настроение. Въ тия дни войниците бѣха съвсемъ като децата. Такива представления имаме и въ Могила, и въ Беранци.

Никакво представление, обаче, не би могло да се сравни съ блѣскавата дивизионна трупa на поручикъ Борисъ Руменовъ, строевиятъ ни другаръ отъ дивизията.

Дружината ни бѣ дивизионна поддръжка край самия щабъ на дивизията — всички дружини се изреждаха. Заведохме войниците на театро. Ето началникътъ — генералъ Христо Недѣлковъ, ето и началникъ щаба — полковникъ Стефанъ Тодоровъ.

— Здравѣйте, юнаци!

— Здраве желаемъ, господинъ генералъ!

Борю, който играеше за 101 пѣтъ прочутата си оперета... Но ако другарътъ ни отъ дивизията бѣ написалъ либрето, другарътъ ни отъ сѣщата, капелмайсторътъ капитанъ Тодоръ Хаджиевъ бѣ написалъ музиката. И съ общи усилия се създаде знаменитата, славната оперета Софийци предъ Букурещъ. Войниците се изпосѣдраха отъ смѣхъ. Тоя смѣхъ действуваше затвърдително. Това всички разбраха. И отъ дивизионна, трупата на Борю стана армейска.

Като споменавамъ Борю... Зевзека, какъ да пропустна Харалампи... Нервозни? И той бѣ въ нашата дивизия. И то редникъ. „Не ма произведоа ефреторъ“, — разсѣждаваше философски той, — „оти че ми дадатъ десетъ души, я че ги напиемъ и че ги погубимъ!“

Въ главната квартира, гдето великолепната ни трупа сѣщо даде представление, режисьорътъ извиква по редъ всѣки артистъ, за да каже и свой отдѣленъ номеръ.

— Редникъ Димитровъ Захари, (Харалампи Нервозни бѣ измислениятъ отъ Борю псевдонимъ), — се провиква гласовито Борю Зев... пардонъ поручикъ Борисъ Руменовъ.

— Нѣма го майсторо, дорде не цокнемъ — не казвамъ!

— Дайте му едно шише, — разрешава присѣтствуващото голѣмо началство.

И доволенъ, че първиятъ му номеръ е хваналъ мѣсто, Харалампи изпива виното и казва вторио... Свети Георги съ велосипедо.

Всичко, което зависеше от насъ, се правеше. Назадъ имаше и грамотностъ, и история, и четения, и беседи, и учения, и баня, и удоволствия, и музика, и хора, и увеселения.

На позицията, къмъ нѣщо отъ това, всѣки день, безъ изключение, имаме практически занятия. Да се размърдатъ тѣлесата.

И не само напредъ — да се заеме линията; не само напредъ или въ страни — да се иде на помощъ; не само следъ загубване на позицията — да се контъръ атакува; а и да се отстъпи и после настѣпи; да се отстъпи и поради невъзможностъ да се настѣпи — да се задържи втората, третата линия и да се отбранява. Думата упорно се употребяваше. Но преди нея, думата отстъпление не се спестяваше. Защото... ако само този не настѣпва, който не знае какъ се настѣпва, само този не отстъпва, който знае какъ се отстъпва!

Настѣпление и отстъпление бѣха думитѣ, които войниците чуваха най-много. Такива бѣха разбиранията на нѣкои млади началници, които, и при по-старши, бѣха удостоени по-продължително да командуватъ роти.

Нашиятъ полкъ не отстъпи. Нашата дивизия не отстъпи. Нашиятъ дивизион не отстъпиха. И понеже противникътъ не можа да настѣпи предъ насъ, заповѣда ни се ние да отстъпимъ предъ него. Но за това, за тая грозна истина, за тая още по-грозна измѣна, за това най-грозно предателство — по реда си.

IV

ШОПИ

Когато се обърна мислено къмъ преживѣната война, предъ менъ изпъква преди всичко образътъ на войника. Безропотниятъ, тихиятъ, смирениятъ боенъ другаръ, който ни следваше, изравняваше се съ насъ, изпреварваше ни.

Когато се обърна мислено къмъ преживѣната война, предъ менъ изпъква преди и надъ всичко образътъ на шопата. Споятката, която славните дни на миналото създадоха между насъ, остава гранитна, неразбиваема. Съ времето, тя се утвърди въ сърдцето като неизмѣнна любовъ, като вѣченъ съюзъ. Рангелъ и Велинъ, Стоименъ и Свиленъ, Сребренъ и Сърменъ сѣ въ дългия низъ мълчаливци, които селото и градътъ изпратиха на война съ китка и пѣсень. Кротки, неизвестни, дългътъ къмъ Родината ги възвиси въ храбrecи и герои.

Върналитѣ се поеха пътя къмъ дома и труда. Върху гроба на падналитѣ поникнаха цвѣтя. Всѣка пролѣтъ природата разстила пѣстрия си килимъ, по който трепватъ сѣнкитѣ на Тѣзи, които не умрѣха.

*

Роденъ за войникъ, българската военна форма излѣ отъ шопата, като отъ бронзъ, великоле-

пенъ образъ. Шопъ и първа дивизия станаха равнозначещи.

Като боецъ, шопътъ живѣеше съ войната и съ стремежа за крайната победа.

Всрѣдъ боеветъ въ Ромъния, единъ отъ най-скромнитъ войници отъ нашия полкъ бѣ запитанъ шеговито отъ офицеръ :

— За какво живѣешъ бе, момче ?

— Сакамъ да видимъ какво че стане !...

Достоинството на шопа особено се проявяваше, когато бѣ засегната неговата фамилия.

Въ с. Градищя, Ромъния, шопъ отъ 6 полкъ отива при взводния си командиръ и го моли за разрешение да прескочи до една къща, въ която ще му сварятъ качамакъ. И шопътъ обяснява. Презъ 1913, когато ромънскитъ войски бѣха нахлули въ България и, между другитъ, заели и неговото село, нѣколко влася, възползувани отъ отсъствието му — билъ на фронта — принудили жена му да имъ направи качамакъ. Сега, нему пъкъ, се падало романка да вари, а онъ да руча !...

— Олекна ми на душата, господинъ подпоручикъ, — казва завърналиятъ се вече шопъ. Цѣлъ животъ чеше да ми тежи, ако не бѣхъ си отялъ.

Но още по-чувствителенъ е шопътъ, когато е нахърнена войнишката му честъ.

Следъ боеветъ въ Ромъния, придружаващето дивизията ни отдѣление отъ 1 гаубиченъ полкъ ни напуска и заминава за пета дивизия. Младши подофицеръ Иванъ Кутевъ, шопъ отъ Бояна, е преденъ наблюдател на височината „Емине-Борну“. До него, сжщо наблюдател, е единъ

картечникъ отъ 49 полкъ. Презъ май картечната рота е оставила една палатка, която е само на десетъ крачки отъ телената мрежа предъ неприятелската позиция.

Палатката стои цѣла, цѣленичка, свѣтнала на слънцето — предизвикателенъ трофей на противника. Гледа нашиятъ шопъ день, гледа два ; гледа седмица, гледа две. Не може да се съдържи. А палатката все стои — свидетел на нашъ неуспѣхъ. Причернява му предъ очитъ. Придумалъ другаря си, взема разрешение и, едва пада мракъ, по чорапи, съ револвери и бомби, двамата тръгватъ. Подъ самия носъ на французитъ, избързалиятъ Иванъ изтръгва палатката и — хайде назадъ ! Започва страшна пукотевица. Около Ивана земята кипи. Но той не трепва. Стиска здраво скжпоценната палатка и лети ! А задъ него, увисналитъ на вжжетата колчета радостно запфватъ : „Ето връщаме се вече...“

Не по-малко чувствителенъ е шопътъ, когато му се оспори победата.

При Узунъ-Букурещъ, превъзхождащи ромънски сили правятъ отчаянъ опитъ да възвърнатъ загубенитъ си орждия. Предъ 5 рота отъ нашия полкъ една батарея рискува да бжде закачена. Деветнадесетгодишенъ шопъ, отъ най-последния — 40 наборъ, съ китка задъ ухото, скача и извиква : „Че я закачатъ, че я закачатъ, огънь !“ И пушкитъ на другаритъ му изпръщяватъ. „Огънь, огънь !“ — повтаря той командата, все тъй правъ, живъ прицелъ на противника. „Че я закачатъ, огънь, че я закачатъ !“ — продъл-

жава шопътъ, поддържайки духа у другаритѣ си, заковани отъ убийствения напѣтъ на ромѣнитѣ, които, въпрѣки всичко, но можаха да взематъ обратно орждията си.

Здравото национално чувство ръководѣше шопата къмъ правилни размишления и правилни решения.

Предъ Комана-Букурещъ, офицери отъ 1 полкъ обясняватъ на войницитѣ, че вмѣсто ромѣни, срещу тѣхъ има вече руси. Желаетъ да провери настроението — дали нашитѣ ще се биятъ — единъ офицеръ имъ припомня, че руситѣ сѣ славяни, наши братя, освободители.

— Я, — обаждатъ се нѣколцина, — оти да се не биеме? Що тражи русино туа? Я одилъ ли съмъ у Русия?

Справедливъ въ оценката си за противника, шопътъ знаеше да даде всѣкому заслуженото.

На Южния фронтъ, когато бѣха ни пристигнали новобранци, които съ зѣпнали уста слушаха по-старитѣ да разказватъ, единъ „чичо“ разправяше:

— Вижъ, това, сърбето и руситѣ, они се биятъ. Ама това, ромѣнитѣ! Какво че имъ викашъ „ура!“ Повече ние имъ викаме „у, бря-я-я!“

Вѣрата въ началника бѣ създавала у шопата и вѣра въ себе си. Веднажъ обявена, войната бѣ вече народно дѣло. И той отиваше, както би отишълъ по своя лична работа.

— Вие ни кажете дека са ромѣнитѣ, после — ние си знаеме работата!

Така бѣха казали войници на офицеръ отъ нашия полкъ предъ бой въ Ромѣния.

Предаността на шопата къмъ началника бѣ за примѣръ.

Въ Добруджа, въ ръкопашенъ бой, ромѣнски войникъ клѣка и се прицѣлва въ нашъ офицеръ. Виждайки опасността, която заплашва началника му, единъ отъ най-дребнитѣ войници отъ 12 рота на нашия полкъ редникъ Сотиръ Илиевъ, шопъ отъ София, се хвърля на ножъ срещу великана-ромѣнинъ и го вдига на крака, преди още да успѣе да стреля. Здравъ и силенъ, ромѣнинътъ хваща пушката за дръжката на ножа. Нашиятъ дърпа съ всички сили, ромѣнинътъ държи и не пуска. И въ тоя сѣдбоносенъ мигъ, вече опасилъ живота на ротния си, но въ невъзможностъ да мушне врага, Сотиръ извиква: „Пуши ми пушката бе!“

Обичътъ на шопата къмъ началника граничеше съ самопожертвуване.

При Бранищари-Букурещъ, дружиненъ командиръ отъ 6 полкъ майоръ Димитъръ Митовъ, шопъ отъ София, бива въ 15 минути три пѣти раненъ. Заедно съ него, все отъ пехотни куршуми, излизатъ отъ строя адютантътъ, трѣбачътъ, свързкитѣ — цѣлиятъ щабъ. А той е залегналъ на линията на взводнитѣ командири — почти въ самата верига. Въпрѣки убийствения огънь, вестта за тежкото раняване на достойния началникъ се прѣска бързо всрѣдъ войницитѣ, които, възбудени до краенъ предѣлъ, се вдигатъ стремглаво въ атака отъ мѣсто, отъ двесте-двесте и петдесетъ крачки, и съ

страшенъ викъ „ура“, презирайки смъртта, прекосяватъ сърдцато пространството, нахълтватъ въ окопитѣ на ромънитѣ съ ударъ на ножъ и викове: „Дружиннио ни утепѣаате, вашата!...“

Любовта на шопѣ къмъ родната земя е стихийна.

Презъ 1913, притиснатъ отъ многочисленъ противникъ, 32 полкъ бива принуденъ да се отдръпне. На помощъ му се изпраща дружина отъ 1 полкъ. Единъ войникъ за свръзка се носи стремително къмъ застрашената позиция. Ротенъ командиръ отъ нея го вижда и се понадига. Войникътъ се насочва къмъ офицера и, още не стигналъ, запъхтѣнъ извиква:

— Камо го гърко?... Неговата... дека сака да ни уеме земята!

Долетѣлата следъ малко шопска дружина, въ страхотенъ полетъ, помита гърцитѣ, които, въ отчаянъ бѣгъ цѣли четири километра назадъ, намиратъ спасение само въ настѣпилата нощъ.

Но заедно съ тия си рѣдки качества, шопътъ притежаваше способността да се шегува. Допадаше му и да се прави на ударенъ. Не можъ му излѣзе насреща!

Чакайки влакъ, група шопи налѣгали край гара Беранци, гарата на нашата дивизия следъ Прилепъ. Съмва се. Къмъ войниците се запътва офицеръ въ мушама. Ама нали не се виждатъ пагони, кога че му падне другъ пжтъ случай, Пижо се прави на ударенъ. Офицерътъ приближава. Никой не става.

— Отъ коя часть сте?

Никой не отговаря. Все пакъ, единъ се обаждатъ.

— Ние не издаваме военна тайна!

На същата тѣснолинейка, една нощъ шопи се мжчатъ да вдигнатъ катурнатъ „чайникъ“. Минава нашъ офицеръ, също облѣченъ въ мушама, и имъ свѣтва съ електрическото си фенерче. Нашитѣ го виждатъ добре.

— Дойчо, я свѣтни туа!

И го задърпва за ржкава. Офицерътъ долавя шегата, ама и онъ шопъ, спотайва се.

— Дойче, я свѣтни туа!

„Я свѣтни туа“, „я свѣтни тамо“ и, щастливи, че съ го мотнали, единъ се обаждатъ: „Мама му стара, изгорийме му на Дойчо батареята!“

Хуморътъ на шопѣ бѣ надъ всѣко сравнение. Много случаи, дори измежду посоченитѣ по-горе, свидетелствуватъ за тоя му природенъ даръ.

Въ Ромъния, единъ день храната се забавя неочаквано. Поради тежкия, уморителенъ походъ, гладътъ се чувствува особено силно. Самъ огладнѣлъ, единъ ординарецъ отъ нашата дружина гледа посърналия си началникъ:

— Господинъ кандидатъ, сакашъ ли печено прасе?

— Дай де!

— Ама нѣма...

Презъ време на отпускъ, както се събуждамъ презъ нощта, дългиятъ ни влакъ навлиза въ голѣма освѣтлена гара. Но тъй като сме далечъ, нито се вижда надписъ, нито мога да се оправя. Гледамъ, наблизю войникъ съ пушка.

- Часовоя, коя е тая гара ?
- Па де да я зная !
- Какъ да не я знаешъ ? Отъ кога си тукъ ?
- Има петъ-шестъ месеца !
- Че какъ да не знаешъ коя е тая гара ?
- Я не пазимъ името, я пазимъ гарата !

Хуморътъ не напускаше шона и въ опасността.

Предъ Тутраканъ, командирътъ на първа бригада полковникъ Христо Недѣлковъ се движи съ поддръжката си — дружина отъ 1 полкъ. Ромънитъ застрелватъ. Шрапнелитъ имъ падатъ задъ войниците, на които неточната стрелба прави силно впечатление. Единъ шопъ се обаждатъ : „Е... тия синковци надупчиха любеницитъ !“

При превземането на Лѣсковецъ, шопъ отъ нашия полкъ редникъ Петъръ Васевъ се вмѣква въ една отъ първитъ къщи, надига бурканъ съ сладко и настига другаритъ си. Петъръ е напредъ. Наблизо е взводниятъ му командиръ. Единъ залутанъ сръбски снарядъ се прѣска въ една градина, до самата ограда, край улицата и засипва Петра. „Завидоа ми“, — извиква смѣещъ се той, като става, — „удите слаткото, господинъ подпоручикъ !“

Хуморътъ на шопата не се губише дори и въ най-големата, смъртна опасностъ.

Предъ Комана-Букурещъ, батареенъ командиръ отъ 4 артилерийски полкъ се изкачва по стълба на високо дърво, настанява тржбата си и открива най-точенъ огънь срещу руситъ. Забелязали по отблъсъцитъ орждията ни, още съ първитъ си снаряди, руситъ попадатъ всрѣдъ

тѣхъ, като подпалватъ една ракла и убиватъ хора и коне. Единъ снарядъ пада върху самото дърво и го отсича. То се навежда, а съ него и батареиниятъ, който по чудо изхлузенъ, пада не-вредимъ на земята. Мѣрачътъ младши подофицеръ Петъръ Такевъ, шопъ отъ Желява, се обаждатъ : „Бе, господинъ поручикъ, мъчно се качихме, лесно слезнахте ! Оно е зоръ кога се качва човекъ !“

Единъ отъ най-големитъ смѣшници въ нашия полкъ бѣ водарътъ Кольо, шопъ отъ Голѣма Раковица. Всички го познаваха. Славата му бѣ прехвърлила ротата и бѣ се разнесла по всички дружини.

Яхналъ охраненото си конче, Кольо се гордѣеше съ бурето си, което наричаше „моята батарея“. Движеше се въ опашката на полка, но нѣщо не го сдържа и пришпори коня, за да пробѣгне напредъ.

— Дай да пия бе, Кольо ! — ще се пошегува нѣкой.

— Маршъ оттукъ, не си отъ 7 рота. Ротнио ма пребива, ако остана безъ вода !

— Кольо, — ще го попита другъ, — каква е днесъ идеята ?

— Идеята днеска е нефела !

Оттамъ бѣ кръстенъ Кольо Идеята. Това прозвище измѣсти бащиното му име. Напраздно се мъча сега да си го припомня. Кольо остана съ прѣкора си.

Излѣзълъ напредъ, въ главата на дружината, той я пропускаше тържественъ, сияещъ.

— Здравѣй, 5 рота!

Войниците се смѣятъ. Раниците олекватъ.

— Здравѣй, 6 рота!

Войниците продължаватъ тежкия походъ, а нѣтътъ имъ се скѣсява.

— Здравѣй 7...?

А! Не! Кольо е отъ 7 рота. Тамъ командува ротнио. И Кольо, отъ дисциплиниранъ по-дисциплиниранъ знае, че въ ротата има само скромното мѣсто на водаръ... и нищо повече.

Въ Добруджа, въ единъ моментъ, имаше нареждане да се пие по възможностъ преварена вода. Но условията трудно позволяваха. И войниците рискуваха да останатъ безъ вода.

Единъ день, лѣкаръ отъ полка спипва нашъ Кольо точно предъ кладенецъ.

— Кольо, какъ смѣешъ, не знаешъ ли нареждането? Скоро да се махнешъ оттукъ съ бурето!

— Господинъ докторе, туа глава че падне, ама 7 рота вода че пие!

Шопето беа чудесни войници! Задоволяваха се съ най-малкото.

При настѣплението въ Сърбия, командирътъ на 25 полкъ полковникъ Тодоръ Златевъ, шопъ отъ София, когото сами войниците наричаха „златенъ човѣкъ“, сочи насреща:

— Момчета, до довечера искамъ да вземете тази височина!

— Две лебета, господинъ полковникъ, — отвърщатъ заобиколилите го войници, — две лебета и че земеме и оная!

Но наредъ съ пълната си готовностъ винаги да настѣпва, съ незамѣнимите си бойни качества, които разнесе по цѣлия Балкански полуостровъ, шопътъ притежаваше до най-висока степенъ и реалистично чувство.

Следъ успѣшното настѣпление при Добричъ, шопи отъ една батарея на 14 артилерийски полкъ се установяватъ на позиция всрѣдъ златните добруджански ниви. Окопавайки батареята, намирайки изсѣхнала царевица за прикриване, войниците се натъкватъ на единъ бостанъ, отъ който донасятъ едри любеници.

Изкопавайки само съ лопати окопите и утолявайки тъй на време жаждата си, шопите се заобаждатъ: „Ето, за тая земя, която режемъ съ лопатите като халва и която ражда тия любеници и златното жито заслужава да се биеме и да проливаме кръвта си. Ромѣните сѣ ни били вземали най-хубавата земя“.

Не придирчивъ къмъ храната, шопътъ бѣ примиренъ и съ облъклото. Въ него намѣри случай да изкаже гордостта си на българинъ и войникъ.

На Южния фронтъ, началникътъ на дивизията се връща отъ обиколка по позицията. Насреща съвсемъ одърпанъ войникъ отъ 6 полкъ. Началникъ щабъ казва:

— Да го спремъ, господинъ генералъ, и да го попитаме защо е така окѣсанъ.

— Войникъ, ела насамъ!

— Заповѣдайте, господинъ генералъ!

— Защо си така одърпанъ?

— Бедна ни е държавата, господинъ генералъ, толко има, толко дава!...

Скромността на шопа бѣ отъ най-ценнитѣ му качества, истинска украса, най-голѣма награда.

Когато следъ славнитѣ победи на Северния фронтъ, на пѣтъ за Южния, нашата дивизия пристигна въ София, единъ гражданинъ, възхитенъ отъ дѣлата ѝ, подари голѣма сума, която да се даде на „най-храбрия войникъ отъ първа дивизия“.

Началникътъ на дивизията опредѣли нашата бригада. Бригадниятъ командиръ посочи нашия полкъ. За наградата бѣ избранъ младши под-офицеръ отъ 12 рота Владо Георгиевъ, шопъ отъ Дивотино.

Строилъ войницитѣ си, ротниятъ командиръ поручикъ Ерусалимъ Василевъ съобщава радостната вестъ, която е гордостъ не само за Владо, но и за дружината, полка.

И ето, героятъ излиза напредъ, обръща се къмъ другаритѣ си и произнася тия тъй прости, но пълни колкото съ скромность, толкова и съ достоинство и мъдрость, думи:

— Господинъ поручикъ, бракъ, ротнио казува дека съмъ билъ най-рабрио у ротата. Па я не съмъ. Сите са рабри. Ама щомъ онъ казува, може и така да е. Ама какъ можееме ние да сме рабри, ако онъ не ни предвождаше. Тая награда я не я заслужавамъ!

Нищо, обаче, не би могло да се сравни съ безстрашието, юначеството, храбростта, самопо-

жертвувателността на шопа. Тѣ се обръщатъ вече въ легенда.

На 30 ноемврий 1916 1 полкъ настѣпва къмъ Комана-Букурещъ. Той е на дѣсния флангъ на дивизията. Пратенитѣ патрули не могатъ да влѣзатъ въ никаква връзка съ частитѣ въ дѣсно. Дѣснофланговата рота е излѣзла много напредъ. Патрулитѣ ѝ донасятъ за гѣсти руски маси, които настѣпватъ. Върху ротата се изсипва смъртоносна градушка. Въ мрачния день отекватъ зловещо прѣскащитѣ се въ гората снаряди. Патрулитѣ донасятъ, че руситѣ сѣ натъкнали щиковетѣ си.

Славниятъ командиръ на 1 полкъ, подполковникъ Велизаръ Лазаровъ, шопъ отъ София, заповѣдва ротата да се оттегли на общата полкова линия.

Отдрѣпватъ се войницитѣ. Отдрѣпватъ се подофицеритѣ. Отдрѣпватъ се офицеритѣ. Отдрѣпва се и една картечница. Само другарката ѝ остава. До нея е застаналъ старши подофицеръ Сава Геровъ, шопъ отъ Богданлия.

— Хайде, господинъ старши, — подема въ войницитѣ.

— Хайде, Сава, — подкрепятъ подофицеритѣ.

— Хайде, Сава, — заповѣдватъ офицеритѣ.

Но старшиятъ Сава не мърда. Макаръ раненъ, не се отдрѣпна по-рано. Макаръ раненъ, не жее да се отдрѣпне и сега.

— Вие вървете. Азъ ще остана!

Прегърналъ картечницата, той натиска копчето. Подъ мощното ѝ прикрытие нашитѣ се из-

теглятъ. Задъ тѣхъ се чува непрекъснато злокобно тракане. Може би това сѣ вече последнитѣ минути на картечницата. Но тя все още трака. Звукътъ отслабва. Тракането разреждава. Звукътъ замира. Деньтъ умира.

Когато на другия день полкътъ и дивизията се понасятъ победно напредъ и ротата достига познати мѣста, намира и картечницата, и Сава. Предъ картечницата — триста руски трупа. До картечницата — нито единъ патронъ. Но затова, като вѣренъ стражъ, падналиятъ до нея защитникъ.

За всички картината е ясна. Далъ и последния изстрелъ, не е направилъ поне опитъ да се спаси. Дочакалъ е руситѣ, които сѣ го заобиколили отъ всички страни и сѣ го вдигнали на щикветѣ си!...

Сава Геровъ е гордостъ не само на I полкъ. Старши подофицеръ. Сава Геровъ е гордостъ на всички полкове отъ първа дивизия. Защото подпоручикъ Сава Геровъ е самата първа дивизия!

*

Сега, следъ толкова години, когато славимъ победитѣ на шопитѣ по всички бранни поля, гордѣемъ се съ нашитѣ герои. Историята на нашата, шопската дивизия е поема, написана отъ хилядитѣ преживѣли, напоили перото въ кръвта на хилядитѣ паднали. Дни и ноци можемъ да разказваме, безъ да сме сигурни, че сме направили крачка. Подвизи и герои, герои и подвизи ни завещаха нашитѣ шопи. Всѣки отъ тѣхъ е стихъ отъ неиздадена книга.

V

ОФИЦЕРИ

Нашиятъ полкъ имаше блѣскави офицери. Единъ отъ другъ по-свѣстни, смѣли и надеждни. Между войницитѣ, при войницитѣ, предъ войницитѣ. Затова и войницитѣ бѣха между офицеритѣ, при офицеритѣ, задъ офицеритѣ.

Любовта между еднитѣ и другитѣ бѣ взаимна. Естествена, непринудена, незаповѣдана. На всичко друго може да се заповѣдва, само не и на чувствата. Тая любовъ бѣ споена чрезъ здравия, смѣлъ и надежденъ елементъ — подофицеритѣ.

Всички лични недоразумения, които, все пакъ можеха да се явятъ, се изглаждаха предъ авторитета на командира, единъ отъ най-блѣскавитѣ офицери и началници, който човѣкъ би могълъ и да си представи, и да си пожелае.

Сполучихме и съ дружиннитѣ. И петимата отъ Северния и Южния фронтъ иматъ трета степенъ. Това за нѣкого може да не казва нищо. Но за полка това говори нѣщо. Полкътъ се състоеше отъ войници, подофицери и офицери. Тѣ бѣха офицери.

Въ реляциитѣ по представяването имъ е казано повече. Който се интересува, да потърси.

Въ Добруджа и Ромъния дружинни ни бѣха подполковникъ Георгиевъ, майоръ Михайловъ, майоръ Бояджиевъ.

За първия казахъ вече достатъчно, при това, едноименикъ ми е, макаръ да се видѣхме за пръвъ пѣтъ на бѣло-зелено-червения фонъ на Добруджа. Запазихъ споменъ и за добросъвѣстността, и за човѣчността, и за чистосърдечieto му.

На Южния фронтъ, вече полковникъ, Георги Георгиевъ командувахе 25 полкъ. Помина се наскоро следъ войната.

За втория ми е удобно да говоря. Не ми бѣ началникъ. Но адютантътъ му, който бѣ преведенъ въ нашата дружина, ни разказваше по време на обѣдитъ въ Перишори надълго за него. Къмъ думитъ му се присѣдиняваха и други, после самитъ офицери отъ втора дружина, и портретътъ на командира имъ се очертаваше. За всички бѣ Спиро. Съ такава интимностъ не се говори за човѣкъ, който не е обичанъ.

За третия ми е най-удобно да говоря. Запознахъ се най-късно. Може би за това до най-късно чувахъ да ми говорятъ за него. Боеветъ се свършиха и той напустна полка, за да вземе дружина въ другия полкъ отъ бригадата. Колкото по-далечъ сж очитъ, толкова по-далечъ е и сърдцето, казватъ хората и народитъ. Но офицеритъ, които бѣха служили при него, не бѣха съгласни нито съ хората, нито съ народитъ. Колкото по-рѣдко го виждаха, толкова по-често говорѣха за него. Командирътъ на трета

дружина майоръ Каприелъ Бояджиевъ бѣ прекрасенъ човѣкъ, отличенъ офицеръ и рѣдкъ началникъ. Днесъ е полковникъ о. з.

На Южния фронтъ — майоръ Дипчевъ, подполковникъ Михайловъ, майоръ Петровъ.

За първия мога да говоря — бѣ ми дружиненъ цѣла година и половина. Ако за това време хората не могатъ да се опознаятъ, никога не биха могли да се оценятъ. Съ него прекарахъ най-дълго, въ най-прѣка връзка и то на фронтъ, гдето вижданията сж чести, служебнитъ отношения — още по-чести. Запазихъ споменъ и за съобразителността, и за равенството, и за отнасянето му.

Такъвъ бѣ майоръ Иванъ Дипчевъ, днешниятъ генералъ о. з.

За втория ми е удобно да говоря. Ако на Северния фронтъ не бѣ ми дружиненъ, на Южния бѣ ми на нѣколко пѣти замѣстникъ-полковни. Оценихъ и спокойствието, и разпоредителността, и жеста му.

Такъвъ бѣ полковникъ Спиро Михайловъ, загиналиятъ при атентата въ „Св. Недѣля“ полковникъ.

За третия ми е още по-удобно да говоря. Ако на Южния фронтъ не бѣ ми началникъ, въ Ромъния, презъ продължителното отсъствие на дружинния, бѣ ми дружиненъ. Оценихъ и добротата, и сърдечността, и другарството му.

Такъвъ бѣ майоръ Димитъръ Петровъ, днешниятъ генералъ о. з.

Имахме и отлични ротни. Но мнозина бѣха ротни. Като взводнитѣ, и ротнитѣ ходѣха въ отпускъ, курсъ, командировка, особено болница. Мѣстата имъ се заемаха. Кога за две-три-четири седмици. Кога за два-три-четири месеца. Понѣкога два пѣти по два-три-четири. За нѣкои общо се събираше и повече отъ четири-шестъ-осемъ месеца. Затова имаше замѣстници, които замѣстваха по седемъ, осемъ и повече месеца. Имаше и ротни, когато завърналъ се старши ротенъ — отъ друга дружина или преведенъ въ полка старши офицеръ, имъ отнемаше ротата. Затова когато се говори за ротни, ще се говори и разбира и за титулярни ротни, и за замѣстници ротни. Но имаше незамѣними замѣстници... А имаше замѣними и замѣстими ротни...

За мнозина запазихъ най-добри спомени. Колкото и да искамъ да се освободя отъ мелодията — не мога. Тѣ сж като лайтмотивъ, като ария отъ великолепа опера, която човѣкъ пропѣжда и която, извънъ залата на операта, извънъ пианото, извънъ грамофона и радиото, звучи въ ушитѣ, услажда душата.

Както изгрѣвътъ и залѣзътъ възторгватъ и полуграмотния селянинъ, тъй и тая мелодия възхити и полуграмотния войникъ. Благодарение на тѣзи другари, войницитѣ имъ — и безъ това тъй музикалнитѣ въ нашия полкъ войници — бѣха най-музикални.

Всичко, което може да се иска отъ човѣка, офицера, подчинения, другаря и началника — тѣ го притежаваха. Храбростъ, разпоредителностъ, ко-

мандна способностъ, хладнокрѣвие, добросъвѣстностъ, почтеностъ, интелигентностъ, отговорностъ — всичко. Имаха и нѣщо повече — скромностъ. Това е вече много. Имаха и още нѣщо — признанието на другаритѣ и началницитѣ. Това не е малко.

Мутафчиевъ бѣ въплъщение на боеца. Ако ваятельтъ би могълъ да разгърне душата му, би ни дарилъ съ съвършена творба. Би била извънъ всѣкаквъ конкурсъ, извънъ всѣкаква похвала.

Мутафчиевъ бѣ олицетворение на интелигента. Ако философътъ би разгърналъ мозъка му, би ни дарилъ съ прекрасна творба. Би била и за примѣръ, и за поука.

Затова когато въ края на войната трѣбваше да се избере офицеръ за щаба на дивизията, който, следъ като е въплътителъ, да бѣде и вдъхновителъ — офицеръ-наставникъ, както бѣ официалниятъ терминъ — за първа дивизия бѣ избранъ Мутафчиевъ.

Такъвъ бѣ поручикъ Петъръ Мутафчиевъ, днешниятъ професоръ.

Арнаудовъ бѣ картеникъ. Когато следъ пристигането на полка на Южния фронтъ се получиха първитѣ три желѣзни кръста (следъ тѣхъ, по-късно, се получиха още два-три пѣти по нѣколко), командирътъ даде единия на подполковникъ Михайловъ, другия — на поручикъ Арнаутовъ, третия получи поручикъ А. Б.

Защо даде именно на подполковникъ Михайловъ? — Това командирътъ знае.

Защо даде именно на поручикъ Арнаутовъ? — Това командирътъ, азъ, и цѣлиятъ полкъ знаемъ.

Защо третия орденъ се даде на поручикъ А. Б ? Това нито командирътъ, нито азъ, нито полкътъ знае. Може би бригадниятъ знае !

Но какво е туй, което цѣлиятъ полкъ знае ?

Когато следъ боеветъ въ Сърбия, заедно съ дивизията, полкътъ мина въ Добруджа, едничката ни тогава картечна рота имаше трима офицери.

Добруджа. На 13 септемврий, при Великѡй-Паракѡй пада убитъ ротниятъ командиръ подпоручикъ Давидъ Щернбергъ, отъ София. Щернбергъ е жбболъкаръ. Но вмѣсто да вади на хората жббитъ, когато на България се вади душата, този синъ на евреи, внукъ на евреи, правнукъ на евреи — българинътъ подпоручикъ Давидъ Щернбергъ предпочете да умре, но да живѣе. И умрѣ предъ картечницата.

Добруджа. На 19 септемврий, при Кокарджа пада тежко раненъ, умира — пада убитъ, подпоручикъ Владимиръ Мусаковъ, отъ София. Мусаковъ е адвокатъ. Но вмѣсто да пише присѣди на войници, отлжчили се 24 часа и три минути, когато други въ течение на три години бѣха се отлжчили 24,000 часа, 136,800 минути, вмѣсто да пише съ мастило, когато може да пише съ кръвъ, този синъ на българи, внукъ на българи, правнукъ на българи — българинътъ подпоручикъ Владимиръ Мусаковъ, предпочете да умре, но да живѣе. И умрѣ до картечницата.

Ромъния. На 29 ноемврий, при Узунъ-Букурещъ пада убитъ пристигналия презъ септемврий въ полка и ротата офицерски кандидатъ Илия

Георгиевъ, отъ София. Георгиевъ е студентъ по инженерство. Но вмѣсто да праща всрѣдъ самия курсъ на Школата, когато вече съ седмици, месеци следва въ пехотата и изучава картечницата, вмѣсто да праща баща си и майка си, да си съдератъ подметкитъ, но да издействуватъ да бжде преведенъ артилеристъ, вмѣсто да срами съ постѣпката си тоя славенъ родъ орѣжие, този синъ на българи, внукъ на българи, правнукъ на българи — българинътъ офицерски кандидатъ Илия Георгиевъ предпочете да умре, но да живѣе. И умрѣ на картечницата.

Ромъния. На 30 ноемврий, предъ Калугерени-Букурещъ пада убитъ втори ротенъ командиръ — получилиятъ ротата преди минаване на Дунава поручикъ Иванъ Марковъ, отъ София. Марковъ е на действителна служба. 33 випускъ. Но вмѣсто да стои при „парковия“ си взводъ, както и първиятъ ротенъ не направи, както и вториятъ ротенъ не направи, защото въ боя, като батареитъ, като ескадронитъ, като пехотнитъ — и картечнитъ роти не се командуватъ сами... Марковъ е винаги тамъ, гдето сѣ всички и прави това, което правятъ всички.

Единъ куршумъ убива мѣрача. Отмѣствайки нѣжно топлия още синъ на България, Марковъ хваща мѣжжитъ на картечницата. 29 ноемврий. Единъ куршумъ убива мѣрача на друга картечница. Отмѣствайки нѣжно топлия още синъ на България, Марковъ хваща мѣжжитъ

дръжките на картечницата. 30 ноемврий. И този синь на българи, внукъ на българи, правнукъ на българи — българинътъ поручикъ Иванъ Марковъ бѣ пронизанъ право въ гърдитъ, както първия ротенъ право въ челото, защото предпочете да умре, но да живѣе. И умрѣ на картечницата.

Двама ротни, двама взводни! Четирма! Какво тежко наследство за този, който остава! За младия подпоручикъ Никола Арnaudовъ, едничкиятъ взводенъ, който, веднага следъ първата жертва, става ротенъ.

Но самъ Арnaudовъ е винаги на картечницата. И преди, и следъ смъртта на другаритъ си войници, подофицери и офицери. Той не е виновенъ нито за тѣхната смъртъ, нито за своя животъ. Падналитъ герои получиха дървени кръстове. Ето защо преживѣлиятъ получи желѣзния кръстъ. Получи го достойно и за себе си, и за достойно падналитъ си другари.

Научихте това, което цѣлиятъ полкъ знае.

Сега ще научите това, което само азъ зная.

Когато картечника Арnaudовъ бѣ награденъ съ желѣзния кръстъ, самъ азъ се почувствувахъ картечникъ. Когато картечника Арnaudовъ бѣ награденъ съ желѣзния кръстъ, самъ азъ се почувствувахъ награденъ!

Такъвъ бѣ поручикъ Никола Арnaudовъ, днешниятъ професоръ.

Димитровъ бѣ въ първа рота — взводенъ, дълго ротенъ, пакъ взводенъ, и пакъ ротенъ. Както той се възхищаваше отъ бившия си ротенъ

поручикъ Никола Вълчевъ, отъ 32 випускъ, раненъ още презъ есенъта 1915 и незавърналъ се вече въ полка, тѣй и азъ се възхищавамъ отъ Димитровъ. Колю Вълчевъ бѣ безумно храбъръ войникъ, ненадминато издигнатъ родолюбецъ. Познавахъ го тѣй отдавна, още отъ войната! Преди да умре, макаръ следъ много години, поради последици отъ раната си, можа да чуе отъ всички страни възхвала за подвизитъ си. За повечето и следъ смъртта не се чува нищо, той и презъ живота си чу, и то много нѣщо.

Цѣлата дейность на Димитровъ е за примѣръ, похвала и поука. Засѣгамъ само края.

Презъ май 1918 бѣхъ въ отпускъ. Следъ връщането си научихъ, че дружинниятъ събралъ офицеритъ отъ дружината и поиска да узнае кой желае да участвува въ опредѣленото за полка патрулно нападение. После самъ назначилъ едного. Оставилъ да опредѣли допълнително другия — до нападението има още много време — цѣли два месеца. Научилъ за станалото, Димитровъ, който е билъ съ ротата си полкова поддръжка въ Могила, донася, че желае да води патрулното нападение. Наскоро той бѣ получилъ за блѣскавата си съвокупна дейность желѣзния кръстъ. Тия ордени, давани на фронта, на фронтоваци, бѣха награда. Димитровъ се почувствува задълженъ. И водѣ патрулното нападение и самъ бѣ раненъ, а до него другаря му, другаря ни бѣ убитъ.

Полкова поддръжка! При Софъ, когато фронтъ вече не съществува, когато не примирителното Пето издание

примирие вече съществува, безъ, обаче, да е достигнало още до насъ, Димитровъ е пакъ, по случайностъ, полкова поддръжка. Планини, върхове, плата, долини. Полковата поддръжка вижда какъ отъ силния напоръ на италианцитѣ, ротитѣ отстъпватъ. До Димитровъ сж двамата му офицери. Дружинниятъ е при дружината. Полковиятъ... тоя день той е вече бригаденъ. На стотина крачки отъ Димитровъ — върхове, върхове, пресѣчено. Но до него е телефона. Тоя телефонъ го свързва съ командира. „Господинъ полковникъ“, — обръща се той къмъ командира — бригаденъ, който е на мѣсто, гдето вижда едната страна, която Димитровъ не вижда, а самъ командирътъ предъ неговия фронтъ не вижда, — „господинъ полковникъ, ротитѣ отъ 42 полкъ отстъпватъ. Считамъ, че е време полковата ни поддръжка да се влѣе и ги спре. Разрешете ми да се хвърля“.

Такъвъ бѣ поручикъ Страшимиръ Димитровъ, днешниятъ професоръ.

До тѣзи трима е лесно вече да застанатъ останалитѣ оседмесеъ и трима. Всички бѣха отлични. Едни повече. Други още повече. Изключенията бѣха малко. Забравихме ги вече. Както въ растителното, тъй и въ животинското царство всичко негодно умира. Затова и споменътъ по тѣхъ умрѣ. Остана само споменътъ за славния полкъ, изграденъ чрезъ славата на всѣки отъ славнитѣ му офицери, подофицери и войници.

Гордъ съмъ. Гордостта е хубаво нѣщо. Гордѣя се съ полка си. Гордѣя се съ другаритѣ си!

Щабътъ на полка нѣмаше нищо общо съ туй, което обикновено се разбира. Всички бѣха строеви, достойни, избрани. Изборътъ направи самъ командирътъ. Какъ да не се възхищавамъ!

Следъ блѣскава бойна дейностъ въ Сърбия — взводенъ, въ Добруджа и Ромъния — ротенъ, за адютантъ на полка бѣ назначенъ подпоручикъ Христо Новаковъ. Стана адютантъ, а остана строеви. Строеви и по духъ, и по разбиране, и по постѣпки. Затова всички го обичахме, затова всички го обичаме.

Такъвъ бѣ поручикъ Христо Новаковъ, днешниятъ полковникъ.

Следъ отлична бойна дейностъ въ Добруджа, Ромъния и на Южния фронтъ, за командиръ на газовата отбрана бѣ назначенъ подпоручикъ Иванъ Велковъ. Вsrѣдъ многото офицери отъ полка, които знаеха нѣмски, той го знаеше най-добре и затова най-добре четѣше и разбираше всички рѣководства по газовеѣ. Не пропускаше нито единъ камъкъ отъ позицията, въ всѣки очакваше да открие следи отъ българско или прабългарско величие.

Такъвъ бѣ поручикъ Иванъ Велковъ, днешния директоръ на Народния археологически музей.

Нѣколко месеци следъ пристигането си на фронта, гдето бѣ картечникъ, за началникъ на телефонната команда бѣ назначенъ офицерскиятъ кандидатъ Иванъ Трифоновъ. Телефонитѣ работѣха безпогрѣшно, защото въ „епруветкитѣ“

не се завираше нѣкому гагата, а се навеждаше една разумна глава.

Такъвъ бѣ подпоручикъ Иванъ Трифоновъ, днешниятъ професоръ.

Човѣкъ се очудва отъ точността, безпогрѣшността, съ която командирѣтъ правѣше избора на помощниците си. Безъ да има понятие отъ английски, безъ да бѣ челъ или училъ, знаеше бележитата имъ поговорка.

Цѣлиятъ тоя щабъ не бѣ никакъвъ щабъ. Цѣлиятъ тоя щабъ бѣ истински щабъ. Командирѣтъ знаеше, че тѣзи, които сѣ около него, сѣ сѣщо тѣй на мѣстото си, както и онѣзи, които сѣ въ ротитѣ.

*

Официалната частъ се свърши. Почватъ танцитѣ... А нашиятъ полкъ знаеше да танцува... Китари, мандолини, пѣсни! Веселия, олелия! Като ревнатъ разни, най-разнообразни! Какви веселби ставаха на тоя Юженъ фронтъ! (Не като Букурещкитѣ, разбира се!)

Когато сме на позиция, когато е по-тихо, по-необезпокоително, имахме дори и по-голѣми. Обикновено, обаче, бѣха скромни — офицеритѣ отъ ротата, съ единъ-двама отъ картечната въ участъка. Така, имайки понѣкога картечна рота отъ съседния полкъ, сдружихме се съ поручицитѣ Василъ Монева, Владимиръ Гроздановъ и Иванъ Ханджиевъ.

Но извънъ тѣхъ, когато бѣхме въ сѣщия — дѣсния участъкъ — прескачахме или сами имахме гости, или пъкъ се смѣнявахме съ тѣхна дружина. Особено пъкъ се виждахме, когато бѣхме въ под-

дрѣжка. Тѣй, опознахъ се съ дружиннитѣ командири, съ ротни, взводни. Къмъ туй, ротата бѣ цѣлъ месецъ полкова поддрѣжка на сѣщия 42 полкъ, гдето ако не видѣхъ нито служебно, нито частно полковия командиръ, който дори не ме прие, когато се явихъ да му се представя, а „щѣше да разчита на менъ“ (каква ирония и за израза, и за службата, и за бойното другарство!) видѣхъ и продължихъ връзката съ мнозина отъ отличнитѣ си бойни другари отъ бригадата.

Когато бѣхме въ участъка си, понѣкога се прехвърляха по единъ-двама отъ лѣвата или единъ-двама отъ дѣсната рота, или пъкъ и отъ лѣвата, и отъ дѣсната, ще дойде и адютантѣтъ, идваше и дружинниятъ — и фотографията готова. Но и първа готова... нѣкоя картечница като затрака, макаръ да сме ниско, нѣкоя и друга батарея като забие, макаръ да не ни вижда, и всѣки се прибира у „дома“ си.

Когато бивахме въ поддрѣжка, свободата бѣ друга. Тогава офицеритѣ отъ цѣлата дружина се веселѣхме заедно. Виждахме се и съ артилериисти, и съ дружина отъ другъ, обикновено 6 или 42 полкъ, и съ една или друга наша пехотна или картечна рота. Понѣкога, когато бѣхме само нашата или две роти отъ нашата дружина, виждахме се и съ цѣлата втора или трета дружина.

*

Много пѣти ставаше дума за германцитѣ. Нали нѣкои отъ тѣхъ бѣха около насъ или между насъ! Разказвахме си интересни случки. Самъ припомняхъ нѣколко.

Когато бяхъ въ Браила, отидохъ съ другаритѣ си въ комендантството, за да уредимъ въпроса съ храната и квартирата. Влизаме голѣма група. Изпълваме цѣлата стая. Германскиятъ под-офицеръ, който говорѣше по телефона, скочи отъ стола си, удари токоветѣ и застана мирно. После, „командувайки“ си „свободно“, продължи, вече правъ, телефонния си разговоръ. Ние, весели, безгрижни, говоримъ високо и... германецътъ не чува нищо. Отведнажъ, за наше очудване, Дойчо удари съ юмрукъ по масата и извика: „Ахтунгъ!“ Ние, кандидати и офицери, замлъкнахме.

Въ Битолско, край дружината ни въ поддръжка, двама германски войници строеха помѣщение. И двамата редници, единиятъ бѣ за старши. Просто се наслаждавахме на необикновената имъ добросъвѣстностъ. Устата имъ не се отваряха. И двамата работѣха като да бѣха непрекъснато подъ погледитѣ не на ротния, а на полковия си командиръ! Най-много се възхищавахме отъ картината, когато „старшиятъ“, който следѣше за приближаване на 12 часътъ, се изправяше и точно на пладне „командуваше“: почивка!

Когато голѣмитѣ ни началници идваха на позицията, съобщаваше ни се единъ-два дни порано. Падаше работа, неспане и то, именно, презъ деня, когато имаме най-голѣма нужда отъ спокойствие. Иначе постѣпваше корпусниятъ командиръ. Съобщаваше ни се на обѣдъ, когато всички бѣхме будни и самъ германскиятъ на-

чалникъ идваше сѣщия денъ и то точно въ опредѣления часъ. При това, вмѣсто да събира отъ всички щабове офицери, той не вземаше дори дружинния. Идваше придруженъ само отъ преводачъ, като искаше да обиколи позицията, воденъ само отъ ротния. Съобщението гласѣше, че въ еди колко часътъ ротнитѣ командири да бждатъ на дѣсния флангъ на ротитѣ си.

Очаквайки, видѣхъ приближаващата се малка група, която стигна на двадесетъ и петъ-тридесетъ крачки отъ менъ. Корпусниятъ запитва, командирътъ на съседната 2 рота поручикъ Агоповъ отговаря, преводачътъ поручикъ Георговъ превежда. Вмѣсто да стоя така — настрзна, очаквайки идването имъ въ участъка на моята рота, запѣтихъ се къмъ тримата. Началството пошушна нѣщо, Георговъ направи нѣколко крачки къмъ менъ: „Корпусниятъ командиръ те освобождава отъ рапортъ“. Приближавамъ, голѣмото началство се рѣжува и службата продължава. Попадамъ на много интересна тема. Участъкътъ на Агопа е издаденъ. Съседнитѣ нему две роти сѣ въ общата линия на полка. И ето, корпусниятъ запитва Агопа какъ ще отбранява позицията си.

Че така, че пъкъ така, и Агопа разви цѣло словесно. Когато всичко бѣ преведено, германскиятъ началникъ отвърна: „Ето, азъ ставамъ ротенъ командиръ. Вземамъ вашата рота. Всѣки мигъ, когато пожелаятъ, французитѣ могатъ да ми отнематъ позицията. Азъ, корпусниятъ, не бихъ могълъ да я удържа! Предайте на началството си

още днес ротата ви да се оттегли на общата линия на полка“.

Тоя издатък бѣ ни завещанъ отъ 12 полкъ, когото смѣнихме, а нито бригадата, нито дивизията направи нѣкакво измѣнение. Трѣбваше да дойде корпусниятъ, за да олекне и на тая рота.

На 1 септемврий 1917, тъкмо бѣхме се смѣнили отъ позиция, французитѣ забиха барабанно по 81 полкъ. Веднага дружината ни получи заповѣдъ да приближи. Въ трѣскаво състояние, което всѣки е изпитвалъ, когато е бивалъ изненадвакъ назадъ, ние се движехме напредъ. Отведнажъ задъ насъ се зададоха въ трѣсъ голѣмъ брой германски ракли. Върху едритѣ коне яздѣха снажни войници, които, настигащи другаритѣ си пехотинци, започнаха да викатъ: „Булгарски, има бумъ, бумъ. Има много бумъ!“ Отъ една следваща ракла извикаха: „Има хойте много, много...“ — „Зоръ“, — обади се шеговито единъ отъ нашитѣ. „Зоръ, много зоръ!“ — отвърна отминаващиятъ вече германецъ.

Ако бѣха великолеппи при работа, германцитѣ бѣха неподражаеми въ гуляй.

Когато се приближавахме къмъ Завоя на Черна, германски артилериисти бѣха току-що получили ордени на Храбростъ. Бѣхме поканени. Дойчовцитѣ знаеха да се отсрамятъ. Пѣсни, шампанско, речи.

Германцитѣ бѣха особено чувствителни къмъ наградитѣ. Носѣха ги съ гордостъ. Особено харесваха нашето, наистина много красиво, най-високо отличие.

Въ Ромъния, единъ германски офицеръ казва на нашъ, завършилъ право въ Германия: „Много ми харесватъ вашитѣ ордени. Азъ ще ви представя за желѣзния кръстъ. Желаете ли вие да ме представите за ордена за Храбростъ?“

Изглежда, че германецътъ не знаеше, че у насъ тоя орденъ се дава на строеви и то повечето пѣти за храбростъ и правото за представляване е предоставено само на началството.

Когато старши офицеръ отъ щаба на дивизията предава въ Македония ордена на германски командиръ на полкъ, бива посрещнатъ най-сърдечно, гостѣнъ богато, черпенъ сжщо съ шампанско и разцѣлуванъ. А единъ младъ офицеръ просто се примолва: „Годеникъ съмъ, не мога да си отида въ отпускъ. Какво ще каже годеницата ми, ако ѝ се явя безъ български орденъ!“

Какви истории се разказваха! Какви епизоди! Какви лични преживелици! Какви куриози за този, онзи! И войната въ Сърбия бѣ оставила следи, но тая въ Добруджа и въ Ромъния взе първенство.

Всички тия наши другарски срещи, въ които тъй много се разказваше, ни сближаваха. По тоя начинъ и тѣзи, които не се познаваха, се запознаваха и опознаваха. И можеше да напишемъ Житие и страдание грѣшнаго Ивана, Драгана, Стояна, Георгия... Да пишемъ за първи и най-първи. За заслужили и най-заслужили.

Въ полка нѣмахме леке. Затова пѣкъ имахме Келе. И то не едно, а две. „Голѣмото“ — капитанъ Петъръ Колевъ и „малкото“ — поручикъ Панайотъ Колевъ. Просто, вмѣсто съкратено — Коле, наричахме ги Келе.

Никоя компания не би могла да бѣде пълна, ако поне единъ отъ двамата не присѣтствувахе. Когато и двамата „бѣха на лице“, а това се случваше често, веселбата нѣмаше край. Ето и пѣвцитѣ Лазо и Дечо, ето и кадифениятъ басъ на Агопа.

Отъ началото до края на войната все въ строя, и дветѣ Келета бѣха отлични бойни офицери. Това увеличаваше сжщественно обичта, която бѣха си спечелили.

Колко веселие, колко пѣсни, закачки!

Но понѣкога веселбитѣ ни се помрачаваха. Единъ отъ най-добритѣ ни другари — храбрецъ, който не бѣ напълно оздравѣлъ и, все пакъ, бѣ пратенъ отново при насъ, на фронта, гдето можеше да приема само млѣко, което веднага повръщаше, бѣ преведенъ, все въ това тежко състояние, въ поправителния полкъ въ Драма, гдето трѣбваше да изпълнява строева длъжностъ. Не можейки да понася тоя ужасенъ животъ, самоуби се.

А убититѣ? Но не само вестта за смъртта на единъ или другъ ни действуваше.

Майката на единъ отъ другаритѣ ни дойде да се поклони на гроба му. Командирътъ нареди да се направи всичко възможно за полекото ѝ пребиваване близо до насъ. Единъ

файтонъ я посрещна още въ Велесъ. Половинъ день пжтъ я отведе до вѣчното жилище на сина ѝ. Бѣ ѝ наета квартира. Бѣ зачислена на храна. Единъ офицеръ бѣ натоваренъ да бѣде на нейно разположение. Макаръ и отдалечъ, тя можа да бѣде нѣколко дни въ срѣдата на бойнитѣ другари на достойно падналия.

Братътъ на другъ убитъ нашъ другаръ пристигна сжщо въ полка. Вестта за вѣчната раздѣла го заварва въ столицата, гдето, като данъченъ, бѣ милитаризиранъ. Опечаленъ отъ неочакваната новина, той взема полагаемия му се едномесеченъ отпускъ и го прекара между насъ. Настаненъ въ нестроевата рота, той се сприятели съ офицеритѣ ѝ, а сжщо стана близъкъ на всички, които минаваха презъ нея. Донесълъ книги, седналъ на сѣнка край наши войници, — той четѣше. Или, поелъ пращия пжтъ, ще се зарѣе нейде изъ нивитѣ. Въ часове на тиха печаль, която нашето бойно Битолско поле омекчаваше, кой знае какви мисли браздѣха ума и сърдцето му. Дали въ невъзможностъ, поради физически недѣгъ, да бѣде въ строя, не бѣ пожелалъ да бѣде на мѣстото на убития си братъ?

Когато нѣкоя отъ печалнитѣ вести ни заваряше на позиция, разговоритѣ се скжсяваха, гласовѣтѣ затихваха. Въ голѣмитѣ боеве, които поглъщатъ отъ полкъ стотици убити, и то само въ единъ день, човѣкъ изтрѣпва и въ тая изтрѣпналостъ става почти нечувствителенъ. Но когато загиватъ единъ следъ другъ, вниманието

се насочва, мисълта се съсредоточава, човек се засъга вече лично, и убитият не е единица от нѣкое голѣмо, родено днесъ, число, а цѣла единица, човекъ, съ чувства, желания, копнежи, минало и настояще, споменътъ по които ни свързва и, губейки другаря, чувствуваме като да сме загубили нѣщо свое, като да сѣ ни отнели нѣщо наше.

Всички тия вълнения смущаваха живота ни тогава. Надъ всичко, обаче, бѣ младостта. Нашата младост! Нашата всемогъща младост! Тя топише и неволи, и скърби, и страдания.

Затова за всѣки отъ насъ тамъ, на фронта, можеше да се напише Житие. Но ако житието бѣ едно, страданията бѣха много.

Всички тия Жития и страдания бѣха еднакви. Само ние бѣхме различни.

Различни, и все пакъ, имахме нѣщо общо — извънредно проявеното другарско чувство. Първиятъ примѣръ бѣ даденъ отъ командира. Вториятъ — отъ дружиннитѣ. Вsrѣдъ тѣхъ нѣмаше никакви недоразумения. Вsrѣдъ ротнитѣ — сѣщо. Отношенията имъ къмъ взводнитѣ бѣха най-другарски. Две-три малки изключения не нарушаваха общата дружба.

Какви хубави спомени запазихъ за другаритѣ си. На позиция, въ поддръжка — всички бѣхме другари. Това чувство не се измѣни, дори когато обстоятелствата се измѣняха.

Единъ день пристига командирътъ на трета картчена.

— Какъ сте, Георгиевъ, какъ сѣ войниците?

Съ неговата картчена бѣхъ се виждалъ до тогава сравнително рѣдко и затова бѣхме още на ви. Отговарямъ.

— Да разгледаме, ако желаете, позицията на ротата.

— Да я разгледаме.

Интересува се отъ едно, друго, трето. Гледамъ го, запасанъ. Става ми ясно. Съмнението се обърна въ увѣреностъ. Запитвамъ, убеждавамъ се.

Дружинниятъ отсъствува. Капитанъ Ивановъ го замѣства за нѣколко дни. И безъ официалности, безъ разни неумѣстни глупости, явява се естествено и върши службата си.

Другъ пакъ, въ Мочурливия участъкъ, ето ти Цвѣтанъ Стояновъ.

— Какъ сте, Георгиевъ, какъ сѣ войниците?

Каква е пакъ тая официалностъ? Съ него съмъ и отъ една дружина, и на ти. При това, и той запасанъ.

— Да не искашъ, нѣщо, да разгледаме ротата?

— Да, да, ако желаете.

— Господинъ капитанъ, командирътъ на трета рота ви се представлява. Отъ страна на противника ...

Дружинното командирство на Цвѣтана, Унчето, както си го наричахме ние, бѣ по-продължително. За неговъ късметъ французитѣ нападаха ротата. Единъ школьникъ въ повече си запазва спомена да е командувалъ дружина и то, която е водила боеве!

И тъй, първото приятно място бѣ позицията. Второто приятно място бѣ поддръжката. Третото приятно място бѣ лазаретътъ.

Кой не мина като малариченъ — просто на пръсти се броятъ! Нѣкои закратко — само нѣколко дни. Други понасяха болезнено и продължително — цѣли седмици, цѣли месеци. Какъ да не си боленъ — излѣзохъ късметлия, не бѣхъ нито единъ день — какъ да не си боленъ, когато си близо до блата, всрѣдъ самитѣ блата! А комари!

Лазаретътъ се командуваше отъ докторъ Борисъ Каролевъ. Общителенъ, разказвателенъ, развеселителенъ, лѣкаръ-строевакъ, кавалеръ на ордена за Храбростъ, полковиятъ ни лѣкаръ бѣ обичанъ отъ всички. Може би нѣкой да не бѣ много доволенъ отъ него. Но лазаретътъ е за болни. „Ако до довечера не си отидете доброволно, ще донеса на командира“. Имахме и такъвъ куриозъ. Но това се случи именно съ най-голѣмия ни куриозъ! А какви куриози имаме!

Първиятъ случай озадачи осезателно доктора. Дори московскитѣ камбани, които сж услуждали съ московскитѣ баришни московскитѣ му дни и нощи, не можаха да го успокоятъ. Какъвъ е тоя случай?

Но на следнитѣ дни, нови и нови случаи. И то не само засѣгащи висшитѣ сфери, а и простия народъ. Отъ рота въ рота, по нѣколко епидемични. Дишай дълбоко, с..... С....! Сер-

сень? А! Не! Това бѣ специалитетъ на нашия славенъ лѣкаръ! За него специалитетъ, за насъ — полкова тайна! Славни изрази отъ славни времена. Отъ онова усилено, героично, отъ Великото време!

Докторътъ се затвори въ залата на библиотеката на мѣстната медицинска академия и, прелиствайки тежкитѣ томове и издихвайки дебелия пластъ прахъ, затвори и книгитѣ, и вратата.

Докладъ до международния медицински съветъ. Да, по време на войната!

До днесъ медицината познаваше само три случая малария — третата, най-тежката, опасната — малария терциана. Азъ открихъ истински най-опасната, епидемичната, четвъртата, последната — малария клинчариана!

Но медицината бѣ безпомощна. Славниятъ ни докторъ се замисли дълбоко, откри и извика: „Еврика!“

И лазаретътъ, който бѣ извънъ, се премѣсти въ обсега на неприятелскитѣ далекобойни оржидия. Още сжщата нощъ, всички заразени отъ тая четвърта, епидемична и симпатична, но не смъртоносна и плодоносна малария се излѣкуваха.

Ето какъ, съ идеята на полковия ни лѣкаръ санитарниятъ подполковникъ Борисъ Каролевъ и съ съдействието на противника, ротитѣ се попълниха.

До него бѣ санитарниятъ поручикъ Андрей Коевъ, който, за голѣмо съжаление, скоро ни напустна. Но кой ни е виновенъ, когато ни-

кой вече не му правеше тоя тъй европейски алъшъ-веришъ!

Коевъ се отличаваше не само съ доброта и благородството си, но и съ интелигентността и най-коректното си къмъ всички държане. Между насъ бѣ като европеецъ. Въ Ромъния, за кратко време, стана най-известниятъ въ дивизията. И не само известенъ, но и популяренъ.

Войната опроверга много истини и неистини. Сега опровергаваше една мъдростъ на Оскаръ Уайлдъ: „Всичко популярно е негодно.“ А докторъ Коевъ стана популяренъ, безъ да престане да бѣде годенъ!

Преди още да чака нѣкой да се съгласи съ него, въ друга своя мисълъ, Уайлдъ самъ се опровергаваше. Но ако би дошълъ въ Перिशори седемнадесетъ години следъ смъртта си, би се опровергалъ не въ друга, а въ тая си, именно, мисълъ.

Строевитѣ отъ цѣлата дивизия знаеха що представлява полка на Хараламби Тошковъ. Но нестроевитѣ? Тѣхната чувствителностъ е по-друга. И понеже тя бѣ засегната, и за тѣхъ нашиятъ полкъ стана голѣмо и то много голѣмо нѣщо.

Кой отгдето загазваше — право въ Перिशори.

Пристигаха малко, по единъ-двама отъ частъ. Но тѣзи единъ-двама разнасяха славата на европееца и на полка.

Отъ името на тоя полкъ трѣбва да благодаримъ на любезния лѣкаръ, че следъ като

знаеше, че ще попадне въ първа дивизия и ще избере именно нашия полкъ, предварително бѣ ходилъ и въ специална медицинска школа да учи!

При насъ бѣха още довършващитѣ — санитарнитѣ подпоручици Донко Донковъ и Стефанъ Бѣлевъ. На първия недостигахе единъ семестъръ, на втория — два.

Съ Бѣлевъ, който следваше и завърши въ Женева, се поопознахъ. Но съ Донковъ се сприятелихъ. Когато бѣхмѣ полкова или бригадна поддръжка въ Могила, тогава надълго и нашироко се разговаряхъ съ този толкова приятенъ, симпатиченъ и поетиченъ лѣкаръ и човѣкъ. Довършваше и завърши въ Лионъ. Франция бѣ му поставила отпечатъка си. Франция — неговата, моята, нашата Франция — не се забравя.

*

Четвъртото приятно мѣсто бѣ нестроевата. Тамъ ни срѣщаха другари. Всѣки отъ насъ, който отиваше или се връщаше отъ отпускъ, се отбиваше.

Дори когато сме само поддръжка, нѣкой или нѣколцина ще поискаме разрешение, просто ще се обадимъ и ще „прескочимъ“. Въ нестроевата знаеха да посрѣщатъ. Всѣки, и най-младиятъ кандидатъ, бѣ гостъ. Това значеше добре да си гостенъ, като че ли си пратенъ сватъ, да сватосвашъ било за другъ, било за себе си. И всѣки получаваше всички видове уважения.

Ходѣхме често на гости и на нестроевата полкова, и на полковата лавка и ни бѣ драго да останемъ и да преспимъ. За всички тия удобства, благодарейки на всички, и на заведующъ прехраната капитанъ Младенъ Игнатовъ, има да благодаримъ преди всичко на командира на ротата капитанъ Никола Халачевъ.

Мога ли да завърша съ нестроевата рота, безъ да кажа нѣщо за полковия свещеникъ отецъ Львъ, „духовниятъ ни баща“, както командирътъ благоговѣйно го наричаше, като смилено му цѣлуваше ръка?

Отецъ Львъ дѣлѣше времето си между лазарета и нестроевата. Когато заболяваше (а това се случваше), отиваше въ нестроевата да се поохрани. Когато се поощранваше (а и това се случваше) — връщаше се въ лазарета.

Ако бѣ кръщавалъ още въ Перишори, и тукъ, въ Беранци, не лишаваше селянитѣ отъ услугитѣ си. Не само цѣлото село — всички околни села го познаваха.

Живѣлъ въ Цариградъ, владѣещъ нѣколко езици, той бѣ природно интелигентенъ, схватливъ. Уважаваше командира и дружеше съ всички офицери. Обичаше да си погуляе. Да се пийне малко — не е грѣшно.

Единъ день, въ Нишъ, цѣла група отъ полка се весели до късно и къмъ 1 часътъ следъ полунощъ се разотива. Трима вървятъ въ една посока. За беда, отъ невиделица излиза генералъ Кутинчевъ.

— Кжде тѣй късно? — обръща се той къмъ коменданта капитанъ Спиро Михайловъ.

— Бѣхъ въ комендантството, господинъ генералъ, имахъ до късно работа, пъкъ и провѣрвахъ.

— А вие? — обръща се той къмъ заведующъ прехраната бай Младенъ.

— Бѣхъ въ склада, господинъ генералъ, преглеждахъ и давахъ нареждане за утре.

— А ти, отче, откъде въ тоя късенъ часъ?

— Язъ? ... Язъ ѿдифъ да чѣтамъ! ...

Въ Перишори щѣхме да си направимъ гуляй. Грижата за баницата се падна на отца Льва. Той нареди да се повикатъ двадесетъ домакински. Най-напредъ имъ направи прегледъ по външность. Веднага отстрани петъ. После каза на останалитѣ да протегнатъ ръцетѣ си. Единадесетъ, които имаха трауръ подъ ноктитѣ, бѣха също веднага отстранени. Останаха само четири. Тогава имъ каза, че ние, българитѣ, не сме като ромѣнитѣ, които бѣха нахлули въ България. Да не се боятъ отъ нищо, а да се заловятъ спокойно и съ общи усилия да направятъ тѣй очакваната отъ насъ тържествена баница.

Отецъ Львъ бѣ отъ Струга, и често повтаряше известното: „Като Струга нѣма друга“. Бѣ поискалъ отпускъ. Даде му се кабриолетъ, войникъ и, стѣкменъ за не дългия пътъ, полковиятъ ни свещеникъ замина. Винаги тѣсно свързанъ съ бойнитѣ си другари, отъ които се гордѣеше, той не ни забрави и сега, като пожела да ни направи истинска изненада.

Последния денъ отъ отпуска налява нѣколко кила риба и, каченъ на кабриолетчето, потегля обратно. Изъ пѣтя застига единични наши и германски войници, понѣкога селяни. Ето че случаятъ поисква да настигне и една учителка. Винаги любезенъ, той поканва младата просвѣтителка. Благодарейки му, тя продължава пеша. Тогава той слиза и трѣгва редомъ съ нея!

Кабриолетътъ се движи бавно задъ двойката. Застигнати войници, селяни, образуватъ малка група. Нѣкой се отдѣли на лѣво, следъ малко другъ — на дѣсно. Нови се присѣдиняватъ отнейде или, седнали да си починатъ, застигнати, ставатъ да продължатъ. Господжиката се отдѣля вече за своето село. Отецъ Лъвъ се сбогува учтиво, мѣта се въ кабриолета и... хайде сега по-бързо!

Когато стига въ нестроевата, слиза и весело протѣга ржка къмъ кошницата съ армагана. И едва тукъ забелязва, че е изчезнала!...

Извънредно родолюбивъ, готовъ винаги, на всѣко мѣсто, да вземе дума за възвеличаване жертвата и подвига за Родината, Отецъ Лъвъ бѣ горещъ ораторъ. Смѣлъ, безстрашенъ, кавалеръ на ордена за Храбростъ, той остана запечатанъ въ паметта ми особено съ една отъ снимките си. Стѣпилъ съ лѣвия си кракъ на единъ камъкъ, въ лѣвата ржка държеше кръстъ, въ дѣсната — револверъ, въ устата си — дълга кама.

Помина се миналата година отъ болестъ, придобита презъ войната.

VI

„ОФИЦЕРША“

Свободното време, особено въ поддръжка, можеше да се убие само съ нѣщо допълнително — съ четене, превеждане, учене.

Прекаралъ нѣколко месеци въ нашата дружина, Мутафчиевъ превеждаше отъ старогръцки, Митаконъ — отъ френски. Стефановъ, Антоновъ, Димитровъ, Агоповъ, Занковъ, Илиевъ, Бобчевъ, Атанасовъ учеха или се интересуваха отъ нѣмски. И други отъ дружината хвърляха понѣкога погледъ върху учебниците имъ.

Познавачъ на сръбско-българските отношения отъ най-старо време до днесъ, Стояновъ продължаваше изучаванията си и често ни говорѣше за тѣхъ.

Извънъ двамата историци, имаме и другъ — полуисторикъ. Следвалъ две години въ университета, Пожаревски бѣ се убедилъ, че не историята ще му посочи пѣтя въ живота и затова постѣпи въ Военното училище, за да се посвети на новото поприще, което самъ той считаше единичко въ състояние да дисциплинира ума му.

Съвсемъ обратно на Карлайлъ, който, отчаянъ отъ живота, решенъ да се самоубие, попада случайно на една история. Зачита я и въ нея намира спасението си. Посвещава се напълно,

написва нѣколко отъ най-бележититѣ книги на свѣтовната история и става знаменитиятъ Томасъ Карлайлъ ! Може би нашиятъ Пожаревски би станалъ известенъ. Може би и сега не е късно !

Извънъ ученето и превеждането, дружината четѣше. Нѣколко книги бѣха общо четиво. Най-напредъ, Българско лѣто, отъ Марселъ Дюнанъ. Очудвахме се и отъ бързитѣ коне, които каратъ софийскитѣ трамваи, и отъ тѣзи синове на български министри, които били заявили, че ако България отиде на страната на Централния съюзъ тѣ, синоветѣ, първи щѣли да възбунтуватъ ротитѣ си !

Освенъ тия общи, нѣкои отъ насъ имаха повече или по-малко, свои книги, които задоволяваха лични вкусове, лични потребности.

Но не само нашата дружина. И другитѣ две, и картечнитѣ роти сѣщо четѣха, учеха. Най-много се изучаваше нѣмски. Пундевъ бѣ тѣй напредналъ, че намираще вече грѣшки въ преводитѣ на нѣколко отъ най-бележититѣ творби на германския гений.

Учеха се и други езици. Ерусалимъ Василевъ продължаваше мирновременнитѣ си занятия по италиански.

Единъ отъ тѣзи, които най-малко се интересуваха отъ книгитѣ, бѣ Ковачевъ. „Стига си челъ,“ — казваше често той на двама-трима, които най-много се занимаваха. Ще те пребиятъ утре като псе, какво ще стане съ това, дето го четешъ ?“

*

На идване за Южния фронтъ донесохъ голѣмъ брой книги. После писахъ и получихъ тѣй много, че... войната можеше да не свършва...

Тукъ, за развлѣчение, преведохъ нѣколко романи. Дори една повестъ бѣ напечатана още тогава.

Четенето разнообразяваше службата, другарскитѣ посещения, преводитѣ. Колко нѣщо мина презъ рѣцетѣ ! Все пакъ, нищо не би доставило тѣй голѣмо удоволствие, както живата връзка. Кому да пиша ? На дамата отъ Червенъ кръстъ, която не познавахъ ? На дамата, която се мѣрна въ Мажестикъ и изчезна ? На дамата...

Презъ пролѣтния си отпускъ, преди Битолския фронтъ, бѣхъ се запозналъ съ една госпожица, която, преди две-три години, на отиване за гимназията, срѣщахъ почти всѣки день да отива за гимназията. Често миналото измамва настоящето. Изглежда, че и азъ не трѣбваше да направя изключение. Обадохъ се съ една-две снимки, две-три писма.

Понеже отъ войната нѣмамъ никакви писмени следи — нито дневникъ, нито бележки, всичко ми е спомени по паметъ, къмъ които, естествено, се прибавиха наложени фактически справки — пожелахъ да провѣря дали случайно тия нѣколко послания не сѣ запазени.

Колко интересно би ми било да прочета какъ съмъ се изразявалъ тогава, особено пъкъ какъ съмъ описвалъ позицията и природата. Спомнямъ си, че едното писмо бѣ посветено на тѣй красивия ни битолски пейзажъ. Желаехъ просто да прочета тия две страници. Ако биха издържали, бихъ ги помѣстилъ.

При случайна среща запитавъ нѣкогашната госпожица дали още по-случайно тия тѣй невинни редове не сѣ запазени.

Когато жената започва новъ животъ, кжса стари писма. Поне да бѣха писма ! Да не би, именно, за това... Жената обикновено не кжса писмата, въ които ѝ се казва нѣщо. Писмата бѣха скжсани.

Може би пѣкъ бѣ се бояла да не би единъ день децата...

Когато тѣй малкитѣ ви деца, госпожо, порастнатъ, ще бжда *fantôme sans os*. Само че вие нѣма да бждете *au soir à la chandelle... dévidant et filant... en vous émerveillant...* А то е, защото нито вие сте Елена, дъщеря на баронъ дьо Сюржеръ, придворна дама на Екатерина Медичи, нито азъ Пиеръ, потомъкъ на маркизъ дьо Ронсаръ...

Колко голѣмо бѣ желанието на мнозина отъ насъ да имаме позната, дори непозната, съ която да си размѣняме близки мисли, далечни поздравии. Кому да пиша ?

И останаха само хубавитѣ желания и хубавитѣ книги.

Съ други, съ цѣлия Уайлдъ, Метерлинкъ бѣ предпочитаниятъ ми авторъ. Всѣка отъ книгитѣ му струва сто. Четѣхъ и се опивахъ. Дори преведохъ десетки отъ най-затрогващитѣ му страници.

„Ако всички думи си приличатъ, всички мълчания сж различни. И цѣлата смѣдба зависи отъ свойствата на първото мълчание, което две души сж създали“.

Тия копнежи, които ми идѣха отдалечъ, ме спираха често предъ теленитѣ мрежи на французитѣ, задъ които се говорѣше френски, гдето може би въ сжщия мигъ, другъ нѣкой четѣше на сжщитѣ букви, сжщитѣ думи.

Понѣкога само въ тия думи човѣкъ може да създаде или да погребе живота си.

Спомнямъ си гимназиалнитѣ години. Тогава въ София имаше една ученичка, която завършваше. Срѣщахъ я редовно, почти винаги на едно и сжщо мѣсто, когато съ ноти се връщаше отъ урока си по пияно. Връщахъ се отъ урока си по английски.

Никога, и до днесъ, никоя жена не е носила обувка като нейната. Не обувка — ладия. Както лебедътъ цепи водитѣ на езерото, което природата не е още създала, тѣй цепѣше тя улицитѣ, а нея природата бѣ вече създала.

Цѣла София лудѣеше. Дветѣ тогавашни кафенета се затвориха. Всички бѣха на улицата, въ надежда да я срещнатъ. Да видятъ какъ лебедътъ цепи водитѣ на езерото, което природата не бѣ още създала. Но срѣщайки я, всички чувствуваха, че за тѣхъ поезията бѣ вече изгрѣла.

Името и презимето ѝ — като заглавието на поема. И до днесъ дѣха си не мога да поема.

Отъ двама отъ приятелитѣ ми едноименници — по-далечния ; отъ други двама, пакъ едноименници — по-сърдечния услаждаха днитѣ си по нея. Тогава не се живѣеше, затова може би се копнѣеше.

После — мина време. Но тѣ бѣха още преди това завършили. И тя завърши. На следната година и азъ завършихъ. Двадесетъ години оттогава. Нали вие, госпожице, не бѣхте се още родили ? Вие ли много късно се явихте, ние ли много рано се родихме ? — Ето причинитѣ, по които се раздѣлихме.

Двадесет години от първите студентски години. После — войната. Единият попадна във 4 артилерийски. Другият — във 36 пехотен. Не само единият или другият от приятелите ми. Кой не въздишаше по нея? — Всички канонири, бомбардири. Всички пехотинци без опинци.

Днес, след двадесет години, никой вече не въздиша. Прекрасна съпруга, още по-прекрасна майка, който я погледне, почва да се вайка.

Младежки златни дни, къде хвъркнахте вий...

Тя бѣ жена поезия. Поезията изчезна, споменът остана. Споменът — вѣчната поезия.

На позицията не знаехме що е скука. През деня и нощта служба, работа, задължения. Връзка съ наши, съ противника. Разпоредби, грижи, изпълнения. Понѣкога недоспалъ, недоялъ. А аероплани! Артилерия! Всичко можеше да се понесе, само не и душевната пустота. Тамъ никакъв другаръ не би могълъ да помогне. Утехата може да утеши гладния, жадния, болния, нещастния. Но думитѣ, които биха се насочили къмъ запълване на тая кухня, биха я направили още по-куха.

Близки ми бѣха мнозина, всички — такива славни другари имаме! Но още по-близъкъ сърдеченъ — Митакъ. Извънъ беседитѣ, и пѣнето поддържаше душата. Отдавна още въ ушитѣ ми звучаха думитѣ на Едуаръ Родъ: „За нѣкои съвременни души музиката е станала единъ видъ акомпаниментъ на живота“. Съ прекрасния си гласъ съ чисто културнитѣ си пѣсни, съ оперитѣ, Митакъ акомпанираше живота ми на фронта.

Въ Могила — Донковъ, на позицията — Митакъ ми бѣха най-близки. Съ тѣхъ дълго се дълбаеше туй, що не се дълбае.

Митака получаваше често писма — винаги отъ една и сѣща. Колкото тя пишеше по-често, толкова той отговаряше по-рѣдко. Нейнитѣ писма бѣха цѣли тестета, неговитѣ — две мършави листета!

Понеже въ тая Светая Светихъ надзѣртахъ и азъ — бѣ ми позволено, не само защото не бѣ ми забранено — можахъ да се убедя доколко далечни бѣха тия думи, които ни идѣха тѣй отдалечъ.

Ако всички думи си приличатъ...

Всѣки день противникътъ ни прашаше горещи поздравии. Изпращаше ги съ френски изрази и френски пожелания. Нито едно не стигна до менъ. Да съжалявамъ ли?

И можехъ ли да предполагамъ, че ако че лично до менъ — до другаръ, съ когото бѣхъ въ една рота, макаръ той да бѣ вече картечникъ, ще почнатъ да достигатъ отъ вътрешността поздравии отъ сѣщо копнѣща, макаръ не само непозната, но и тѣй своя въ себе си душа?

Единъ день командирътъ на втора картечна отваря получения чрезъ ротата полагаемъ му се пакетъ тютюнъ. Отваря, и въ него малка бележка: „На непознатия герой — поздравъ отъ А. Б. отъ В.“

Картечникътъ отговаря любезно, благодари съ нѣколко думи. Кореспонденцията е приключена.

Но ето, за негова изненада, презъ сѣщото това първо наше лѣто на Южния фронтъ, отъ сѣщата госпожица се получава вече писмо.

„Привѣтливий г-нъ П.

„Презъ дивна юлска утринъ, всрѣдъ красиваа в ... ка природа, получавамъ тъй миловидната ви картичка. Навѣрно сте се почудили на това, което сте получили и кой знае какви илюзии сте правили за това Ви пиша. Но то бѣ фактиченъ моментъ. Не помня кога бѣ това, преди нѣколко седмици, азъ съ нѣколко момичета отъ нашата улица ... кварталъ, които обработватъ въ заведението хубави папириси за г-дата тамъ на югъ съ веселостъ драгихме листчета, за да ги слагаме въ пакетитѣ ... и драснала съмъ мисля и азъ нѣколко такива ... и забравила съмъ ...

„И не съмъ се излъгала ... на висока почва сж попаднали ...

„Но тъмно ми е да зная на какъвъ господинъ пиша — кавалеръ или семеенъ.

„Сюжетъ отъ непознати привѣти.

„В. . . . 1917 год. Г-ца Б. А.“

Жененъ, не желаещъ да праша и получава писма отъ подобенъ, макаръ и женски родъ, ротниятъ предава писмото на единъ отъ офицеритѣ си, на другаря ни Пенчо. На каква висока почва попадна то ! Отговаря, и се завързва кореспонденция.

Жалко, че отъ десетината писма сж запазени само тия четири. Добре, че и отъ тѣхъ има следа.

Не знаейки какъ ще погледне, попитахъ Пенча би ли ималъ противъ, ако поставя името и презимето му.

— Разбира се, не се стѣснявай и ... благодаря за деликатността. Да има поне съ какво, когато остарѣемъ, да се посмѣемъ.

Пенчо се надѣва да остарѣе ! Ами не виждашъ ли, че старостъта почва да хлопа ? (Добре, че дѣската не хлопа !)

Азъ, дето се казва, четиридесетъ. Ти, доколкото ми служи още лошата ми паметъ, бѣ петъ предъ менъ. Значи, следъ петъ, ще бѣдешъ на петдесетъ ! Каква по-голѣма старостъ, бе Пенчо !

Но утешете се всички. Нѣма стари хора, има стари галоши. Стари галоши и езици лоши.

Ето второто писмо :

„Доблестния офицеръ г-нъ Будевски.

„Некъ живѣй !!!

„Навъсена : Августна : утринъ.

„Студения есененъ вѣтъръ полъхва и поклизца клонитѣ на дърветата и отъ всичко личи, че есента е на дневенъ редъ. (Писмото е отъ 5 августъ !)

„Всрѣдъ тая очарователна вселена ... В. . . ка упоена отъ чародѣенъ нощескашенъ сънъ, азъ очаквамъ за куриера, да видя какво ще ми донесе.

„И какъвъ сюрпризъ изнамирамъ. Бързо зачитамъ бурливитѣ редове, въ които прелюбезния г-нъ Пенчо изтъква поезичка, прошарена въ края съ комплиментъ, но то е фактъ, разбира се.

„О, герой, какъ да ти благодаря ... едно задушно „мерси“.

„Относно г-ну П. . . у направете нуждното запазване.

„Азъ знаехъ, че той е семеенъ г-нъ, защото отъ тѣхъ г-да въ рѣдкостъ да сж кавалери, но писахъ, и то е отъ една учтивостъ, разбира се.

„Тамъ относно писмото му до менъ и моему до него направете нуждното, защото г-дата как-

вито сте тамъ на югъ, ставатъ доносвания на илюзии и редъ други вибрации.

„Лъхъ отъ 42 см. бризантни привети отъ г-ца позната вамъ по четмо. Тя стиска дѣсницата Ви и казва: О, герой, какъ силно ти благодаря.

Г-ца А. Б.“

Мога да си представя какви сѣ били Пенчовитѣ писма, щомъ отъ нейнитѣ лъхатъ толкова широко калибърни бризантни привети! Пенчо не жалѣше закачкитѣ спрѣмо другаритѣ си. Кой знае какво ѝ е писалъ, щомъ успѣ тѣй да я подкукуроса! Ето, въ спомена ми се е запазилъ единъ изразъ отъ случайно достигналъ до менъ текстъ на едно отъ писмата му. Пенчо ѝ пишеше, че въ най-тежкитѣ часове, при барабанныя огънь, предъ очитѣ на смъртта, вижда непрекъснато нейния красивъ ликъ (безъ да бѣ го още видѣлъ) и съ спокойствие, съ усмивка на устата, напълно утешенъ отъ (какво?), чака смъртта! Чака, а тя, (разбира се, смъртта) не идва. Защо не идва още, се питамъ развълнуванъ? (Недѣй се только вълнува, Пенчо!)

Ето третия бисеръ:

„Прелюбезния менъ Pierre, Pentcho

„Некъ живѣй!!!

„Давахъ азъ воля на мечти юлски
Въ всичко дирѣхъ сѣтня забрава
Но наидохъ миръ салъ на югъ
Дѣ Пенчо тамъ живѣй.

„Пиша пакъ. И то отъ желание да поблагодаря на сюрпризното ти съ картичка писъмце.

„Радвамъ се неземно отъ момента, който тя ми създаде. Ахъ кѣде да съмъ и се мѣрна предъ Васъ, за да видя г-нъ Будевски, тая запалителна фирма, която отъ нѣколко дена силно дразни на съчувствие цѣлото В. Ожидамъ за снимка, за да видя прелюбезния менъ Pierre, Pentcho.

„Живѣй! Свѣтлей? Хубавей! Младѣй...

„Сюжетъ отъ любезни сърдечности. Г-ца Б.“
Ожидамъ за снимка!

Пенчо имаше желание да фотографира съ офицерски дрехи нѣкой типиченъ фелдфебелъ и да го изпрати съ името си. Но дълго трѣбваше да обикаля отъ рота въ рота. А когато, най-после, намѣри мечтания типъ — бѣ тѣй типиченъ, тѣй напетъ, съ гърди широки като плетъ, че нито една офицерска куртка не му стана. И затова фотографията не стана.

Ето и последниятъ запазенъ бисеръ:

„Любезний менъ Pierre!

„IV какъ е пиша. Пращамъ и снимка, за да видишъ познатата Вамъ г-ца по четмо.

„Снимката на задната страна е една грѣшка — търканото, но въ предната ѝ частъ е самата сжщностъ въ пълната ѝ грация, каквато съмъ си и сега въ действителностъ: г-ца отъ нѣжния дамски полъ на 19 вѣкъ год., сестра на братъ г-нъ ... г-ца свободна домакиня по своята скромность, гордость и интигентность!... И нищо особено нѣма...

„Ахъ какъ неземно желая да се мѣрна предъ Васъ и видя какъвъ ефектъ ще произведе тя.

„Много ще се радвамъ, ако въ време на отпуската посетишъ нашия край и въ послѣдствие се запознаемъ по отблизо.

„Тукъ е тъй красиво и дивно движущото се градче В. въсредъ очарователна природа на ... окръгъ. Навѣрно не сте идвали тукъ и затова давамъ пълна картина на всичко.

„Прогресирай въ обятията на любовта въ срѣдъ южнитѣ свѣрталища на есента.

„Ville de V... Г-ца А.“

Всѣко писмо бѣ посрѣщано съ неописуемъ възторгъ отъ цѣлата дружина.

Писмо отъ В! Тоя възгласъ на Пенчо ни действуваше много повече, отколкото „Коледни подаръци!“ — на децата. Предъ подобно писмо, и шише шампанско би било отказано.

Но не винаги се случваше Пенчовата картучна рота да бѣде съ нашата дружина на позицията или въ поддръжка. Тогава писмата ни липсваха... Но телефонитѣ не липсваха. Има ли писмо?

Така, въ течение на повече отъ година, това скромно, неизвестно момиче ни развеселяваше, поддържаше духа въ цѣла дружина. Какъ нито една волна дума! Докрай всичко, наивно и полуприродно — това момиче издържа стила си.

Каква съдба бѣ запазена за нашата родолюбива непозната?

По време на съглашенската окупация, пжтувайки съ влакъ, бива закачена отъ съглашенски офицеръ. Тази достойна българка е знаела какъ да му отвърне. И този „достоевъ“ за пагонитѣ и мундира си офицеръ, изважда револвера си и я застрелва!

VII

ЩУРМОВИ И НЕ ЩУРМОВИ НАПАДЕНИЯ БОЕВЕ

Южниятъ фронтъ се различаваше основно отъ Северния. Докато отсамъ и оттаткъ Дунава, блѣскавото ни настѣпление, величавиятъ ни боевъ походъ презъ десеткитѣ хиляди убити и ранени се увѣнча съ славна победа и победна слава и почти завърши войната, на Южния фронтъ блѣскавото настѣпление, величавиятъ боевъ походъ презъ десеткитѣ хиляди убити, стотината хиляди ранени се увѣнча съ славна победа и победна слава, но не завърши войната.

Войната продължи, като отъ подвижна се обърна въ позиционна.

Две армии една срещу друга. И дветѣ чакать. И дветѣ се надѣватъ. И дветѣ иматъ една и съща надежда. И дветѣ иматъ различни надежди.

Започна борба. Кой повече да мълчи, да стои спокоенъ — да дразни съ мълчанието и спокойствието си.

Започна борба. Кой повече да дразни съ ракети, изстрели. Кой повече да порази другия съ пушечна, картучна, минохвъргачна, аеропланна и артилерийска стрелба.

Затова отъ започването на позиционната война, освенъ даванитѣ отъ всички машини, предимно отъ артилерията, жертви, жертви се даваха и при щурмовитѣ нападения, които и противникътъ, и ние правѣхме — почти не остана полкъ, който да не е правилъ нападение. Нѣкжде на полкъ се паднаха дори по две, три и повече.

Жертви се даваха и отъ не щурмовитѣ нападения — просто патрулни схватки на открито, между дветѣ позиции. Или по-слаби или по-силни патрули, отдѣления, команди, вериги. Или засилени — взводъ, взводове. Или разузнавателни нападения — рота, дружина, роти, дружини — не само за нападение, разузнаване, но и за поддържане духа у единия, за разколебаване, разслабване духа у другия. Но тия по-голѣми нападения бѣха винаги дѣло на противника. Не зная дали тая мѣрка поддържаше или закрепваше духа му, но зная, че това не разслабваше духа ни. Напротивъ, спояваше го: всичкитѣ му нападения се свършваха неуспѣшно. Много пѣти нападателитѣ оставяха по нѣколко, дори десетки пленници.

Нашата дивизия пристигна. Ето отъ тоя день действията на Южния фронтъ.

Презъ май 1917 се направиха два голѣми, извънредно голѣми опита, истинско настѣпление въ масщабъ, просто за пробивъ на фронта — при Дойранъ и въ Завоя на Черна. Ние ще настѣпимъ, каза противникътъ на едното мѣсто, тѣ ще отстъпятъ, ето ви храна и вино за три дни, на четвъртия ще получите и храна, и вино въ Прилепъ — така гласѣше заповѣдта до частитѣ въ Завоя

на Черна. И, наистина, тѣ, пленниците, получиха на четвъртия день храна въ Прилепъ, само не получиха вино, защото ние нѣмаме такива табieti!...

Противникътъ пожела да провѣри и каква е тая пресловута първа дивизия. Дали вѣрно ѝ е дадено името желѣзна, първа, славна. Чакай да ѝ размижтимъ славата!

И той провѣри и въ височинитѣ, и въ полето. На 16 май предъ 6, на 1 септемврий — предъ 81 полкъ. Провѣри и се убеди. Тамъ задъ нашитѣ будни офицери стоеха нашитѣ будни войници.

И затова . . . отъ тѣзи, които дойдоха до нашитѣ телени мрежи . . . мнозина минаха — какъ да не минатъ, когато нѣмаше вече телена мрежа, мнозина влѣзоха въ окопитѣ — какъ да не влѣзатъ, когато нѣмаше вече окопи, мнозина стигнаха галериитѣ — какъ да не стигнатъ, когато имаше още галерии. А бе кжде сж тия българи бе, тия пресловути строеваци, брей че диваци, гледай кжде се изпокрили, ами че тѣ били истински нестроеваци, най-пѣзливи тиловаци!

И тамъ, въ галериитѣ, видѣха най-после българитѣ, българитѣ и смъртта. Тамъ, въ галериитѣ, намѣриха българитѣ и смъртта. Нито единъ, който излѣзе отъ телената си мрежа напредъ, не се върна презъ телената си мрежа назадъ. Слава на 6 полкъ! Браво на шопитѣ!

После при 81 полкъ. Но какъвъ е тоя толкъ? Ние не го познаваме! Ще го опознаете, щомъ противникътъ го опозна. Тоя непознатъ полкъ бѣ образуванъ отъ три дружини — по една отъ 1, 6 и 25 полкъ.

Ония, горе, имаха галерии. Тия, долу, нѣматъ.

Нито единъ, който излѣзе отъ телената си мрежа напредъ, не се върна презъ телената си мрежа назадъ. Слава на 81 полкъ! Браво на шопитѣ!

Следъ тия два голѣми опита, предъ фронта на нашата дивизия се направиха много други — мѣстни, малки, щурмови и не щурмови — всички до единъ безуспѣшни.

Многобройни опити се правѣха по фронта на противника предъ насъ — винаги, почти винаги успѣшни.

По цѣлия български фронтъ при позиционната война преди края нѣма противниковъ устремъ да не е билъ сломяванъ. Само при Яребична отстъпихме. Тамъ, обаче, не бѣ победа на противника, тамъ се изкупиха собствени грѣшки.

Затова съ изключенията — май 1917 и май 1918 — при позиционната война, преди септемврий 1918, на цѣлия Юженъ фронтъ нѣмаше боеве, както сме свикнали да говоримъ и разбираме. Нѣмаше дивизии, армии да се вкопчатъ и резултатътъ да реши.

Нѣмахме боеве. Но боятъ е мигъ отъ войната. Безъ боеве се водѣха боеве. Безъ боеве се воюваше. Безъ боеве се даваха жертви.

Но само жертвитѣ ли сж мѣрило? А тия жертви, които принасяхме, безъ да даваме жертви, като сжщевременно давахме най-голѣмата, постоянната, неотслабната жертва?

Само на Южния фронтъ прекарахме петстотинъ дни. Петстотинъ дни. Петстотинъ нощи. Бде-

ние, стрелба, схватки. Пушки, картечници, минохвъргачки, артилерия. Неспане, неядене, работа. Дъждъ, каль, влага. Снѣгъ, студъ, виелица. Петстотинъ дни. Петстотинъ нощи.

Далечъ отъ близки. Далечъ отъ свои. Далечъ отъ себе си. И пакъ артилерия, аероплани, артилерия. Огневи нападения. Огневи урагани. Барабаненъ огънь. Петстотинъ дни. Петстотинъ нощи.

Първа дивизия бѣ предъ Битоля. Тритѣ най-много обстрелвани участъка бѣха Битоля, Завоя, Хума. Веднага следъ тѣхъ — долината на Вардара, Дойранското езеро. Силно обстрелвани участъци бѣха още долината на Шкумба, Охридското езеро, Преспанското, Червената стена, Добро поле, Мъгленско, Гевгели, Бутковското езеро, Струма, Тахинското. Нѣкои отъ тия участъци, обаче, имаха дни, понѣкога много дни, на пълно затишие; нѣкои, дори, се явиха като предметъ на неприятелско артилерийско наблюдение и обстрелване едва въ последнитѣ месеци на войната. Други, пъкъ, поради засилващия се по тѣхъ отъ време на време огънь, се подреждаха до първитѣ, най-силно засегнати, участъци.

Нашиятъ полкъ посрещна противника и въ височинитѣ — май 1917, и въ полето. Много пжти негови патрули се кръстосваха съ наши, много пжти бѣха се приближавали до окопитѣ ни, но биваха винаги отбивани съ огънь и жертви. Нападаха ни въ Караманския, Трънския, Мочурливия — и въ тритѣ участъка на полка.

И ротата стана предметъ на нападения — всичко бѣ отбито.

Цѣлата 1918 се характеризира съ непрекъснатъ низъ патрулни нападения отъ северъ къмъ югъ. Дойде и нашиятъ редъ. Нашитѣ, дивизионнитѣ нападения бѣха все нападателни команди, щурмови групи или, както ние ги наричахме, патрулни нападения. Нашиятъ полкъ направи три.

На 11 май патрультъ на подпоручикъ Борисъ Поповъ, съ двадесетъ и четирма души, безъ артилерия, се вмѣква въ окопитѣ на противника, убива четирма, дава петима ранени и се връща, довеждайки всичкитѣ си ранени.

На 9 юлий патрультъ на поручикъ Страшимиръ Димитровъ и подпоручикъ Илия Ковачевъ съ двадесетъ и петъ, обучени за целта, щурмоваци, правятъ второ патрулно, подкрепено съ артилерия, нападение въ дѣсния, Караманския участъкъ.

Вечерта всички офицери отъ дружината бѣхме повикани въ щаба на полка. Тоя щабъ бѣ до самата първа линия.

Всичко — отъ петтѣ роти, съ щаба — бѣхме се събрали седемнадесетъ души. Всрѣдъ пълно мълчание, развивайки очакванията и нескривайки опасенията си, замѣстникъ полковиятъ подполковникъ Михайловъ ме назначи да отида съ петнадесетъ отъ най-добритѣ си войници въ лѣво отъ заминалия вече за нападение патруль, за да отбия каквато и да било намѣса отъ Могилката, която имаше и артилерия, или въобще отъ лѣвия флангъ, ако би застрашилъ нашитѣ.

Съ хората си стигнахъ теленитѣ мрежи на противника, отгдето не се чуваше нито звукъ. Времето бѣ тъй хубаво, сухо, топло, че ни бѣ просто приятно да лежимъ. Пратениятъ още въ лѣво патруль се върна — нищо. А и залегнали, можехме да виждаме всѣ какви сѣнки, които биха излѣзли да ни се мѣркатъ.

И отъ наша, и отъ страна на противника — нищо особено, сжщо като най-обикновена нощъ. По-далечъ или по-близо нѣкоя ракета, изстрелъ, снарядъ.

Времето минава невѣроятно бавно. Невѣроятно, а все минава, тъй напредва, че просто не мога да разбера какво се е случило и дали въобще нѣщо се е случило. А часътъ напредва. Три, минава три, три и половина, приближава четири, какво има, какво става, защо нищо още не става?

Патрультъ бѣ свързанъ съ телефонъ, да не би по-късно да му е предадено нѣщо? Насъ не биха могли да ни намѣрятъ въ това открито поле, до теленитѣ мрежи, разположени въ джга и отстъпъ, за да посрещнемъ и възможното, и невъзможното. Въпрѣки пълното си спокойствие, бѣхме тревожни. Защо? Защото сами ние знаехме, че противникътъ знае... че тая нощъ ще нападнемъ... Все пакъ, ще се чака, ще се чака до разсъмване, до последния мигъ.

Като по даденъ знакъ, предъ цѣлата дивизия свѣтва. Отъ Черна чакъ до Червената

стена, вече въ участъка на друга дивизия, само предъ насъ, на фронтъ двадесетъ километра, започватъ орждията, минохвъргачкитѣ, картечниците. Фронтално и флангово сме обсипани съ огънь, ужасенъ огънь. Цѣлата ни дивизия се е запалила!

Въ тоя мигъ, единъ отплесналъ се куршумъ попада презъ вратата и пронизва чинията на подпоручикъ Ковачевъ. „Нещастие, нещастие!“ — провиква се седещиятъ предъ галерията ординарецъ. „Ще се случи нещастие съ подпоручика!“

Огънятъ е продължителенъ, убийственъ, какъ ще се спасимъ? Съмва. Намалява, но пакъ продължава. Съмва. Нѣма никакво време за бавене. Единъ по единъ, бързо, съмва се, бързо! А се съмва и нѣма шега, ще ни видятъ. Задачата ни е изпълнена отдавна. Бързо, прибирай се!

Ето, нахълтваме въ окопитѣ, всички сме, нито единъ не липсва. Отъ моитѣ нито единъ не бѣ засегнатъ тамъ. Всички пристигае благополучно тукъ. Тичамъ въ дружината. Насреща ми командирътъ на трета дружина майоръ Петровъ се хвърля срещу менъ и ме прегръща.

— Георгиевъ, добре че поне ти се върна, какво станаха другитѣ — Димитровъ, Ковачевъ? Върнаха ли се твоитѣ?

А и Димитровъ, и Ковачевъ бѣха се вече завърнали въ дѣсно, въ една отъ ротитѣ, и 25-тѣ имъ войници сжщо. Но Димитровъ е раненъ на петъ мѣста. Ковачевъ е съпронизанъ флангово стомахъ и... всички разбиратъ. Куршумътъ проби

чинията на подпоручика. Нещастие, нещастие! И отъ войниците има жертви, има убити.

Първата телена мрежа е прерѣзана. Втората телена мрежа е прерѣзана. И въ тоя мигъ, въ който се съобщава вече на тѣзи, които ще шурмуватъ, войниците биватъ обсипани съ камъни, камъчета. Противникътъ знае, чакаги и имъ хвърля тия камъчета, които чукатъ по каскитѣ и каскитѣ звънтятъ. И, въ единъ мигъ, върху нашитѣ се хвърлятъ бомбитѣ и позицията срещу цѣлата дивизия пламва.

Обсипанъ съ страшенъ огънь, патрультъ запазва пълно самообладание. Всички се измъкватъ. Прибиратъ жертвитѣ. Никой не трѣбва да остане у противника.

Патрулното нападение не успѣ. Но то показва — струва ми се, че именно сжщата нощъ на дѣсния флангъ на дивизията бѣ извършено друго наше, напълно сполучливо, шурмово нападение — то показва, че двадесетъ и седемъ души отъ първа дивизия могатъ да заинтересуватъ противника дотамъ, че да привлекатъ вниманието на всичкитѣ му машини срещу цѣлата дивизия! То показва, че въпрѣки несполуката, всички сполучиха да се измъкнатъ, защото дисциплината на боя бѣ спазена до край.

Редникъ Деянъ Божиловъ, отъ Драгалевци, Софийско, вдига падналия тежко раненъ подпоручикъ Ковачевъ, вдига го съ другари, за да го спаси. Ковачевъ не можа да бѣде спасенъ. Умрѣ. Но умрѣ на българска територия, въ Прилепъ, защото, ако медицината не можа да го спаси, храбриятъ Деянъ Божиловъ го спаси.

Третото нападение на полка, съ подобенъ съставъ, бѣ извършено на 1 септемврий отъ патрула на подпоручикъ Атанасъ Атанасовъ. Въ спокойно, тихо мѣсто, неочаквано, даде единъ пленникъ.

Всички тия нападения се наредиха до много други, извършени все въ последнитѣ седмици и отъ други полкове на 62 корпусъ, гдето сѣщо само щабътъ бѣ германски. Навсѣкжде бѣха хванати пленници. Самъ корпусниятъ, дванадесетъ дена следъ нашето последно, два дена следъ последното нападение, извършено отъ 6 полкъ (подпоручикъ Витко Мухарски), на 9 срещу 10 септемврий, благодарейки и нему съ заповѣдь по корпуса, на 12 септемврий отправя обща, дълга и блѣскава благодарностъ къмъ всички, взели участие въ приготвителнитѣ работи и къмъ тѣзи, които сѣ ръководили самитѣ нападения и чиито заловени пленници сѣ дали такива важни сведения за положението на противника. Тая възхвала посочва 6, 41 и 81, 3, 35, 36 и 51, 72 и 82 полкъ и завършва:

„Смѣлитѣ и храбро извършени действия отъ щурмовитѣ групи не само че нанесоха на противника голѣми кървави жертви, но го и научиха, че както и по-рано, българскиятъ войникъ крие въ себе си силенъ нападателенъ духъ и желание да победи“.

Кой? — Генералъ-лейтенантъ Флекъ.

Кому? — На Първа, Шеста, Сборна.

Кога? — На 12 септемврий 1918!

VIII

ОПРѢСНИТЕЛЕНЪ КУРСЪ

Презъ зимата 1918 трѣбваше да замина за Крушево въ създадения за целта курсъ. Всѣки месецъ отъ полкъ се пращаха по нѣколко души, съ смѣтка всички да минатъ.

Въ нашата група бѣха капитанитѣ Стефановъ и Стояновъ, поручикъ Недѣлковъ, подпоручицитѣ Власевъ, Николовъ и азъ.

Заминахме въ голѣмъ студъ. Но хубавата гледка — пѣтя, завоитѣ, града — скоро ни възнагради.

Цѣлъ месецъ въ градъ! Капитанитѣ наеха отдѣлни квартири. Недѣлковъ и взводниятъ му бѣха заедно. Заедно останахме и ние — Власевъ и азъ.

Още при първата среща колко познати отъ дивизията! Радостни срѣщания, въодушевление!

Курсътъ ни бѣ най-разнообразенъ. Имаше много добро желание, голѣмо старание, правѣше се нѣщо. Но най-важното не се постигна. Нито научихме нѣщо особено, нито пъкъ се веселѣхме — музика, вечеринки, срещи съ гражданитѣ, гражданкитѣ, посещения, гуляи. Дветѣ работи бѣха се събрали, а не се постигна нито едното, нито другото.

На тръгване, бѣха ни казали, че като германцитѣ, всѣки отъ насъ, заедно съ група друга-

ри отъ своя полкъ, всрѣдъ офицери отъ много полкове, ще бѣде изтеглянъ зацѣлъ месецъ на пълна почивка, развлѣчения и удоволствия. Действителността излѣзе друга. Не можахме да стигнемъ германцитѣ. Дори не можахме да имъ подражаваме.

Най-напредъ трѣбваше взаимно да си командуваме. Защо всичко това, когато идѣхме отъ блѣсковати полкове? Още ми е предъ очи картината, когато ротни командуватъ на взводни, когато капитанъ Стояновъ — историкъ, разказвачъ и хумористъ трѣбваше наредъ и поредъ съ всички останали да командува на подпоручикъ!

А като си командувахме сами и то съ най-високъ гласъ: „Отдай честъ!“ Не бѣ ли по-умѣстно, вмѣсто да седятъ въ топлитѣ си канцеларии, всички тиловащи отъ града да бѣдатъ събрани на същия тоя измръзналъ плацъ и да имъ се изкомандува, предъ насъ всички: „Отдай честъ?“

Не знаа, но мисля, че почти всички се чувствувахме тукъ, въ Крушево, по-уморени, отколкото на позицията. Преди всичко, защото бѣхме излѣгани въ надеждитѣ си. После, защото, въпреки прекрасното си поетично мѣстоположение, Крушево не бѣ за тая цель.

Стаята ни се отопляваше съ мангалъ! Въ Беранци имаме печки! На самата позиция имаме печки! А въ града, въ Крушево — мангалъ!

Но който е понесълъ тъй много несгоди, лесно ще свикне и ние свикнахме и понесохме и тая.

Съ Власевъ прекарвахме най-другарски, при общо, най-приятно разбиране. Презъ свободното, следъ учение и вечеря, време четѣхме и, загри-

жени за бодростта, която следниятъ день ни налагаше, заспивахме.

Но често ходѣхме на гости. Както у единъ-двама отъ добритѣ си приятели отъ други полкове, гдето наистина прекарвахме добре, тъй, най-често, у Недѣлковъ.

Недѣлковъ бѣ крайно гостоприемненъ и много сърдечно къмъ всички настроенъ. Николовъ просто добруваше при него. Но самъ той бѣ стегнатъ, съвѣстенъ, изпълнителенъ и службата съ нищо не страдаше, когато до несвикналото ни ухо достигаше: „Какъ си ротни?“

А ротниятъ бѣ добре! Взводниятъ бѣ добре!

Недѣлковъ имаше необикновената сполука да попадне въ най-хубавата къща на града. Портата, каменниятъ дворъ, стълбата, вестибюла, стаитѣ — всичко говорѣше за господарски нравъ на тѣзи, чиято бѣ собствеността.

Но и самата къща имаше такава собственица! Какво съчетание! Най-хубавата млада жена на Крушево живѣеше въ най-хубавата стара къща на Крушево! А въ същата — Недѣлковъ, най-младиятъ офицеръ отъ полка! А въ същата — Николовъ, най-хубавиятъ офицеръ отъ дивизията?!...

Сега става ясно, защо квартиратана тъй гостоприемния Недѣлковъ стана още по-гостоприемна.

Но вмѣсто, както би могло да се предположи, двамата квартиранти да бѣдатъ ревниви къмъ гоститѣ си, тѣ станаха още по-гостоприемни.

А това бѣ, защото младата госпожа се държеше тъй добре, че никой не би могълъ и

да си помисли нѣщо. При това, и да би искалъ да си помисли, нѣмаше предъ кого. Хубавата жена не се показваше. Комуто дожаляваше, че времето минава безрезултатно, можеше да се утеши съ минаващата презъ вестибюла и отминаваща фигура на оформената, чрезъ голѣмитѣ, си форми, майка.

И тъй, отъ нашия, отъ други полкове отиваха на гости у Недѣлковъ и Сие (Сието бѣ Николовъ). И както до х а д я х а, тъй си и о т х а д я х а. А кжщата бѣ хубава! А булката, казватъ, била хубава!

Млада булка! Едва омжжена — ето и войната! Мжжътъ ѝ заминалъ, а тя останала. И тя остана да пази кжщата на мжжа си и името на мжжа си. И го опази.

Докато бѣхме ние, ротниятъ я пазѣше отъ взводния. Взводниятъ — отъ ротния. А и ротниятъ и взводниятъ — отъ всички останали ротни и взводни. Но тежко ѝ, ако чакаше ние да я пазимъ. Какъ би могълъ нѣкой да я опази отъ другитѣ, когато не би могълъ да я опази отъ себе си! Сама тя, и безъ да се пази, бѣ запазена. Запазена, защото, ако не знаеше, поне съ инстинкта си можеше да отгатне: Желаетъ ли да отстранишъ последицитѣ, отстрани причината. Сама тя бѣ причина. Сама тя се отстрани.

Въ Крушево времето ни не минаваше само съ чорба или баница. Имаше и строй — „Отдай честь!“

Студено, уморително, отежчително. И всѣки следъ обѣдъ по двама-трима не се явяваха на

учение. Понѣкога, тѣзи двама-трима достигаха до четирма-петима. Началството не забелязваше нищо. Бѣ добъръ офицеръ и добъръ човѣкъ. Самъ фронтовакъ, пратенъ тукъ за месецъ, за да ржководи курса, знаеше, че всички сме фронтоваци и се отнасяше къмъ всички съ уважение и достоинство. Изглежда, обаче, че колкото и да бѣ добъръ, добрата му паметъ почна да го подсѣща.

Гледайки ни насреща, той като че бѣ запомнилъ винаги строенитѣ двама единъ до другъ.

Единъ следъ обѣдъ ние, двамата съ Власевъ, решихме да изklinчимъ. Само ние ли ще бждемъ балами? Толкова народъ се изреди да не се нарежда редовно предъ началството насреща, което не се досѣща.

Решихме и постановихме. Лежимъ, приказваме си и четемъ. А мангалътъ тихо тлѣе, а мангалътъ меко топли.

Привечеръ излизаме за вечеря. Другаритѣ ни казватъ, че началството се усъмнило, провѣрило! За беда всички останали на лице. Само насъ нѣма.

Кой ни е виновенъ? Отъ редовни по-редовни, винаги все заедно, единъ до другъ. Докато другитѣ бѣгаха винаги разредено, ние избѣгахме подредено.

Казаха ни, щомъ се явимъ, на командира да се явимъ.

Загазихме. Права е приказката: баламата плаща. И азъ балама, и Власевъ балама. Но никой отъ насъ не иска да плаща.

Решихме да останемъ — останахме. Решихме да излѣжемъ — излѣгахме.

Веднага се явихме. Искахме да си изпъемъ пѣсенъта и после, на спокойствие, да се навечеряме.

— Господинъ майоръ, чувствуваме вината си, но сме безъ вина виновни. Като всѣки день, като всѣки отъ насъ, следъ обѣдъ и преди учение, отпуснахме се, за да поспимъ. Но не станахме на време, защото щѣхме да загинеме безъ време. Мангалътъ... ние. Вжглицата... ние. Прозорецътъ... ние. Едва се спасихме. (Не се спогодихме).

Началството ни отмѣни веднага мърненето, което иначе щѣше да ни направи, протегна ръка и ни освободи. Идете да се нахраните и се приберете да си починете. Но бъдете внимателни, защото мангалътъ не е печка!

На другата сутринъ Власевъ и азъ сме първи на учение. Единъ следъ другъ пристигатъ всички, оезъ изключение. Никой вече не се решава на приключение. Всѣки може да бжде пратенъ на заточение.

— Господа, — започна развълнувано началството, — преди да почнемъ днешното учение, длъженъ съмъ да искамъ извинение за вчерашното си съмнение.

„Двама наши отлични другари, още по-отлични бойни другари, запазени тъй героично отъ неприятелскитѣ гранати и куршуми, насмалко не станаха свидна жертва на единъ мангалъ.

„Да ги поздравимъ за това тѣхно избавление, да имъ пожелаемъ всичко хубаво при това тѣхно спасение, да имъ пожелаемъ крепко здраве, за да живѣятъ дълго и се радватъ и тѣ на насъ, и ние на тѣхъ. Ура!“

IX

ОТПУСКЪ

Дойде и моятъ редъ. Не саморедъ, и наряда ми: бѣхъ назначенъ да вода отпускаритѣ отъ дивизията.

Като всѣки добъръ българинъ, не останахъ доволенъ. Това назначение бѣ свързано съ неприятности, губене време. Докато останалитѣ офицери изпользуваха разни камиони и, прехвърлили Бабуна, качваха се веднага на влака, азъ трѣбваше да се движа съ войниците.

Но отъ Добруджа имамъ спасителенъ принципъ: никога, за нищо да не съжалявамъ. Така, отивайки до край — не съжалявамъ, че съмъ се родилъ, не съжалявамъ, че ще умра. При това, въ подобни случаи, най-добрата утеха е: нѣма зло безъ добро. Това добро ми се яви десеторно.

На сборното мѣсто, въ едно и също време, като предъ заминаващъ влакъ, се явиха групитѣ отъ всички части на дивизията. Шесттѣ пехотни полка, артилериститѣ, пионеритѣ, кавалериститѣ, щабнитѣ — всички.

И до сега не мога да забравя великолепнитѣ подофицери, старши на полковитѣ команди, които ми се явяваха съ рапортъ и билети. Всѣки отъ тѣхъ като да желаше съ собствената си личностъ да представи и отстои полка си. И до

днесъ срѣщамъ въ София подофицера отъ първи полкъ. А като се явихъ да поздравя всички команди, войниците едни отъ други по-спретнати, по-бодри и по-дисциплинирани. Май 1918.

Начинътъ, по който бѣха уредени тия отпуски, бѣ за отбелязване. За всички войници и подофицери бѣ осигурено най-бързо и най-леко пристигане и заминаване. Никакви лични грижи, никакви блѣсканици, лутаници, обърквания или неприятности. Който бѣ създаде тоя редъ, заслужава похвала.

И тъй, получилъ отъ подофицеритѣ билетитѣ на всички отпускарни отъ дивизията, а тѣ бѣха повече отъ петстотинъ — почти бойна дружина — поехъ съ тѣхъ пѣтя за Прилепъ, гдето трѣбваше да ношуваме. И тукъ наредено. Отъ общината единъ съветникъ ни придружи и по списъкъ, отъ кѣща на кѣща, тукъ десетъ, тамъ петнадесетъ, всички войници бѣха разпредѣлени за спокойна почивка и сънъ. Бѣ свѣтло, но всички си легнаха. Сутринята трѣбваше да трѣгваме още по тъмно.

Всички сѣ бодри. Носятъ почти празнитѣ си раници. А което е вътре — не тежи. При това, всѣки отива въ отпускъ, всѣки бърза.

Превалихме бодро Бабуна — това ни отне нѣколко часа. Пристигнахме до широка желѣзопѣтна линия, гдето влакътъ ни пое.

Къмъ България! Всички войници сѣ весели и удивително изпълнителни. Никаква случка, никаква неприятностъ.

Пѣтуваме. Пѣсни. Свирня. Веселба. Обикалямъ р а я т а с и. За всички има мѣста. Всички доволни.

Посрѣщатъ ме весело, засмѣно. А шеги, смѣхъ! Като влѣзешъ въ нѣкое купе, въ нѣкой вагонъ, не ти се излиза. Закачки, спорове и натурални изрази, нашенски, шопски, да не се наситишъ!

Какъ щѣхъ да забележа, да видя, да чуя, най-вече да преживѣя всичко това, ако пѣтувахъ отдѣлно? Щѣхъ да се намърдамъ въ нѣкое офицерско и оттамъ нѣмаше да измърдамъ.

Пристигнахме въ Нишъ. Всички, които ще слизатъ въ Цариградъ, Драгоманъ, Сливница и спирките — да се обаждатъ. И тѣ се обаждатъ и получаватъ билетитѣ си. И на всѣка гара и спирка преди София, слизатъ на групи и бързо поематъ за по-близки или по-далечни села. Щастливци!

Въ София слизатъ всички. Тукъ е гарата на три-четвърти отъ останалитѣ отпускарни. Тукъ всички получаватъ билетитѣ си. И тая голѣма частъ поема веднага — едни за София, други — за по-близки или по-далечни села. Малка частъ остава за другитѣ влакове — ще пѣтува до Своге или друга близка гара, дори до Мездра или Романъ, отгдето е по-близо до Орханлийско. Или по кюстендилската линия — за Трънскитѣ и Брѣзникитѣ села. Единични войници иматъ по разни посоки и по-дълъгъ пѣтъ.

На всички тукъ, както и на слѣзлитѣ преди София, още въ Нишъ, се казва деня, датата и часа, въ който, въ сѣщия редъ, ще се връщаме. На всички се пожелава здраве и радостъ, най-вече да заварятъ всички вкѣщи здрави и радостни. И последното не се забравя: да се държатъ достойно предъ селскитѣ тиловащи, особено предъ недостойнитѣ. Само съ изрази си, безъ да му говоришъ,

да му кажешъ всичко. Ако бѣ достоенъ, и той щѣ ше да бѣде тамъ, гдето бѣха всички достойни!

И става нѣщо особено, чудно и, все пакъ, не за очудване. При възгласа свободни сте, добъръ часъ, всички отговарятъ: „Добъръ часъ, и на васъ здраве, и на васъ радостъ“. Май 1918.

*

Ако се сѣди по София, не може да се познае, че е война. Навсѣкѣде всичко препълнено, претъпкано. Броятъ на цивилнитѣ прави просто подавящо впечатление. А военнитѣ? Фронтотъ се познава отдалечъ: походка. Като наближи: дреха. Когато дойде още по-близо: ордени.

Пълно съ тиловащи, едни отъ други по-загладени, по-докарани. Нѣма ли кой да ги разкара? А като сѣ получили, за Богъ да прости, желѣзни, австрийски, полумесеци и разни други, само за прогуляни месеци, не ги ли е срамъ? Като не сѣ засрамили да ги получатъ, какъ поне не се засрамяха да ги носятъ? Знаятъ ли какъ се получаваха сѣшитѣ тия ордени на фронта? Въ нашия блѣсковъ, боенъ полкъ, полкъ отъ първа дивизия, отъ сто офицера, нито единъ нѣмаше австрийски, само трима — турски, само дванадесетъ — германски.

Но сѣшитѣ тия тиловащи сами показваха срама си. Накичили гърдитѣ си съ турски, китайски и японски (изразътъ не е мой), а где с поне единъ български?

Браво на този подполковникъ!

Крушево. Обѣдваме въ обща, голѣма столова. Никой не си е турилъ никакъвъ орденъ. Единъ

офицеръ закачилъ и третѣ чуждестранни. Подполковникътъ яде и го поглежда. Пакъ яде и пакъ го поглежда, а оня се надулъ като паунъ. Че като си отвори устата този непознатъ дотогава за насъ подполковникъ, че като му каза: „Азъ ли не виждамъ добре или въобще не се вижда добре. Какви сѣ тия турски, китайски и японски ордени? Ами кѣде е българскиятъ, да не сте го загубили нѣкъде?“ — „Не, не го е загубилъ“, — обади се единъ, — „ами сигурно още не го е намѣрилъ!“

*

Едва се помирявахме съ това възмутително разбиране на неразбрани тиловащи-дебелаци. Но имаше и скромни нестроеващи и тѣ, именно, бѣха истински строеващи.

На нѣкои тилови длѣжности, още отъ началото на войната; бѣха назначени достойни хора, организатори, пълни съ съзнание за работата си българи. Познавахъ нѣколцина. Никога нито единъ орденъ. Браво! Тѣ сѣщо бѣха офицери, всички участвували въ Балканската война и по обща наредба, за да се запази частъ отъ умствения ни елитъ, бѣха задържани назадъ. Кой командуваше въ София интендантската рота презъ войната? — Професоръ Петъръ Бакаловъ. Още въ петъ сутринята, той бѣ вече въ обиколка по многобройнитѣ си подѣления!

Ето, такива нестроеви ставаха причина да бѣдемъ по-сдържани въ сѣжденията си за тилотъ. Тилътъ е не по-малко важенъ отъ фронта. Въ Германия, на единъ въ огъня, имаше двама въ гърба. Отлични двама.

На отговорнитѣ близо или далечъ отъ фронта тилови служби, трѣбва да се назначаватъ само най-достойни офицери, само истински строеви. Защото, само истински отличниятъ може и себе си да запази, и подчиненитѣ си да опази. Десетина дружини, петдесетъ-шестдесетъ роти може да се лишатъ отъ отличнитѣ си ротни и дружинни, но за смѣтка на това, много десетки тилови служби ще си осигурятъ блѣскави началници.

*

Който отъ познатитѣ ме срѣщаше, веднага запитваше кога съмъ пристигналъ. Много любезно. Такава грижа. Такова внимание! Но едва отговорилъ, следваше втория въпросъ — кога заминавамъ. Много любезно. Такава грижа. Такова внимание!

Всѣки пита вѣрно ли е, че сме само на петъ километра отъ Битоля. Хайде, нѣкоя ранна сутринъ, малко напъване и... свършено.

Вмѣсто да напъвате отдалечъ, понапънете малко отблизо. Само да не би Битоля да ви се види съвсемъ наблизо. Битоля и французитѣ. Колко наши войници бѣгаха отъ пленъ! Отъ разни полкове — по единъ, въ група по двама-трима, тѣ пренебрегваха опасноститѣ, предприемаха тоя тъй труденъ пѣтъ и се връщаха отново при другаритѣ си. Браво! Но сѣщия пѣтъ се взе и отъ нѣколко войници на противника, които избѣгаха и сѣщо пристигнаха благополучно. Та искамъ да кажа, понеже бѣ съвсемъ близо — само петъ километра — да не би нѣкой да си спомни, че не е виждалъ Битоля и нѣкоя ранна сутринъ, дори безъ напъване и... свършено!

Тоя отпускъ ми се видѣ много тѣженъ. Такъвъ бѣ животътъ въ София, че просто съжалявахъ загдето бѣха дошълъ, имахъ истинско желание да се върна преди срока, но бѣхъ служебно обвързанъ. Трѣбваше да заведа войницитѣ.

Но не само общото впечатление тогава — тиловащи, цивилни, никога и не служили дори, а здравеняци! Ами като си помисля сега, че грамадното мнозинство отъ тѣхъ следъ войната заемаше, мнозина продължаватъ да заематъ, най-виднитѣ постове въ всички министерства, всички дирекции, всички подѣления въ провинцията, че ставаха депутати, министри, пълномощни министри, делегати — просто да си вземешъ шапката и дето ти видятъ очитѣ! Като че качеството неслужилъ, нестроевакъ, тиловакъ бѣ парола, който отваряше вратитѣ, изкачваше на най-горнитѣ стѣпала на държавната и на обществената стѣлба. Най-печалното е, че такива хора не само продължаватъ да бждатъ търпѣливи, но и продължаватъ да бждатъ назначавани. До кога? До като измратъ? — Дотогава и другитѣ ще измратъ!

Време е не само единични, време е всички да си вдигнемъ главитѣ и безъ стѣснение да почнемъ наредъ. Лично за себе си, отдавна разрешихъ въпроса. Следъ провѣрка, скѣсахъ всѣка връзка съ тѣзи отъ познатитѣ, които не бѣха тамъ, гдето трѣбваше да бждатъ. Не само съ тѣхъ — и съ семействата имъ. Шапката ми не имъ се сваля. Ржката ми не имъ се подава. Неудобно, но... Бѣди какъвто щешъ, бѣди напълно. Колкото и краенъ, тоя нитшеански принципъ трѣбва да се приложи.

Другари отъ полка, отъ други полкове, други дивизии ще получатъ книгата ми. Напримѣръ: „На Единъ отъ първа дивизия — единъ отъ първа дивизия“. А тоя надписъ, запазенъ за една отъ многото достойни българки?

Презъ януарий 1919, въ Военния клубъ имаше танци. Една, може би най-хубавата, най-интересната стоеше винаги настрана. „Защо не танцувате, госпожице?“ — питаха я мнозина. — „На Тази, която чакаше първа дивизия — Първа дивизия“.

*

Тъй неприятното тогава състояние се помрачи още повече отъ официалния бюлетинъ, който съобщи нерадостната вестъ — падането на Яребична! Тълкуванията, които правѣха разни цивилни господиновци, повечето, не казвамъ — синове на бащите си, не съмъ сигуренъ, повечето — 25-30-35-40 годишни бащини синчета и мамини момчета (Богъ да имъ ги поживи!), отложени или самоотложени, назначени или самоназначили се на разни обществени служби наредъ съ разни назначени или самоназначили се тиловащи, разбиращи отъ работата си, колкото разбира отъ спокойствие шапката ми сега, когато срѣщамъ бойни другари, ме възбуждаха до степенъ да взема камшикъ и да почна отъ когото завърна. Едва тукъ, въ столицата, можеше да се види що е палъчъ, сганъ. Колко тежъкъ е въздухътъ тукъ. Какви микроби тровятъ душата на строевака. Колко голяма е разликата между тукъ и тамъ. Ако остана още малко — ще се разболѣя. Тамъ всички имаме целъ — по-скоро да свърши. Тамъ всички имаме

идеалъ — съ победа да свърши. Тукъ всички имамъ целъ — повече да продължи. Тукъ никой нѣма идеалъ. Тукъ не знаятъ що е идеалъ. „И да ни разгромятъ“, — си казватъ ти я, — „все ми е едно: ето ми семейството, ето ми имота, ето ми богатството, ето ми отечеството! Ето ми връзките — кръчмарски ли, дамски ли, роднински ли, партизански ли, паразитски ли — тѣ ще хранятъ и мене, и децата, и тѣхните деца. За по-нататъкъ не мисля. Тия, дето го имамъ онова, какъ се казваше а, тѣй де, идеалъ, сѣ ще мислятъ за освобождаване, другитѣ сѣ ще мислятъ за запазване, и сѣ ще се биятъ и сѣ ще се избиватъ, нѣма защо да си правя трудъ да мисля за правнуците. Когато имъ дойде времето, тѣ сигурно ще сѣ останали и ще добруватъ. Да благодарятъ на дядка си. Еленѫ, дай да приемъ за тия, дето сѣ на фронта!“

Дали нѣкога ще имаме желаното? А то е тѣй просто, леко, възможно. Решение. Подписъ. Безъ кръвъ, безъ сътресение! Тоя министерски съветъ, това Народно Събрание, което може да има тая смѣлостъ, ще изгради паметника на Обновена България. Единъ законъ съ три члена.

Първи. Всички държавни чиновници, които по време на войната сѣ били здрави, въ опредѣлената отъ закона възраст, и не сѣ взели участие — се уволняватъ. Обезщетението имъ е предварително получената въ течение на толкова години заплата.

Втори. Всички пенсионери, които по време на войната сѣ били здрави, въ опредѣлената отъ закона възраст и не сѣ взели участие се уволняватъ. (У насъ и пенсионеритѣ сѣ чиновници).

Обезщетението имъ е предварително получената въ течение на толкова години заплата и пенсия.

Трети. Всички притежатели на наследствени или лично придобити недвижими имоти, притежатели, които по време на войната сж били здрави, въ опредѣлената отъ закона възраст и не сж взели участие — се лишаватъ отъ имотитѣ си. Обезщетението имъ е предварително получената въ течение на толкова години полза, интересъ и надуване.

Справедлива, безкръвна, свѣтла, етична Революция.

Елате, вдовици, сираци, инвалиди ! Елате да получите отъ щедрата ржка на Родината това, което ви принадлежи, това, което отъ седемнадесетъ години е ваше и което бѣ ви отнето.

Елате, участници — сиромаси, безработни, болни и нещастни ! Елате да получите отъ щедрата ржка на Родината това, което ви принадлежи, това което е ваше и което бѣ ви отнето.

Най-справедливата, най-безкръвната, най-свѣтлата, най-етичната Революция.

Истинската, Лелѣната, Великата Революция.

Защото ...

Нѣма по-свѣтъль подвигъ отъ подвига за Родината !

Нѣма по-свѣтла жертва отъ жертвата за Родината !

Нѣма по-свѣтла пѣсенъ отъ пѣсенъта за Родината !

Които летѣха, я пѣха. Затова, които я изпѣха,
Не умрѣха !

X

КОМАНДИРЪ

Никога човѣкъ не може да избере баща си.
Много рѣдко може да избере командира си.

Има хора, които се стѣсняватъ заради баща си. Срамуватъ заради командира си.

Сждбата ми даде и баща, и командиръ.

Когато въ щаба на дивизията моливътъ драгна за менъ 41 полкъ, почувствувахъ се загубенъ. Въ непрекъснато очакване да бжда въ единъ отъ най-първитѣ, командуванъ отъ единъ отъ най-първитѣ, избирахъ и полка, и командира. Загубихъ полкъ и командиръ. Намѣрихъ полкъ и командиръ.

По външностъ, кротостъ, благостъ — никой, никога не би могълъ да подозре, че у полковникъ Хараламби Тошковъ може да се крие такава морална сила, такава душевна мощъ, такава психологично въздействие, такъвъ ненадминатъ пламъ. Всичко силно и завладяващо бѣ се събрало въ най-тихия, най-скромния, най-смирения човѣкъ.

Този човѣкъ бѣ човѣкъ. Къмъ всички еднакъвъ. Старши и младши. Офицеръ и подофицеръ. Ефрейторъ и редникъ. Строеви и нестроеви. Никога не се обърна къмъ нито единъ офицеръ на ти. Никога не му каза на име. Винаги внимателенъ, доказва, че и въ най-дребнитѣ работи можешъ да

бъдешъ сериозенъ, и пакъ да постигнешъ всичко. Къмъ всички бѣ еднакъвъ и въ поздрава: „Хаирлия день, момчета!“ И около този човѣкъ днитѣ на всички бѣха на хаирлия!

Като малцина други, и той считаше, че за да владѣешъ войника, трѣбва да вземешъ сърдцето му. А за да вземешъ неговото сърдце, трѣбва да му дадешъ своето.

Веднажъ, говорейки съ единъ офицеръ, командирътъ се спира на малко мостче. Войникъ носи нѣщо; мостчето е тѣсно — не може да мине. Войникътъ стои и чака. Командирътъ се обръща случайно.

— Какво има, войниче? Искашъ да минешъ? Заповѣдай!

Презъ дъждовнитѣ неприветни дни и ноци на настѣпленieto ни въ Ромъния, една вечеръ, командирътъ изпраща конния си ординарецъ за слама.

— Гледай да не забравишъ и моя другаръ, донеси и за него!

А другарътъ на командира е... дежурниятъ телефонистъ.

Този българинъ бѣ българинъ. Всичко отъ България, всичко за България. Макаръ и трънчанинъ, а не софийски шопъ, бѣ истински шопъ. Говорѣше на шопитѣ шопски, защото самъ се чувствуваше, самъ бѣ шопъ, защото ние бѣхме шопи — софийски, шопски полкъ — съставенъ почти изключително отъ шопи, и тѣзи, които не бѣха, и тѣ се чувствуваха! Командирътъ на 1 шопски полкъ — шопъ! Командирътъ на 41 шопски полкъ — шопъ! Полкъ за полкъ! Шопъ за шопъ!

Този началникъ бѣ началникъ. Винаги между насъ, винаги далечъ отъ насъ. Съ всички еднакво близъкъ, еднакво далеченъ. Съ никого никаква интимностъ. Преди всичко — съ дружиннитѣ. Сами тѣ го чувствуваха на разстояние. Еднакво справедливъ, самообладанието му служеше да разрешава и най-неразрешимитѣ нагледъ въпроси. И затова бѣ си създадъ такова обаяние, че когато се казваше Командира, значеше Войводата. А войводи имаха славнитѣ чети въ още по-славното време на славнитѣ борби за Свободата.

Първитѣ дни на последния май. Следъ дватри дни заминахъ въ отпускъ. Следъ две-три седмици командирътъ падна боленъ. Но когато наближи времето, както прекрати отпуска си за Дунава и отива въ Дунава, тѣй прекрати отпуска си и презъ септемврий и се яви въ полка да го води по тежъкъ, но славенъ, победенъ пътъ.

Командирътъ пристига съ адютанта си.

— Останете тукъ, Новаковъ!

И Новаковъ остава при Власевъ.

— Да вървимъ, Георгиевъ!

Излизаме отъ първата линия. Минаваме теленитѣ мрежи. Предъ насъ е поле. Битолско поле. Стигаме постъ.

— Господинъ полковникъ, явява ви се старши на постъ № 1. Отъ страна на противника не се забележава нищо!

— Отлично!

— Ще се старая, господинъ полковникъ!

Командирътъ разговаря съ войниците. Пожелава имъ добра служба — и хайде на следния постъ!

Едва тръгнаха, обръща се към менъ.

— Да, тъй е, Георгиевъ, точно толкова крачки, колкото казахте! А оттукъ до съседния постъ, колко крачки има?

И ето, този командиръ, отъ когото съмъ на една крачка, ме запитва за войниците — храната, облъклото, настроението, разговоритъ, духа, надеждитъ, очакванията...

Пусто поле. Тишина. 1050 се е омълчало. 1248 се е омълчало. Завоятъ на Черна, Височинитъ, Червената стена — всичко спи въ дълбокъ сънъ. Само отъ време на време нѣкоя бѣла ракета пръска далечния пейзажъ, за да ни напомни, че и тамъ има живи души. Около насъ нѣма жива душа. Задъ насъ сж нашитъ. Предъ насъ сж тѣхнитъ. Долу сме ние. Горе е Богъ. И предъ Бога и противника, изповѣдникътъ, изповѣдва, както само предъ изповѣдникъ човѣкъ може да се изповѣдва.

Едва стѣпваме. Едва пристѣпваме. И когато тая изповѣдь, презъ май 1918, всрѣдъ майска лунна нощъ, се свършва, командирътъ се спира. Обръща се къмъ менъ и нарушава пълното си дотогава мълчание. Протѣга ржка и казва:

— Благодаря. Благодаря, Георгиевъ, за голѣмата откровеностъ...

Презъ 1915, на войнишки шинелъ, двама войници изнасятъ тежко раненъ кандидатъ отъ 54 п. Картечницитъ съскатъ. Въ тоя мигъ се изправя тънката фигура на командира — тогава дружиненъ тамъ.

— Благодаря. Благодаря, офицерски кандидатъ!

Върнахме се. Ето Новаковъ, Власевъ. И предъ двамата, протѣга ржка и повтаря:

— Благодаря. Благодаря още веднажъ, Георгиевъ, за голѣмата откровеностъ.

Този другаръ бѣ другаръ. Предъ него можеше да се говори, защото можеше да разбере, знаеше да упѣти. Известно е вече, че цѣла нощъ бѣхме будни. Посрѣщаме постоветъ и секрета, пожелаваме имъ добро утро, присѣтствуваме на утринната имъ закуска, пожелаваме имъ лека нощъ. И едва тогава отиваме да си легнемъ. Но едва заспали, ще ни събудятъ. Бригадата иска сведения за патрони, ракѣти. Тия „тъй важни“ сведения могатъ да почакаатъ до пладне. Не. Сутринта!

Понеже имавме командиръ, оплакахме му се. Командирътъ не си прави оглушки. Не си „прави кариера“. Отдавна вече я направи и то на самото бойно поле. Той не казва: „Ще видя“, „Ще провѣря“, „Ще проуча“. Той взема телефонната слушалка.

— Господинъ полковникъ, — обръща се той къмъ бригадния и му обяснява, — ако на тая практика, която не позволява на офицеритъ ми да почиватъ, не се тури край, ще се оплача въ дивизията!

Въ полка се получава известие, че сестрата на единъ отъ нашитъ офицери, гимназиална учителка, заразила се като милосърдна въ една болница въ София, е починала. Командирътъ, нашиятъ другаръ презъ чиито ржце минаватъ всички книжа, прочита тая телеграма. Какво по-просто — да се предаде на поручика! Но тоя месецъ, поручикътъ е въ опрѣснителния курсъ въ Крушево. Какво по-просто — да му се телеграфира въ Крушево!

Но нашият другаръ знае що е скръбъ. Давайки отпущъ на брата, телеграфира не нему, а на другъ офицеръ отъ полка, също тогава въ курса, и не на безразлично кой да е офицеръ, а на личенъ приятелъ на поручика, съ поръчка да го подготви и едва следъ туй да му съобщи. И това на фронта, гдето всѣки день, безъ да ни подготвятъ, ни убиватъ. И това презъ войната, когато безъ да подготвятъ близкитъ ни, ги убиватъ!

Една нощъ, тъкмо бѣхъ се върналъ отъ обиколка, телефонътъ издрѣнка. Свързка, ординарецъ, адютантъ? — Нищо подобно. Въ тоя късенъ часъ, самъ гласътъ на командира. Защо ми говори именно той? Офицеритъ отъ щаба спятъ, цѣлия день работятъ, ноще нѣма какво да провѣрватъ, нека спятъ — не ги буди. Или, може би, събудни, а при все това, самъ той взема слушалката, самъ той иска да говори. И, наистина, той ми говори. Станало е нещастие.

Въ участъка на моята пехотна рота е цѣла една картечна. Най-важния участъкъ на полка — цѣла картечна погълната отъ една само пехотна. На командира ѝ е станало лошо. Нѣма никаква възможность да бѣде изтегленъ, нито да му бѣде пратенъ лѣкаръ. Въ моя участъкъ е, да отида азъ и направя всичко, да замѣстя всички.

Веднага изваждамъ другаря си — вода, въздухъ, разговоръ, съвзема се. Научава и не може да се отблагодари на командира, на часовоя. Тѣзи наши блѣскави часови! Часовоятъ е на постъ. Разхожда се, върти се, обикаля, слуша... чува, да чува, той, който е поставенъ да внимава за

противника, да слуша, не се ли чува нѣщо, макаръ и отдалечъ, чува съвсемъ отблизо едва уловими вопли, ужасни вопли отъ земята, отъ гроба, отъ единъ отъ нашитъ живи преждевременни гробове. Отваря вратата и, ротниятъ му, изтегнатъ на леглото... отива...

Часовоятъ съобразява. Веднага телефона, щаба, командира... И въ тоя тѣй късенъ часъ, въ тоя тѣй раненъ часъ на новия, единъ отъ нашитъ петстотинъ дни на Южния фронтъ, самъ командирътъ на телефона!

Този офицеръ бѣ офицеръ. Увѣнчанъ съ блѣскава бойна дейность, никой отъ насъ нищо не знаеше, защото никому нищо не казваше. Но той, който бѣ миналъ по пѣтя на истинското командуване, познаваше истината и лъжата. Всички слабости откриваше и не се стѣсняваше да ги посочи. Винаги, обаче, кротко, полугласно, да не се чуе, доста е, че този, до когото се отнася ще чуе.

— Ако се намирате въ невъзможность да изпълните заповѣдта ми, нѣма да ви насилвамъ... Ще я повѣря на другъ!

Така бѣ се изразилъ предъ единъ офицеръ.

— ... По-младши отъ васъ командува... Вие какво ще кажете?

Съ тѣзи думи се обърна къмъ другъ, заемащъ нестроева длѣжность, подсѣщайки го да прояви повече амбиция, особено въ моментъ, когато започваха голѣми боеве.

А боеветъ въ Ромъния започнаха. Всѣка нощъ командирътъ спѣше опасанъ. При лѣгане, не пропускаше да каже на дежурния телефонистъ:

„Да не забравиш да ме събудиш“. Но това бѣ излишно. При най-малкия шумъ, само пушка да пукне — веднага скочи: „Какво има?“ Дрънне ли телефона: „Какво съобщаватъ?“ Но най-често бѣ буденъ. Срѣдъ нощъ, отдавна минала полунощъ, а той е въ разговоръ съ нѣкой офицеръ. „Война е, не се знае кой колко ще живѣе, елате да си побърбимъ, да приемъ кафе“. Или, най-неочаквано, ще попита шеговито будния лѣкаръ: „Докторе, какъ мислите, утре кѣде да настѣпимъ?“

Тѣй, самъ буденъ, обичаше самъ да провѣрява. Една нощъ заповѣдва на единъ отъ дружиннитѣ да проучи внимателно мѣстността напредъ: блатиста е, на сутринята ще се настѣпва. Придруженъ отъ войникъ за свръзка, командирътъ трѣгва по обиколка. Дружинниятъ му докладва, че е заповѣдалъ на командира на еднѣ коя си рота, който, отъ своя страна, е пратилъ патрулъ съ еднѣ кой си... подофицеръ, който донесълъ еднѣ какво си.

— Подофицерски патрулъ? Б и м о г л о даже самъ ротниятъ командиръ да отиде. Б и м о г л о даже самъ дружинниятъ... Б и м о г л о даже и самъ командирътъ на полка да отиде и лично да провѣри!...

Пакъ въ Ромъния, презъ втората половина на декемврий, една нощъ, минавайки покрай мѣстото, гдето спи единъ отъ дружиннитѣ, спира войника, който желае да събуди началника си.

— Нека почива дружинниятъ, не го събуждайте!

Продължавайки пѣтя си, натѣква се на спящитѣ заедно двама ротни командири. Не ги събужда. Продължава. Спира предъ будния коман-

диръ на друга рота. Разговаря. На връщане срѣща събудения вече дружиненъ командиръ.

— Ехъ, не съмъ ви викалъ, азъ провѣрихъ, има будностъ, бодростъ, службата се носи добре. Командиритѣ на А и Б ротѣ се събрали заедно да почиватъ. Е, по-добре щѣше да бѣде, ако си бѣха при ротитѣ. Нали? Не имъ правя бележка. Само казвамъ!

Въ единъ бой командирътъ вижда, какъ еднѣ рота не вижда. Нито него, нито противника вижда. „Кажете на ротния да ме погледне“. Командирътъ е напредъ, а ротата е назадъ. И ротниятъ, за да го погледне, излиза съ ротата напредъ!

Въ единъ бой командирътъ вижда, какъ единъ ротенъ не го вижда. А този ротенъ е старши. Той вижда, че орѣдия се взематъ и бърза да донесе, че той ги е взелъ. Но не вижда, че командирътъ отъ самитѣ орѣдия го вижда. „Нищо“, — отвърща командирътъ, — „ако съ ротата не избърза, нали поне съ донесението... Пакъ съ нѣщо избърза!“

При все това не даде никого въ сѣдъ. И не само при личнитѣ си наблюдения. Следъ получаване на донесение, рапортъ, не спи цѣла нощъ, измѣчва се, терзае; поставя на везнитѣ на собствената си съвѣсть постѣпката, прегрѣшението, престѣплението, но същевременно и трудноститѣ, лишенията, страданията и следъ борба съ себе си, все съ надежда за поправка, все съ вѣра, че решението му ще бѣде оценено, отсѣждаше.

Затова, пѣкъ, бѣ строгъ при повишенията. При всѣки случай, когато неправилно бѣха представени подофицери, връщаше представлението съ надписъ: „Да се донесе подробно, за всѣки поот-

дълно, коя е преценката да се произведе, каква длъжност е изпълнявалъ, въ кой бой е участвувалъ". Къмъ редниците бѣ по-щедъръ.

Но бѣ ли истински въпросъ за награда и то особено съ ордени, стараше се да не би нѣкой заслужилъ да бѣде пропустнатъ.

Въ Ромъния, при извънредно силенъ огънь, командирътъ вижда, какъ следъ знака за атака, пръвъ скача единъ подофицеръ и увлича войниците си. „Черниятъ подофицеръ отъ 10 рота“, — си казва командирътъ. „Черниятъ подофицеръ“, — повтаря той по-късно предъ адютанта си, — „да не забравимъ да го представимъ за награда!“

Командирътъ бѣ психологъ. „Мога ли“, „Обичашъ ли“, „Ще желашъ ли“ бѣха любимитъ му изрази. Война е. Службата тогава се отличава тѣй много отъ мирновременната!

По време на бой въ Ромъния, командирътъ достига единъ мостъ съ свръзки и телефонисти. Отдавна е време за обѣдъ. Но поради бързото напредване на полка, храната още не е донесена. Огладнѣли, войниците изваждатъ кутии консервирано месо, взети отъ изоставени ромънски раници, които, поради бързото бѣгство, противникътъ не бѣ успѣлъ да прибере. Командирътъ сѣщо е гладенъ.

— Другари, мога ли и азъ малко да похапна?

Следъ обѣдъ, единъ отъ телефониститъ рѣже на ромънска пушка тютюнъ.

— Обичашъ ли да ми дадешъ една цигара?

Нѣколко месеца по-късно, вече следъ боеветъ, командирътъ повиква сѣщия подофицеръ-телефонистъ, предлага му столъ, извиква ординаре-

ца си да почерпи госта съ конякъ и нарежда да му се дадатъ отъ неговитъ, на командира, цигари.

— Това е за оная цигара, която ми даде тамъ, край моста. Помнишъ ли?

Наблюдателността му бѣ тѣй остра, че малко му трѣбваше, за да отгатне.

Презъ декемврий, въ Ромъния, командирътъ забелязва известна натегнатостъ. Веднага запитва на какво се дължи. Повиканиятъ подофицеръ отговаря, че отдавна вече войниците нѣматъ известия отъ домашнитъ си.

Нѣма никаква поща нито отъ Бѣлгария, нито за Бѣлгария. Веднага дава нареждане всички войници да напишатъ писма и, по двама отъ рота, подъ обща команда, да ги отнесатъ до София, да ги пустнатъ, а сами войниците да отидатъ до роднитъ си мѣста. Къмъ опредѣлена дата, домашнитъ на всички войници да изпратятъ писмата си въ София, на даденъ общъ адресъ, отгдето, събрали, новинитъ ще бѣдатъ занесени на фронта.

Къмъ 3—4 часътъ сутринята, командирътъ повиква подофицера-водачъ и почва да пише писмо, като сѣщевременно го чете гласно.

— Защо ми го четете, г-нѣ подполковникъ?

— Ти трѣбва да знаешъ какво пиша, защото писмото е до домашнитъ ми. Ти отивашъ за своитъ другари. Ще желашъ ли да занесешъ въ Кюстендилъ моето писмо?

— Разбира се, господинѣ подполковникъ! Нали имамъ отпускъ!

— Да, но ти имашъ жена, деца... Нали ще искашъ да прекарашъ при тѣхъ!

И командирътъ прочита цѣлото писмо, поставя го въ пликъ и, безъ да го запечатва, го предава.

Извънъ тоя случай, и то само предъ едно-го, никой не бѣ чулъ командира да говори за жена си, децата си. Въ негово лице жена му имаше достоенъ мъжъ. Дветъ му дъщери единъ день ще иматъ мъжъ. Двамата му синове бѣха мъже. И двамата офицери, и двамата на фронта. Тѣ нѣмаха дори годеница. Но имаха Родина. Като на мнозина, и за тѣхъ Родината можеше да стане годеница. Тѣ двамата бѣха на фронта. Но за тѣхъ никому, нито дума. Тѣ тримата бѣха на фронта.

Само едно име се чуваше — полугласно, рѣдко, само предъ нѣколцина — Райчо! Райчо бѣ последното, петото дете на командира. Райчо бѣ ученикъ. Райчо бѣ дете. За детето си спомняха и войниците, и подофицеритѣ, и офицеритѣ. За него си спомни и командирътъ!

А той не признаваше разлика въ храната. Всички сме едно — отъ котела. А този офицеръ носѣше следитѣ, последицитѣ отъ тежкитѣ си рани. Дѣсниятъ му кракъ имаше отворена незаздравѣла още язва 25 см. дълга, 4—5 см. широка. При това, всѣки день имаше температура. А боеветѣ въ Добруджа започнаха. Септемврий носѣше сражения, настѣпление, походъ. Раната течеше. Въ невъзможность да язди, каченъ на кабриолетъ, командирътъ ръководѣше боя оттамъ. Но настана ли решителния мигъ, слизаше и, вече пеша, смѣсваше се съ войницитѣ. Презъ цѣлото време се боеше да не би тая му течаща рана да стане причина да напустне полка. На думитѣ на лѣкаря да

си вземе отпускъ, отвърна: „Какво ще кажатъ другаритѣ ми?“

Винаги диетиченъ, винаги боленъ, винаги здравъ. За него нѣмаше почивка, ваканция. Всички дружини отъ полка, бригадата, дивизията, армията се смѣняха отъ позицията. Той бѣ вѣчно на позицията. Щабътъ на полка бѣ на самата позиция, на петдесетъ крачки отъ първитѣ бойни окопи, първитѣ взводове. И какво съвпадение! Отъ градъ Трънъ, командирътъ живѣеше въ разрушеното село Трънъ. И то въ самата черква, която се наричаше... Св. Хараламби. Тая двойна случайность му даваше поводъ да каже понѣкога: „Защо ще се безпокоя? Че ще се мре, ще се мре. Белки друго нѣщо ще стане. Ама и азъ Хараламби, и черквата Св. Хараламби, светията ме закриля!“

Всѣка вечеръ командирътъ искаше самъ да види войника, който носи вечерята и винаги го посрѣщаше съ едни и сѣщи думи:

— Момче, донесе ли нѣщо да похапнемъ? Е, дай каквото си донесълъ, да похапнемъ съ адютанта!

Единъ день офицеръ отъ нестроевата рота ву донася прекрасенъ бѣлъ хлѣбъ.

— А! Значи има вече подобрение на хлѣба!

— А не, господинъ полковникъ, тоя хлѣбъ съмъ го приготвилъ за васъ.

— Че какъ? Какъвъ съмъ азъ? Каквото се полага на войника, това трѣбва да се даде и на менъ.

После, повиква единъ отъ войницитѣ за свръзка, поисква надядения му вече хлѣбъ и му дава въ замѣна своя бѣлъ хлѣбъ!

Другъ пжтъ, влизайки при адютанта, чува го да говори съ прехраната, искайки малко чушки и краставички и веднага забелязва:

— Ако още не е започнало раздаването на зеленчукъ за ротитѣ, да не се изпраща и за насъ.

Трети пжтъ му донасятъ млѣко съ оризъ.

— Има ли и за войниците?

Въпрѣки вѣчното си неразположение, отказваше най-решително да приеме млѣко. Полковиятъ лѣкаръ намѣри най-последъ: изпрати рецепта за половинъ кило дневно, и едва тогава командирѣтъ отстъпи. Всѣки день нестроевата рота му изпращаше това предписано отъ лѣкаря лѣкарство! Но воденъ винаги отъ равенството въ храната, едва минаха двадесетъ дни, отказа се и отъ рецептата, и отъ лѣкарството!

Имениятъ день на командира. Въ нестроевата, като войникъ-готвачъ, е известниятъ преди войнитѣ въ София най-пръвъ сладкаръ. Нѣколко отъ офицеритѣ събиратъ нѣколко лева, пращатъ човѣкъ до Прилепъ да купи яйца, масло, брашно, захаръ, и съ тия чисто частни сръдства, сладкарѣтъ прави две торти. На едната поставя надписъ „Честитъ именъ день.“ На другата — „Свети Хараламби да ни е на помощ“.

Командирѣтъ получава тортитѣ и взема слушалката: „Кой праща тия торти?“ — „Тѣ сж... тѣ сж... отъ домакинството, господинъ полковникъ!“ Командирѣтъ повиква ординареца и заповѣдва едната торта, съ честитъ именъ день, да се даде на телефониститѣ и свръзкитѣ, другата — съ свети Хараламби — на ротата предъ щаба. Войниците иматъ

повече нужда отъ Св. Хараламби и отъ помощта му!

На всѣки офицеръ се полагаше, макаръ и малко оризъ, грисъ, макарони. Почти всички ги пестѣха, както пестѣха захарѣта. Командирѣтъ отива въ отпускъ и, както винаги, съ ординареца си, комуто се дава кошница съ полагаемитѣ се на командира нѣколко кила продукти. Въ нея биватъ поставени и закланитѣ и очистени пилета, излюпени отъ полковитѣ яйца, снесени отъ полковитѣ кокошки, развѣдени отъ полковото домакинство. На Кюстендилската гаракомандирѣтъвижда кошницата.

— Каква е тая кошница?...

— Това сж вашитѣ, полагаеми на всички...

— Който ти е далъ тая кошница, нему ще я занесешъ. Веднага!

— Слушамъ, господинъ полковникъ!

И отъ Кюстендилската гара, вмѣсто да прескочи само до нѣкоя и друга и да слѣзе, защото е отъ Радомирско, ординарецѣтъ трѣгва съ първия влакъ и прави отново сжщия пжтъ, оставя кошницата, въ която до омирисалитѣ се макарони се таятъ вмирисалитѣ се пилета и отново по сжщия пжтъ — Битоля — Прилепъ — Велесъ — Нишъ — София — Радомиръ, гдето слиза...

Връщайки се отъ София, и на пжтъ за б полкъ, въ който се числѣше, голѣмиятъ синъ на командира се обажда на баща си отъ нашата прехрана, като го моли за хлѣбъ и сирене, а сжщо и за полковия файтонъ.

— Синъ си ми, синко, но не си отъ моя полкъ, не мога да ти дамъ нищо. Пѣкъ и свършихъ своя

хлѣбъ, иначе бихъ ти го отстъпилъ. А колкото за файтона, той е за командира на полка, но не и за семейството му. Обади се на своя командиръ, ако разреши, нека ти прати своя файтонъ!

Спарганецъ! Биха казали нѣкои. Пуританъ! Биха добавили други.

Пуританъ! Човѣкъ на най-строги принципи, той чувствуваше, че изпълнявайки ненарушимо принципитѣ, трѣбва да бѣде надъ принципитѣ. Какъ иначе бихме си обяснили, че прилагайки неотстъпно дисциплината, въ която бѣ най-неотстъпчивъ къмъ себе си, бѣ проявявалъ винаги, въ всичко, къмъ всички най-отзивчиво сърдце?

Спарганецъ! Когато тъй неуморнитѣ гръцки историци все пакъ се уморяваха да преувеличаватъ, често започваха най-неуморно да съчиняватъ!

Защо тия далечни за насъ сравнения? Защо не се обърнемъ къмъ нашето Велико Възраждане, когато живѣха светцитѣ? Тѣ бѣха българи. Командирътъ бѣ българинъ.

Какъвъ командиръ! Да напише заповѣдь! Да даде заповѣдь! Да следи да се изпълни заповѣдь! Наблюдателенъ, прозорливъ, проникателенъ, съобразителенъ, паметенъ, спокоенъ, мъжественъ, решителенъ и най-важно — готовъ винаги и въ всичко да поеме отговорностъ — първото и последно качество, първото и последно предимство, първото и последно достоинство на офицера!

Цѣлата съвокупностъ отъ цѣлата му дейностъ ме е подтикнувала много пѣти да съжалявамъ, че не бѣ нѣколко години по-възрастенъ, за да командува дивизия. Вѣрно е, не бихъ служилъ при него,

може би не бихъ го познавалъ, но тая лична жалба би отстъпила предъ общия интересъ, общата полза.

Но защо да искамъ да бѣде по-възрастенъ? Въ съседенъ полкъ единъ подпоручикъ бѣ назначенъ ротенъ командиръ. Дружинниятъ докладва, че въ сжщата рота има по-старши. Полковиятъ, който знае много добре това, отвърща: „Старши ли? Какъвъ старши? Старши е този, който командува!“

А въ нашия полкъ имаме два случая. Единиятъ засегнатъ поручикъ подаде рапортъ. Командирътъ сложи следния надписъ: „Азъ раздавамъ ротитѣ си не по старшинство, а по достоинство“.

Но какво значи човѣка, българина, началника, другаря, психолога, офицера, предъ тая скромна, проста дума — войника?

1913. Преди да дойде при насъ, командирътъ бѣ се вече отличилъ. Като дружиненъ въ 14 полкъ, на 17 юний, нему лично, на неговата лична храбростъ се дължи превземането на върха 650 при Злетовската рѣка. На 9 юлий бива тежко раненъ.

1915. Мобилизацията го заварва началникъ на полково военно окръжие. Веднага подава рапортъ и заминава като дружиненъ въ 54 полкъ. На 17 октомврий се отличи при Криволакъ, гдето бѣ въ първата линия и когато бѣ отново тежко раненъ.

Следъ шестъ месеца полуоздравява и следъ други два получава полкъ — нашия! И става командиръ — нашиятъ!

Този войникъ бѣ войникъ, олицетворение на най-голямъ героизмъ, свързанъ съ най-блѣскава, най-ползотворна, най-результатна, отъ огромно военное и национално значение бойна командна способностъ. Войникъ-командиръ. Войникъ-пълководецъ.

Този войникъ не знаеше що е окопъ, закритие, блиндажъ. Сухъ, тънъкъ, високъ, най-високиятъ отъ всички, знаеше, че гдето и да се закрие, пакъ ще стърчи. Всички ще го видятъ. По-добре е да го видятъ, че не се закрива.

Презъ септемврий, въ Добруджа, въ единъ мигъ пехотниятъ огънь утихва. Нѣма вече стрелба. Всичко е спокойно. Внезапно, ромънски монитори откриватъ силенъ фланговъ огънь. Двама офицери край командира се хвърлятъ напълно естествено, разумно, въ дълбокъ окопъ и просто се сгушватъ. А командирътъ имъ казва философски: „Та то ще бѣде, каквото Господъ далъ!“

Презъ февруарий, въ Ромъния, командирътъ е край единъ мостъ съ двама офицери отъ други части. Руситъ застрелватъ внезапно. Единиятъ офицеръ се мушва подъ моста. Другиятъ, по-старши, му дава знаци, шепне: „Излѣзъ, не е удобно, самъ командирътъ е тукъ!“ А командирътъ се усмихва. Чулъ е и разбралъ всичко и казва шеговито, довършвайки на шопски: „Оставьте го. Оно е младо, неопитно. Оно че се научи!“ А оно, младото, неопитното е майоръ, и то отъ генералния щабъ!

Такъвъ бѣ командирътъ. Не се закриваше. Затова тая тънка, суха, висока фигура се виждаше навсѣкжде. Виждаха я нашитѣ. Виждаше я противникътъ. Видѣ и запомни.

По златна Добруджа, по ширна Ромъния — командирътъ е навсѣкжде. Само появата му е вече помощъ, поддръжка. Само се появи, и отъ всички полкове на първа дивизия предъ Дунава, на-

шиятъ полкъ мина прѣвъ Дунава. Войниците вдигнаха на рѣще командира и го отнесоха всрѣдъ „ура“ на ромънския брѣгъ — тамъ стовариха този, който трѣбваше да ги води.

Колко пѣти сутринъ, при настѣпление, командирътъ излизаше предъ полка, предъ веригитѣ и, самъ веригаръ, удѣлжаваше веригата, желѣзната верига, която образуваше желѣзниятъ полкъ, до желѣзнитѣ полкове на желѣзната дивизия.

Мисля, че за този командиръ-войникъ въ всички глави въ полка бѣ се утвърдило решението: „Ако бихъ видѣлъ командира въ смъртна опасностъ, бихъ пожертвувалъ живота си за него!“

Единъ снарядъ пада, убива двама войници, обръща командира и го зарива. А той става просто и още по-просто потърсва фуражката си. Защо я търси, когато винаги въ бой е гологлавъ? Защото я държи въ рѣжа. Така, когато настѣпва самъ, не е самъ.

Дали бѣ знаелъ, че Александъръ Велики и Атила сѣ влизали въ сражение гологлави или, по чудна случайностъ, вървѣше най-скромно по стѣпките на двамата велики пълководци?

Боеве предъ Букурещъ. Боеве за Букурещъ.

Къмъ Узунъ. Бригадниятъ командиръ изпраща адютанта си да попита дали командирътъ има нужда отъ подкрепа. Известно е какъ почти винаги въ бой, всѣки чака, всѣки иска, всѣки настоява за помощъ, често пѣти и безъ да има нужда.

— Това е авангарденъ бой. Ако се развърне цѣлата бригада сега, за после какво ще остане? Нѣмамъ нужда отъ помощъ. Самъ ще се справя.

Боеве предъ Букурещъ. Боеве за Букурещъ.

Узунъ. Въ тоя славенъ бой, следванъ отъ артилерийско отдѣление, полкътъ се носи хвърковато, разбива напълно противника — три пехотни и единъ артилерийски полкъ — нанася му огромни жертви, заема селото чрезъ ржкопашенъ бой, като покрива площада, улицитъ, двороветъ, праговетъ съ неприятелски трупове. Изнесълъ величествена ржкопашна борба, нанесълъ знаменитата ржкопашна победа, полкътъ обръща противника въ страхотно бѣгство, пленява десетъ орждия, единадесетъ ракли и взема нѣколко картечници и много пленници.

Командирътъ настига двама ротни — пехотенъ и картеченъ — и съ тяхъ право на неприятелскитъ бойно завладѣни орждия. А ротата въ лѣво не е още подравнена. А ротата въ дѣсно не е още подравнена. Но нали ротата въ центъра е напредъ! Нали самъ командирътъ е напредъ! „Дайте да запушимъ!“ И, седналъ на едно отъ плененитъ орждия, командирътъ запалва цигара!

Боеве предъ Букурещъ. Боеве за Букурещъ.

Калугерени. Въ тоя най-славенъ бой, срещу полка, който е пратилъ две роти въ странично прикритие, действуватъ цѣли петъ полка. Въпрѣки всичко, нашиятъ полкъ, съ дадени още сутринята въ подчинение на командира една картечна рота, а следъ 10 часътъ — една дружина отъ 42 полкъ, отблъсва ромънитъ, пленява 28 орждия. Противникътъ прави всичко възможно да си възвърне загубеното. Командирътъ вижда какъ една следъ друга всичкитъ му свързки падатъ убити, ранени.

И адютантътъ е раненъ. И офицерътъ-кавалеристъ за свръзка е раненъ. Командирътъ, който е пратилъ полковата си поддръжка — една рота и половина, който е пратилъ дружината отъ 42 полкъ, остава само съ началника на телефонната команда и съ една тръба.

Унесена отъ шеметния си полетъ, сама артилерията ни, останала далечъ, лети къмъ нови позиции и въ тоя мигъ мълчи. Патронитъ сж на привършване. Нѣма вече никаква поддръжка. Всичко се е събрало, за да действува угнетително. Противникътъ напиратъ съ огромното си мнозинство. Лѣвиятъ ни флангъ почва да отстъпва, следванъ на 150 крачки отъ ромънитъ. По шосето се появяватъ кола. Една, две, три. Такъ, такъ, такъ. Кло, кло, кло. Бронирани автомобили — първитъ танкове. Утегчаващо мълчание. Само неприятелската артилерия, само бронирани автомобили нарушаватъ злокобно това злокобно мълчание. Следъ лѣвия флангъ, и центърътъ се разколебава. Подпомогнатъ отъ двама подофицери, командирътъ спира отстъпващитъ войници. Предъ появата му, други се спиратъ сами, залѣгатъ. „Какво правите, момчета? Починете, починете си, че ще отиваме пакъ напредъ!“

Какви знаменити думи! Казани не отъ този, когото сто милионенъ, а отъ онзи когото само три милионенъ народъ излъчи. И не възпитания отъ бони и гвернантки, а този, който имаше само една риза, когото майката въ Трънъ не изпрати, защото не пустна, когото лелята въ София не посрещна, защото не допустна. И, съблѣкълъ се край Перловската рѣка, докато чака ризата да изсъхне,

окжпа се, за да се яви на прегледъ и постъпи едва петнадесетгодишенъ въ Военното училище. Ето този, съ едната риза, казва тия думи. Но въ тоя мигъ не е до думи. Въ тоя мигъ има отстъпление. Отстъпватъ наши роти, много роти, следвани отъ гъсти многобройни неприятелски вериги, маси, които овладяватъ загубенитъ си орждия.

Сждбоносенъ мигъ за полка, бригадата, дивизията. Може би за действията около Букурещъ. Но тоя дълъгъ мигъ е часъ по логика. Въ тоя бой никой началникъ не е на мѣстото си. Защото, въ тоя бой всички началници сж по мѣстата си. Уставнитъ канали сж запушени. Затова сърдцата сж отпушени.

Командиръ на дружина отъ нашия славенъ 41 полкъ уведомява чрезъ адютанта си командира на една дружина отъ 42 полкъ да приближи на 1000 крачки и бжде готовъ. Бригадниятъ командиръ дава заповѣдь на командира на 42 полкъ да застане на чело на тая сжща, бригадна поддръжка и, давайки личенъ примѣръ, самъ да поведе ротитъ. Но тоя бой е часъ по логика. Преди още тая заповѣдь да се изпълни, командирътъ на дружината, уведоменъ вече за положението, вдига веднага, по свой починъ, ротитъ и самъ ги повежда. Видътъ на тая, макаръ и отъ далечъ още помощъ, усилията на всички началници, макаръ и безуспѣшно, да задържатъ лѣвия флангъ, частъ отъ центъра... Командирътъ е пратилъ всичко, дори подпоручика — началникъ на телефонната команда, преди това и последния войникъ. Всичко е свършено. Но самъ той е преди всичко войникъ. Той, който е до самитъ си войни-

ци, се влѣ като войникъ, но... не се е влѣлъ още като командиръ. Часътъ по логика свърши. Сега е часъ по психология. Ето какъ, предъ очитъ на всички, се влива командирътъ. Влива се като командиръ, а блѣсва като пълководецъ.

— Готовъ ли си, Петре ?

— Готовъ, господинъ подполковникъ !

— Свири, Петре, атака !

И разцепила устнитъ на трѣбача, трѣбата процепва въздуха. Една съседна въ лѣво се докача. Друга до нея се откача. И по цѣлия лѣвъ флангъ, отъ рота въ рота, се разнасятъ тържествени звуци.

Войниците трепватъ. Това е той — командирътъ ! Войниците трепватъ. Това е за нея — Родината ! И като по знакъ, всичко отстъпващо се спира... обръща... сега вече гъститъ ромънски маси трепватъ, спиратъ... вцепенени, ужасени. Предъ тѣхъ — гора свѣтна на ножове.

Нѣма вече съмнение, това е отстъпление. Нѣма вече съмнение, това е сметение. Нѣма вече съмнение, нѣма вече спасение. Има поражение.

Петъ непълни дружини гонятъ. 28-тъ неприятелски орждия сж отново взети, съ 31 пълни ракли. А пленници ! Излѣзла вече на позиция, нашата артилерия открива мощния си огънь, къмъ който се присъединяватъ и пленени неприятелски, съ наша прислуга, орждия.

Петъ непълни дружини гонятъ. Цѣли петъ полка бѣгатъ. Нѣма спасение. Има грозно сметение. Има страшно поражение. Поражение.

Никой никога не е чулъ, никой нигде не е видѣлъ по-невъобразима паника, по-страхотно

сметение, по-неудържимо бѣгство, по-страшно поражение. Поражение. Поражение.

А командирѣтъ ? Той е отново самъ. Съ фуражката, трѣбата. Трѣбата и трѣбачѣтъ.

— Какво да ти дамъ, Петре, — обрѣща се той къмъ другаря си, къмъ щабъ трѣбача. Нѣмамъ нищо.

И, спомняйки вѣчната диета, вѣчните парченца, които пълнятъ джеба му, изважда последното и му го подава.

— На, вземи това шекерче !

Това шекерче днесъ е въ една скромна селска къща, до кандилото, предъ иконата. Безъ цвѣтъ, безъ миризъ, то е най-голѣмата награда, която войната даде.

Войната свърши. Командирѣтъ получи бригада, командувахе дивизия. Презъ декемврий 1919 излѣзе на площада кротко, да говори кротко. И той като предшественика си отъ 1900, като баща ми. Но и той загуби кариерата си. Първиятъ въ Тръстеникъ, Русенско, вториятъ — въ Дупница.

Нито войната, нито мирѣтъ. Нито полжѣтъ, нито бригадата, нито дивизията. Никой не му даде звезда, лента, чинъ. Но 100-тѣ бойни офицери, 500-тѣ бойни подофицери, 5000-тѣ бойни войници, които го наричаха Командира, му дадоха и звезда, и лента, и чинъ.

Есеньта 1912... Есеньта 1915... Есеньта 1916... Есеньта 1918... Но и есеньта 1932...

Така завърши земния си животъ полковиятъ ми командиръ полковникъ Хараламби Тошковъ.

Така започна вѣчния си животъ полковиятъ ми командиръ Генералъ Хараламби Тошковъ.

XI

ОТСТѢПЛЕНИЕ

Не го чакахме, защото противника чакахме.

Не отстѣпихме, и срещунахъ никой не настѣпи.

Въ природата, извънъ природата, всичко се движи по пѣтя на най-малкото съпротивление. Тѣй е въ свѣта отъ самото сътворение. Всички го знаятъ. Само ние не го знаехме. Не ние, съ малките звезди и малките ленти, а ония, съ голѣмите звезди и голѣмите ленти.

Всичките имъ познания по тактика и стратегия, по психология и логика, по умъ и разумъ бѣха премазани отъ премазания ботушъ на последния войникъ. А ония бѣха първи. Краищата се приближаватъ. Краищата се сходятъ. Но тѣ не се сходятъ. Защото, ония не заплакаха, а войникѣтъ заплака.

На войника можехме да заповѣдваме да имъ отдава честь, да имъ вика „ура“, да имъ застава въ фронтъ, самъ да бѣде на фронта, когато ония не помирисваха фронта. Но на войника не можехме да заповѣдваме да плаче.

Той, който не плака въ най-страшния порой въ Добруджа и предъ Битоля, въ най-свирепия студъ въ Ромъния и въ Македония, който не плака нито когато се биеше, нито когато го раняваха, нито когато умираше, който се показва винаги и

навсѣкжде мжжъ, заплака. Заплака като този, който е заплакалъ, защото много е обичалъ.

Когато се получи заповѣдъ за отстъпление, никой войникъ не повѣрва, никой не пожела да изпълни заповѣдта. Срещу никого не извадихме револверъ, никого не пратихме въ сѣдъ.

Войниците не повѣрваха. Но ние повѣрвахме, защото съючитъ сивидѣхме. Видѣхъ азъ и Власевъ. Въ други роти, въ други полкове видѣха Власевци и Георгиевци. Видѣхме какъ войниците заплакаха.

Въ една сълза има повече гений, отколкото въ всички музеи и библиотеки на вселената. Ламартинъ.

Войниците ни гледаха съ същото довѣрие, съ което бѣха свикнали да ни слушатъ и да ни следватъ. Послушайте ни и сега, последвайте ни!

И тѣ ни последваха. Но унищожете предварително всички бомби и патрони, които имаме тукъ на складъ, защото не можемъ да ги вдигнемъ. Хвърлете ги въ отходнитъ мѣста. Никой нищо не хвърля. По двама, вдигатъ на тоягитъ си сандъцитъ съ бомби и патрони. Но сандъцитъ сѣ много, а тоягитъ — малко. Тогава пушките послужватъ. Какъ, пушките, които трѣбва да пазимъ като очитъ си? — Да, пушките! Пушката е дърво, а душата — душа!

Ротата трѣгва по заповѣдъ. Ротата спира безъ заповѣдъ. Всички войници свалятъ тежкитъ товари и се обръщатъ още веднажъ, за последенъ пжтъ, къмъ позицията, нашата позиция. Къмъ нивата, нашата нива, която година и половина сме торили, орали, сѣли и отъ която сега, тая есенъ, чакахте обилна беритба. Но мина буря и всичко помете. Всички стоятъ предъ тая грозна

картина, предъ това грозно опустошение. Навели глава, всички войници плачатъ, както никой никога не е плакалъ предъ собствената си нива. Защото, ако нивата сега не дава, идната година ще даде.

Но никой отъ насъ не е предъ своята нива. Всички сме предъ Българската нива. А тя е опустошена и нѣма вече да бжде спасена.

Трѣгваме. И всички сандъци съ бомби и патрони се изнасятъ на ржце цѣли петнадесетъ километра. Никой не вѣрва, всѣки все още се надѣва. А този всѣки носи лични свои триста патрона, петъ бомби, каска, маска, раница.

Но въ Беранци не се спираме. Следъ като овладѣ всичко въ лѣво отъ насъ, противникътъ — италианцитъ — е далечъ вече въ тила ни. Знае, че по фронта си ще срещне фронтоваци, въ тила — нестроеваци. И затова, отъ насъ бѣга, тѣхъ търси. Всичкитъ ни села, въ които сѣ прехранитъ, складоветъ сѣ вече въ негови ржце. Въ наши ржце остава само вѣрата, все още надеждата.

Но полето свѣтлѣе. Тукъ огънь, тамъ огънь. Всичко, което се напуска се подпалва. Надеждата гасне. Все пакъ, вѣрата остава.

Следъ нашата бригада идва редъ на втората, после — първата. Следъ нашата дивизия идва редъ на шестата, после — сборната. Тѣй, постепенно, както сме подредени, тѣй и отстъпваме. А срещу насъ никой не настѣпва.

Защо срещу третъ блѣскави дивизии, които отстъпватъ, никой не настѣпва?

Защото, има нѣкой, който командува този нѣкой. Този нѣкой разсѣждава по всички пра-

вила на тактиката и стратегията, на психологията и логиката, на ума и разума. Той очаква отъ насъ това, което самъ би направилъ. Той мисли, разсъждава.

Не е възможно азъ, който командувамъ три блѣскави дивизии да стоя тамъ, когато тила ми е вече обхванатъ. И каква полза, когато противникътъ е въ крепоститѣ си! Азъ ще го подмамя, той ще ми излѣзе, после — азъ си зная работата.

Българинътъ се показва блѣскавъ въ неподвижната война. Тя не отговаря на темперамента му, но той отговори и на това, което е противъ темперамента му. Сега сме вече на открито. Богъ да ми е на помощ! Ето го темпераментниятъ българинъ! Той ме чака да излѣза отъ крепоститѣ си. Но азъ нѣма да излѣза! Той прави това, което и азъ бихъ направилъ. Той ме подмамя, както и азъ бихъ го подмамялъ. Това диктува разумътъ, логиката. Самата война, която по принципъ не е логична, почива на принципи. Първиятъ ѝ принципъ е логиката. Нѣма да се поддамъ на тоя логиченъ принципъ. Нѣма да се поддамъ, защото съмъ по принципъ логиченъ.

Да, но той пали грамади сѣно, слама, пали складове, пали купища бомби, снаряди. Вѣрно е, но това е само за окото, това е бенгалски огънь, това е рамката, въ която той се готви да постави картината на моето поражение. Нѣма да му се поддамъ. Логиченъ съмъ. Логиката е първиятъ принципъ на нелогичната по принципъ война!

Но този, който не отстъпи предъ Логиката, трѣбваше да отстъпи предъ Глупостта. Каква храбра войска, а командувана отъ такива...

И французинътъ си послужи съ дума, която, именно защото се превежда, не трѣбва да се привежда.

Тѣй продължи нашето отстъпление. Нерадостно, мрачно. И, все пакъ, съ малка вѣра, че може би, макаръ и късно, всичко оцелее и загубено. И, наистина, мислѣхме си ние тогава, всичко не е загубено.

На 24 и 25 септемврий нашиятъ полкъ се бие при Църнобогъ. Бие се и побеждава.

На 26 и 27 нашиятъ полкъ се бие при Дървеникъ. Бие се и побеждава.

На 29 и 30 нашиятъ полкъ се бие при Сопъ. Бие се и побеждава.

Сопъ, гдето на ново се отличи нашиятъ Шопъ.

Сопъ — последниятъ бой на българската войска. Води го първа дивизия. Трета бригада.

Тукъ разбихме италианскитѣ полкове, които излѣзоха срещу насъ, заловихме 200 пленника и много картечници. Разбихме ги на 29 и 30 септемврий, когато имената Радомиръ, Владая и Княжево съществуваха не само като радостни географски, но вече и като печални исторически понятия.

На 30 септемврий неприятелътъ бѣ разбитъ.

А предния день бѣ сключено примирието. Съгласно разпоредбитѣ му, трѣбваше да върнемъ взетитѣ пленници, картечници и сами да се предадемъ. Това е грозната истина. Това е още по-грозната измѣна. Това е най-грозното предателство.

Кой ни предаде? Кой ме предаде?

Кой ни предаде насъ, победителитѣ? Кой ме предаде менъ, победителя?

Кой причини катастрофата? Кой създаде трагедията? Вѣчната българска трагедия!

Седемнадесет години бродя по всѣки пѣтъ и кръстопѣтъ. — Нито единъ стѣлбъ!

Седемнадесет години обикалямъ всѣка урва и уся. — Нито единъ гарванъ!

Седемнадесет години придружавамъ всѣко опѣло. — Нито едно безъ свещеникъ!

Земята ви зове. Какво чакате вие, които останхте? Не чувате ли гласа ѝ?

Или чакате да чуete гласа ми? — Моятъ гласъ е гласътъ на сто и петдесетъ хиляди, които не умрѣха. Моятъ гласъ е гласътъ на шестстотинъ хиляди, които преживѣха.

Отговаряйте вие, живи умрѣли, отговаряйте вие, умрѣли живи. Отговаряйте...

Предъ сѣда на Тѣзи, които не умрѣха.

Не сте достойни за Тѣхъ!

Предъ сѣда на Тѣзи, които преживѣха.

Не сте достойни за Насъ!

Предъ сѣда на Българския народъ.

Не сте достойни за Него!

Предъ сѣда на Българската история.

Не сте достойни за Нея!

Тя записа невашитѣ, тя записа Нашитѣ имена!

Както въ растителното, тъй и въ животинското царство всичко негодно умира. Затова и споменътъ по васъ умира. Защото, всичко умира.

Преживяватъ само Действията. Само Подвизитѣ. Само Жертвитѣ. Само Победитѣ.

Ние победихме.

Но благодарение на васъ, негодници, до дѣно горчивата чаша изпихме.

ХП

ЗАЛОЖНИЧЕСТВО

Пушкитѣ сѣ съставени. Картечницитѣ и оръдията оставени. Всичко напълно и завинаги загубено. Изчезна надеждата. Изчезва и вѣрата. Остава само любовта.

Нея никакво, колкото и непримиримо примирие, не може да изтрие. Любовта не се създава съ договоръ. Любовта не се унищожава съ договоръ. Нѣма любовъ по договоръ.

Самъ италианскиятъ генералъ е развълнуванъ. Въ никоя книга по военна наука или военно изкуство, колкото научно или изкусно да е написана, не се намира подобенъ случай — победителъ да се предаде на победенъ.

И генералътъ се изправи на коня си, предъ щаба си, сѣщо на коне и, обръщайки се къмъ бригадата, която не е вече бригада, а сборъ отъ хиляди мъже въ военни дрехи, държи речъ.

Въ тая речъ, италианскиятъ генералъ възхвали героизма на българския войникъ, под-офицеръ и офицеръ и изказа съжалението си, че не по негова вина, а по силата на сключеното вече примирие, сѣдбата ни днесъ трѣбва да е такава.

авърши.

Но преди това, друго нѣщо се извърши.

Преди думитѣ — дѣлата.

Преди гласътъ му, гласътъ на трѣбата.

Всички негови трѣбачи бѣха събрани. Застанаха на дѣсния флангъ на една почетна рота, тѣ затрѣбиха. И тая почетна рота отдаде за почитъ. Трета бригада отъ първа дивизия, която не посрами чистѣта си и въ това тежко време, когато имаше българи, които отдавна вече бѣха изгубили чистѣта си, намѣри чистѣта у единъ италиански генералъ. И цѣлата трета бригада, последвана отъ артилериститѣ си, мина покрай тая почетна рота, която отдаде за почитъ.

Но ако бригадата се раздѣли отъ орѣжието си, трѣбваше да се раздѣли и отъ конетѣ си. Артилерийски, картечни, патронни, яздитни. Тая раздѣла бѣ жива. Тая раздѣла бѣ раздѣла. Нѣмаше никаква гара. Но имаше кристална ваза, въ която цвѣтята увѣхнаха. Нѣмаше никаква гара. Но имаше скѣпоценна урна, въ която надеждитѣ угаснаха.

Ако бригадата се раздѣли отъ орѣжието си, офицеритѣ трѣбваше да се раздѣлятъ и отъ войницитѣ си. Противникътъ знаеше, че у българина силата не е въ орѣжието. Имаше нѣщо по-силно отъ метала. То е духътъ и душата. И той раздѣли офицеритѣ отъ войницитѣ, душа отъ душата. Нѣмаше никаква гара. Но имаше кристална ваза, въ която цвѣтята увѣхнаха. Нѣмаше никаква гара. Но имаше скѣпоценна урна, въ която надеждитѣ угаснаха.

Бързо, бързо на камионитѣ! И, грабнати отъ камионитѣ, ние бѣхме отвлѣчени. На нѣколко километри генералътъ ни посрещна отново. Спрѣлъ автомобилата си, подпомогнатъ отъ офицеритѣ си, той поднесе на всички български офицери по чашка вермутъ.

Бързо, бързо на камионитѣ! Откараха ни презъ Битоля, на тридесетъ километра южно отъ нея, и ни стовариха при Секулево, Леринско. И тамъ, въ дървени бараки, съ прозорци два прѣста между всѣки две дѣски, ние се освѣтлявахме и провѣтрявахме.

Другитѣ полкове отъ дивизията, заедно съ други полкове отъ другитѣ две дивизии попаднаха въ френски залогъ. Ние и частъ отъ артилериститѣ, заедно съ известни малки части отъ нашата и други полкове отъ други дивизии, образувахме италианския залогъ.

240 офицера. 240 ординареца. Ординарци, които нѣмаше какво да ординарствуватъ. Храната бѣ ужасна. Сутринъ, обѣдъ, вечеръ — макарони.

Отнасянето не бѣ любезно. Комендантъ на стана бѣ полковникъ, единъ отъ тѣзи, чийто полкъ бѣхме разбили. Полкътъ му разбитъ, кариерата му разбита. Отнеха му полка, дадоха му стана, нашия станъ. Всички му бѣхме виновни.

Пристига бригадниятъ генералъ Венеция. Командува му се мирно. Драго му е, вижда само мъжествени лица. Загрубѣли, обрастнали, но лица, мъже.

Никой отъ тѣзи 240 души не носи орденъ, лента. Все пакъ, едно изключение — най-нискиятъ

ни другаръ, отъ далеченъ полкъ, отъ Варна, съ два сантиметрова гълъбова лента привлича вниманието на генерала. 239 офицера нѣматъ нищо — значи нѣматъ нищо. А този, макаръ нисъкъ, кжсь, но и азъ съмъ нисъкъ, кжсь, мисли си той — той, той е храбрецътъ !

И генералъ Венеция се спира предъ него, застава мирно и му отдава честъ и се покланя, и пакъ му се покланя. После, пита отъ какъвъ родъ оръжие е този ненадминатъ храбрецъ. И генералътъ разбира, нѣма защо нѣкой да му превежда, чува и самъ си превежда.

Нашиятъ варненецъ, голѣмъ смѣшникъ, отъ многото разказани смѣшки и смѣхурни, приказва смѣшно.

— Отъ какъвъ родъ оръжие сте ?

— Пихота !

— Пилота ? Пилоота ! Пилооота !

И като почна тоя генералъ Флоренция, скузи... Венеция да маха съ ржце по въздуха и да хвърчи, колкото ни бѣ скръбно, толкова по-сърдечно се разсмѣхме.

Отъ великото до смѣшното има само една крачка. Наполеонъ.

*

Още когато се получи заповѣдъ, че съгласно примирието трѣбва да се предадемъ, голѣма група отидохме при командира да му заявимъ, че не желаемъ, че искаме да се върнемъ направо въ България.

Защо да говоря за насъ ? Това трѣбва да се очаква. Но какво да кажа за не българитѣ ?

Въ нашата дивизия всички народности и въри бѣха отъ българска народностъ и българска въра. Щомъ не шопитѣ се чувствуваха шопи, естествено бѣ не българитѣ да се чувствуватъ българи.

Когато се получи заповѣдъ за предаване, Хайкъ, този синъ на арменци, внукъ на арменци, правнукъ на арменци — българинътъ поручикъ Хайкъ Хайребедиянъ вдигна револверъ да се застреля !

Командирътъ посрещна спокойно думитѣ ни, поздрави ни за мисълта и чувството, но помоли да останемъ.

— Следъ васъ ще тръгнатъ войницитѣ. Тѣ сж съ оръжието си... съ това ще се компрометира сключеното вече примирие.

Командирътъ бѣ правъ. Останахме.

Многото вълнения, ужаснитѣ дни, които преживѣхме, последнитѣ десетъ, цѣли десетъ, уморителни, убийствени дни на походъ, боеве, безсѣние... А ! Това безсѣние ! Никога не бихъ повѣрвалъ, ако не бѣхъ видѣлъ, почувствувалъ и преживѣлъ. Едва се кача на коня и падамъ върху главата му. Слѣза, а цѣлъ залитамъ. Ходя и спя. Когато, съвзелъ се, се обръщамъ, цѣлата рота като пияна. Като изкласила нива, като морски вълни отъ вѣтъра, цѣлата рота се люшка. Ходи и спи. Колко войници бѣха изпадали въ рововетѣ отъ дветѣ страни на шосето ! Колко души бѣха издраскали лицето и ржцетѣ си отъ трънитѣ покрай шосето !

Ужасни преживѣни дни. Всичко бѣ се събра-
ло — лична убийствена умора и умора на хората.
Ужасенъ походъ. Позиции, окопаване, укрепява-
не, бой, победа. И, въпрѣки това, отново отстѣп-
ление. Война, въ която отстѣпва само победи-
тельтъ. Разбиешъ, победишъ и отстѣпишъ. Това
нито се живѣе, нито се преживява. Мъчишъ се
за себе си, измъчвашъ се за другитѣ. А ако не
се грижишъ за себе си, имашъ грижа за двесте
души. Тѣ трѣбва да се хранятъ, да почиватъ, да
бодърствуватъ, да бдятъ, да се биятъ.

Следъ всичко това преживѣно, като мно-
зина други, едва пристигналъ въ стана, едва
нѣколко дни освѣтлявалъ се и провѣтривалъ
презъ два-три сантиметрови прозорци, забо-
лѣхъ. Най-напредъ италианска, после френска
болница.

Въ италианската стояхъ седмица. Испитахъ
такава мъка, че казахъ на лѣкаря, ако не ме из-
прати въ френската, гдето сѣ другаритѣ ми, ще
избѣгамъ.

Въ френската прекарахъ сѣщо малко. Въ-
прѣки че имаше българи, въпрѣки че имаше
и наши лѣкари въ помощъ, изпитахъ такава
мъка, че казахъ на французитѣ, ако не ме из-
пратятъ въ стана, гдето сѣ другаритѣ ми, ще
избѣгамъ.

Въ стана прекарахъ сѣщо малко. Въпрѣки
че бѣхъ при другаритѣ си, изпитахъ такава мъка,
че... не можейки да кажа на коменданта, ако
не ме изпрати въ България, ще избѣгамъ...
избѣгахъ.

XIII

БЪГСТВО

Въ кантината, която продоволствувахе тѣзи,
които имаха пари, намѣрихъ три-четири екземпля-
ра отъ една книжка на Меркюръ дьо Франсъ.
Съ останалитѣ галагани...

Разхождахъ се по двора на стана. Тѣсна пѣ-
тека, дълга тридесетъ крачки. Разгънахъ книжка-
та и въ нея — неиздадено стихотворение отъ го-
лѣмъ поетъ. Прочетохъ, препрочетохъ го и почнахъ
да го уча наизустъ. Но се спрѣхъ. Моментътъ бѣ
за поезия, не и за стихотворения.

Не зная какъ съмъ ходилъ, какво съмъ изра-
зявалъ. Зная само, че при менъ се приближи кар-
течниятъ поручикъ Велчевъ.

— Разбрахъ какво кроишъ. Съ тебъ съмъ.
Отъ Балканската имамъ ревматизъмъ и съмъ сла-
босиленъ. Ти току-що излѣзе отъ болницата и още
се клатишъ. Ще се разберемъ въ ходенето.

Погледнахме се и се разбрахме за ходенето.

Веднага отидохме да потърсимъ Стефановъ
и Митакوفъ. Намѣрихме ги заедно.

— Ние бѣгаме. Хайде съ насъ!

— Съгласни!

Потърсваме Бобчевъ. Прие радостенъ, остана
просто трогнатъ, че за да закрѣглимъ петорката,

на него, именно, сме се спрѣли.

Всичко това стана за нѣколко минути. Колко е часътъ? — Единадесетъ. Следъ обѣдъ въ петъ бѣгаме. А въ петъ е съвсемъ свѣтло! Разполагаме съ шестъ часа, а тѣй много работа ни предстои!

Изработва се плана. Общо се предлага, общо се приема. И всѣки получава назначение. И всѣки бърза да го приведе въ изпълнение. Въпросътъ е за нашето избавление. Нѣма време нито за съмнение, нито за стѣснение. Необходимо е да се изпълни взетото решение.

Веднага се даватъ петъ платници и петимата ни ординарци почватъ петъ раници.

Съобщава се въ стана, че продаваме багажитѣ си. Струпватъ се множество офицери. Ние, петимата, изваждаме всичко, което имаме. Моето не е много: два сандѣка съ книги, извънъ голѣмия ми сандѣкъ съ дрехи и пр. загина още рано. Продавамъ това, което имамъ въ най-лекия си багажъ. А то е почти нищо.

На тая продажба не присѣтствува нито единъ отъ нашия полкъ, нито единъ отъ бригадата, значи, нито единъ отъ дивизията. Който може, ще разбере. Обкрѣжаватъ ни съвсемъ непознати или такива, чиито лица бѣхме случайно забелязали, смѣтно запомнили.

Почва спазаряването. Никакво спазаряване. Просто — имамъ нужда отъ 150 лева. Единъ дава 120. Съгласенъ. Изважда и подава 90. Поглеждамъ го, а той: „Че нали за толкова се спазарихме?“ И се усмихва, и до днесъ не мога да забравя усмивката му. Но не мога да забравя и друго.

Поручикъ Иванъ Тошевъ, отъ 42 полкъ, който незная откъде се яви (тая първа дивизия, която се явява винаги и навсѣкжде), улови тоя мигъ. Направи крачка къмъ менъ и като се спрѣ съ едрата си, внушителна фигура, каза още по-внушително:

— Георгиевъ, ти предприемашъ дълъгъ и опасенъ пѣтъ, чийто изходъ не се знае. Имашъ нужда и отъ пари. Азъ имамъ само двадесетъ лева. Да ги раздѣлимъ. Заповѣдай половината!

Съ стотъ лева оттичахъ въ кантината. Тамъ вече ме чакаха другари. Голѣмата покупка не трѣбваше да направи впечатление. Петима ще купуваме и то много. Ето, влизаме мнозина, купуваме лебървустъ, кутии кондензирано млѣко, шоколадъ, захаръ. Всѣки взема по 200-300 грама захаръ и кутия едно или друго, или шоколадъ. Вънъ вече цѣлата ми покупка се струпва: петъ-шестъ кутии млѣко, толкова шоколада и кило и половина захаръ.

Отиваме при заведующъ прехраната Методи Василевъ. Има италиански откритъ листъ за свободно влизане и излизане. Предлагаме му, съгласява се. Сѣщо — за хлѣбъ и кашкавалъ. Веднага ни дава по четири-петъ хлѣба и по 200 грама кашкавалъ, като за днесъ на другаритѣ ни дажбата се намалява.

Намираме старшия на лагера. Съобщаваме му, че бѣгаме. Благодаримъ. Да бждемъ спокойни. Може да стане провѣрка. Като предупреденъ, ще знае какъ да постѣпи.

Всичко — раницитѣ, храната — се внася незабелязано въ намиращия се сѣщо въ дървена постройка, край самитѣ ни дървени помѣщения

лазаретъ. Никому не прави впечатление. И безъ това тамъ се влиза, излиза. Подъ шинела, подъ мушамата — всичко е вече въ лазарета.

Раницитѣ сж натѣпкани.

Андрей Заяковъ, който е боленъ отъ пневмония, ми изказва дълбокото си съжаление за пълната невъзможност да се присъедини къмъ насъ. Не е необходимо да ми говори. Достатъчно е да го погледна. Погледнахъ го и просто го съжалихъ.

Дава ми легенъ. Измивамъ се, може би за последенъ пътъ. До виждане въ България!

Линейката е пристигнала. Планътъ продължава да се изпълнява като по часовникъ. Отъ лазарета се изнасятъ и мушватъ въ нея незабелязано петтѣ ни раници, покриватъ се съ платница. После се изнасятъ з а б е л я з а н о, на носилка, двама отъ ординарцитѣ ни, на които, въпрѣки отличното здраве, е поръчано да охкатъ. Поставятъ се легнали върху раницитѣ.

Фелдшерътъ въ бѣла престилка излиза, говори нѣщо на Бобчевъ, който е опредѣленъ да седне до каруцаря, дава му „болнични“ книжа и линейката, подъ погледитѣ на италианскитѣ часови, които не изпускатъ отъ очитѣ си нищо, защото всичко е направено, за да бѣде забелязано отъ тѣхъ, трѣгва.

Цѣлиятъ станъ е на кракъ. 239 офицера, 238 ординареца сж вече вънъ отъ помѣщенията. Нищо не е въ състояние да ги прибере. Затова трѣбва да се бърза. Излишно е, всичко върви по плана.

Линейката се тресе, болнитѣ... не охкатъ, а реватъ, като че нѣкой ги коли, ето приближаватъ часо-

воя предъ пътя, още нѣколко метра и... за най-голѣмо изумление, този часовой вдига ржка: „Стой!“

Застинахъ. Пръснати всрѣдъ навалищата, следимъ всѣка стѣпка и всѣки жестъ. Бѣгството пропадна. Заловени сме.

Но часовоятъ дава знакъ и линейката продължава. Какво се е случило?

Забелязвайки какъ изкусно двама отъ другаритѣ му се изпълзватъ, единъ ординарецъ се затичва и иска да се метне при тѣхъ. „Назадъ ти, който искашъ да бѣгашъ, назадъ ти, който искашъ да се възползувашъ и спасишъ!“

Малкитѣ удари свалятъ голѣмитѣ дѣбове. Франклинъ.

На Косово поле малко, нищожно камъче спъва коня на кралъ Лазаръ. Кралътъ пада. Кралътъ убитъ. Сметение. Бѣгство. Поражение.

Ето какъ, тоя незначителенъ случай едва не провали бѣгството ни.

Като привлѣченъ отъ магнитъ, излизамъ. Отъ разни мѣста излизатъ и другитѣ трима. Групата ни е вече образувана. Хайде, по сжщия пътъ, напредъ! Насочваме се къмъ сжщия часовой, който, отъ своя страна, трѣгва къмъ насъ. Извадилъ предварително още открития листъ и съгласно уговореното, Митаконъ го подава наопаки и казва на италиански: „За четирма е“.

Часовоятъ гледа листа продължително и, безъ да го мръдне съ прѣсти, отвърща: „Да, за четирма“. Честта на италианския мундиръ е спасена. После, отмѣрвайки ни единъ следъ другъ, преброява ни. Да, четирма! Италианскитѣ войници,

които ни охраняваха, бѣха неграмотни. Това знаехме. На това разчитахме. Да, за четирма!

И предъ погледитѣ на 235 офицера, на 238 ординареца и на всички часови, които опасватъ стана, четирмата излизаме отъ него.

Всичко, обаче, не е свършено. Малко съмнение, че бѣгаме, и единъ или другъ часовой би могълъ да ни спре.

Затова едва направили десетина крачки, спокойно и безъ команда, предъ 235 офицера, 238 ординареца и предъ часовитѣ, които опасватъ стана, единодушно като всички българи въ подобенъ тържественъ мигъ, оросяваме и безъ това оросената отъ дъжда земя.

Сега напредъ! Оттукъ нататкъ нѣма вече спиране!

На нѣколко десетки крачки има голѣмъ, камененъ мостъ. Наближаваме го, а по шосето отдалечъ, една кола лети въ карьеръ. Какво ли има? Вече сме на моста. Колата — наша, продоволствена — наближава и безъ да намали хода, явно — да не създаде подозрение, станътъ е съвсемъ наблизо, всичко се вижда, съобразителниятъ каруцаръ реве: „Издадени сте. Комендантътъ иде! Спасявайте се!“ И профучава като пожарникарь!

Пожаръ! Главитѣ ни горятъ. Всички мълчатъ и, все пакъ, всички крачатъ по шосето, по което комендантътъ трѣбва да дойде. Ето отдалечъ файтонътъ му. Нѣма грѣшка. Нѣма и време за губене.

Не сме ли една дивизия? Не сме ли единъ полкъ? Не сме ли една дружина? Предлагамя, всички сѣ съгласни, никой не е противъ.

Ще го посрещнемъ. Въ форма е. Въ форма сме. Полковникъ. Старши. Ще му отдадемъ честъ. Поиска ли да ни спре, ще стреляме.

Четири мушамы се разкончватъ. Четири кобура се премѣстватъ. Четири кобура се откопчватъ. Върху четири корема четири дръжки свѣтватъ.

Денътъ е още буденъ. Самъ той е плененъ, опияненъ. И за него такива зрелища сѣ рѣдкостъ. „Всичко гледамъ, всичко виждамъ. Продължавайте, браво!“

Файтонътъ на коменданта наближава. Ето чернитѣ, едри коне, които познаваме. Всички минаваме въ лѣвата страна на шосето. Единъ задъ другъ. Мушамитѣ сѣ заметнати. Рѣцетѣ — отзадъ. И слѣпиятъ може да види, че четири дяволски машинки сѣ на позиция. Доста е да мръдне дѣсната ржка и да трепне показалеца.

Какво мисли комендантътъ? Сигурно си спомня първо отдѣление — $4 \times 8 = 32$. $32:2 = 16$.

Шестнадесетъ куршума ще поздравятъ адютанта, който е до менъ. Дали поне единъ отъ останалитѣ шестнадесетъ не ще попадне въ менъ, на мѣсто, което ще ме остави на мѣсто? Съ тия българи шега не става. Разбиха ми полка, разбиха ми карьерата, разбиха ми живота. Остава само да ми го взематъ.

Четири ржце се вдигатъ. Две ржце отговарятъ. Предъ самия кралъ, господинъ полковникътъ не е отдавалъ тъй честъ. Това е честъта, която отдѣля живота отъ смъртъта. Това е честъта, която създава отъ смъртъта — живота.

И тукъ победихме!

Когато следъ малко се обърнахме, станътъ представляваше пленителна гледка: всички строе-

ни. Комендантът е тамъ. Адютантът е тамъ. Сигурно всички сериозни. Само единъ се хили, потърква ржце и не може да се нарадва на това царско зрелище, само той се смѣе и, прерадостенъ, отива на почивка. Деньтъ ни благодари и пожелава „Лека нощъ!“

*

Когато, следъ завръщането на дивизията, се видѣхме съ другаритѣ, разказаха ни и тоя последенъ епизодъ. Старшиятъ на стана заповѣдва веднага петима ординарци да се строятъ съ офицерски шинели. Комендантътъ провѣрява. Вмѣсто 240, излизатъ 241. Въ бързината, вмѣсто петима ординарци, обличатъ се шестима!

Но въ оня мигъ не ни е до шегата. Слизаме отъ шосето и въ лепкавата калъ се снишаваме, за да изчезнемъ въ напустнатитѣ посѣви, за да бждемъ закрити и отъ мрака, който — хайде, по-скоро — не бърза да настѣпи.

Въ лѣво отъ шосето има френски и сръбски полкове. Ще се движимъ въ дѣсно и ще стигнемъ болницата.

Въ тъмнината ни причаква единиятъ ординарецъ. Задна, закована врата, която не се охранява, се е отковала вече за насъ. Бързо влизаме. Ето лѣкарьтъ, нашъ, български лѣкарь, предупреденъ, който ни даде и продължава да ни дава пълно съдействие. Ето и Бобчевъ. Водятъ ни въ едно противоаеропланно закритие, гдето сѣ раницитѣ ни.

Тъмно. Тихо. Всички мълчатъ. Всѣки влиза въ закритието, взема раницата си и бързо излиза.

Пипамъ, гледамъ, търся — никаква раница. Подаватъ ми свѣщъта по-насамъ — нищо. Да би била игла, пакъ бихъ я видѣлъ.

Измъквамъ се. Какво да правя? Има само единъ изходъ.

Въ тъмнината едва виждамъ силуети.

— Стойте, чакайте!

— Штъ, тихо, полека!

Съ неимоверни усилия ги настигамъ. Ужасната, едра, лепкава калъ отъ нивитѣ, по които вече газимъ, тежи, откъсва краката.

Едва тукъ се провѣряваме — всички сме. На добъръ часъ! Сега, бързо! Безъ спиръ, напредъ да се измъкнемъ колкото може по-бързо на по-голъмо разстояние!

Митака е до менъ.

— Кжде ти е раницата?

— На гърба!

Бързаме. И тая бързина става още по-бърза, защото Бобчевъ ни разказва полугласно.

По шосето го посрѣща една... штъ, тихо... нищо, продължавай... една продоволствена кола — сѣщата, която посрещна и насъ. Какъвъ досетливъ, смѣлъ, достоенъ войникъ, който отива да спасява петима офицери!

Пресрѣща го и му казва, че току-що научилъ, че единъ гръкъ-подофицеръ на италианска служба (знаехме го, защото миналитѣ дни бѣ се навърталъ, а бѣ открадналъ и единъ бинокълъ, какъ да не забележимъ тоя типъ днесъ?), издалъ бѣгството ни. Веднага се нарежда да се пригответи го-лъма група войници за охрана вънъ и вътре въ

болницата и, както пристигаме, като въ клопка, да ни заловят! Нѣмайки другъ начинъ да ни предупреди, нашиятъ боенъ другаръ се качва на колата, като предварително ѝ нахвърля хлѣбъ, за да не възбуди подозрение, ако бѣде спрѣнъ, и лети!

Далечъ отъ болницата, спира линейката, и Бобчевъ (какъвъ великолепенъ планъ, който предвиждаше офицеръ да придружава раницитѣ) съобразява, решава и изпълнява. Веднага въ дѣсно, за да не срещне коменданта, веднага въ дѣсно, за да не се натъкне на часовитѣ! Браво на Бобчевъ!

По ужасенъ, дори не и междуселски пѣтъ, той пристига съвсемъ отдалечъ, отзадъ болницата, оградена съ телена мрежа и безъ да се натъкне на нито единъ часовой — и това е изкуство — се вмѣква. Лѣкарътъ, санитаритѣ напълно на разположение. На сѣщия лѣкаръ предадохме открития листъ, който, на другия день, съ продоволствената кола, трѣбваше да бѣде предаденъ на Методия.

Утре е Димитровденъ. Тая нощъ сърбитѣ, чиито станове бѣха тѣй близо до болницата, които имаха и постове напредъ, които бѣха избили въ политѣ на планината избѣгалитѣ отъ войнишкия пленнически станъ наши войници, тая нощъ сърбитѣ ще празнуватъ! И на това разчитаме.

Нощта е тиха. Отнигде никакъвъ огънь, свѣтлина. А калъ, калъ... чудесна калъ, както казваше старшията Георги. Просто ужасъ. Краката ни се измориха още въ първитѣ километри. А като нагазихме въ мочуръ ли бѣше, разлѣна рѣка ли бѣше, пороища отъ поройнитѣ дъждове ли бѣше — просто непоносимо. Мокро, тежко, неизгазимо.

Всрѣдъ тоя неизразимо тежъкъ пѣтъ се спираме да отдѣхнемъ. Гледаме се и се познаваме по лице. Всичко вече се очертава.

— Кѣде ти е раницата? — питатъ другаритѣ.

Тукъ изпитахъ сѣщото чувство, което ме обзе, когато открихъ, че раницата ми е изчезнала, а сѣщевременно, съ ~~сѣ~~вайки се съ себе си, че трѣбва да вървя. Попипахъ револвера, стои на колана. Пъленъ е. Въ джеба още — всичко четирidesетъ и седемъ патрона. Въ представата ми, тѣ ми замѣстиха четирidesетъ и седемъ хлѣба.

Наближаваме мѣстата, гдето, по сведения, бѣха избити нашитѣ войници. Силуетътъ на планината се очертава, посоката ни е правилна. И тукъ разчитаме на днешнитѣ гуляи за утрешния день.

Нивитѣ се свършиха. Калъта се свърши. Вече пълзимъ по балкана. Тоя балканъ, на който станаха едни отъ най-голѣмитѣ, най-крѣвопролитни боеве. Каймакъ-Чаланъ, 2100 м. надъ морското равнище. Вече сме на върха. На самия, истинския връхъ. Нѣма никакво съмнение. Ето издигнатия отъ сърбитѣ паметникъ-мавзолей. Поизясня се, а сме и на високо, при това, сиѣгъ е покрилъ всичко.

Всичко се вижда ясно. Всички сме въоръжени. Всички вкупъ. А нито единъ не се решава да отвори вратата на мавзолея. Чувство, като това, което войницитѣ изпитаха при гробищата на Скорцаруль Вехи.

До паметника има голѣма и дълга дървена постройка. Въ нея — маси, столове. Тукъ се е празнувало. Изсъхналитѣ гирлянди още висятъ. Има и тенекени печки.

Съ ножоветъ си правимъ трѣски и, за да се сгрѣмъ, запалваме една печка. И да се съвземемъ отъ убийствения, всрѣдъ ужасна калъ, пжтъ — тридесетъ и петъ километра — сѣдаме да си починемъ.

Димитровденъ, рано сутринъ, първитѣ, малкитѣ часове. Едва осми ноемврий. А какъвъ снѣгъ и студъ! Излизаме, вземаме чистъ снѣгъ и въ канчетата си сваряваме чай. Ей че мерише водата! И уморени, насѣдали край печката, която, натъпкана до горе съ дъски, пръщи, безъ охрана, заспиваме.

Нѣщо ми припари, скачамъ! Единиятъ ми кракъ опрѣлъ до печката и тя, разгорещена, почва да гори гъона и го гори докато усѣтя.

Тоя ботушъ, по-добре само гъона, защото покъсно ще разкажа цѣлата история на ботушитѣ си, ми остана за дълго споменъ съ изгорѣла дупка — споменъ отъ Каймакъ-Чаланъ.

Събуждамъ другаритѣ си. Закусвамъ, и тукъ вкусамъ сладостта на хлѣба.

Спускаме се отъ Каймакъ-Чаланъ. Снѣгътъ ни помага въ освѣтлението, трѣбва да бързае да се изтеглимъ отъ това мѣсто. Студено.

Оттукъ нататкъ почва истинското ни жално страдание по тая страдалческа земя, по която тъй много сж страдали цѣли три години страдалцитѣ.

Минаваме по самитѣ окопи, телени мрежи, землянки, закрития, бетони. Бараки, постройки и други приспособления на едни или други прехрани. Движимъ се по позицията и минаваме Добро поле, Мъгленско, Яребична, Нѣнте, Хума, Конско и все продължаваме, продължаваме.

Видѣхме и преживѣхме и трагедия, и драма, и комедия. Съ собственитѣ си очи можахме да видимъ укрепени и полуукрепени позиции, широки и тѣсни телени мрежи, копане и лежане. Ако бѣхъ дивизионенъ... ординарецъ, можеше да не мине, но все щѣхъ да кажа... ординарската си дума. Нѣмаше ли контролъ за тия, които не контролираха? Нѣмаше ли камшикъ, бичъ? Нѣмаше ли нѣкой да почне съ думи да бичува?

Така се движимъ, използвайки пжтеки, неупегнали пжтища, избѣгваме шосетата, хората, пжтуваме обикновено ноще. Но трѣгваме още по свѣтло и можемъ много да видимъ. Продължаваме съ часове отъ ранния день докато з а м р ъ к н е м ѣ нейде, за да намѣримъ сънъ. Понѣкога решаваме и пжтуваме и презъ деня, а краката ни се клатятъ. Но винаги спимъ безъ охрана. Тѣй сме уморени, изтощени отъ тия кестерме пжтища, че ако поставимъ одного на постъ, нему самия трѣбва да поставимъ часовой. После, часовой на часовой. Я по-добре всички да спимъ! Кой ни пази? Единъ Богъ знае. Сигурно за себе си тая служба запази.

Пжтуваме. Почиваме. Седимъ. Спимъ. Разбира се, на открито. Разбира се, всрѣдъ снѣгъ, дъждъ, мъгла, калъ, влага. Мокъръ отъ дъждъ не се бон. А ние не се боимъ дори и когато не сме мокри.

Почиваме и ядемъ. Тѣнкото ножче рѣже тѣнки парченца. Тѣнкиятъ студъ рѣже дебели шинели. Студъ на кутийки, гладъ на филийки.

Да сж живи необранитѣ градини. Въ първата, въ която попаднахме — чушки. Тѣкмо за моя празенъ стомахъ! Хвърлихъ се и яжъ, бай Георги! А

тъ лютиви, отъ арнаутинъ по-арнаутски. Кжде соль! Другаритъ иматъ захаръ. Че като се хвърлихъ, както правятъ жаднитъ и ожаднѣли коне или биволи къмъ нѣкоя рѣка, езерце, или... гьолъ и като залочихъ първата течностъ, която ми се мѣрна! Не ме хвана никаква болестъ. Досега поне не се е обадила!

По-нататкъ намѣрихме гулии. Яжъ гулии и не бой се! Намѣрихме и зелки. Тия градини като че ли за насъ необрани. А като навлѣзохме въ царевницата и като си направихъ на бърза рѣка торбичка и я напълнихъ съ сурова царевница, осигурихъ си за цѣли шестъ дни прехраната. Подслажданъ съ най-естетични филийки, шестъ дни съмъ гризаль сурова царевница. Млади хора, здрави стомаси. Съ друго богати, откъмъ хлѣба — сиромаси.

Най-печалното бѣ, че отъ всички, азъ бѣхъ се снабдилъ съ най-много продукти, които, именно на пѣтъ, сѣ тѣй необходими на човѣка. И тъкмо съ моята раница такова нещастие! Другаритъ бѣха купили малко млѣко, шоколадъ, лебървустъ и захаръ. Въпрѣки това, върху нѣкоя царевница ще ми изтискатъ малко отъ кондензираната захаросана затвърдѣла млѣчна течностъ. Чудно — всѣкакви зеленчуци по градинитъ, а нито на едно мѣсто лукъ. Но нали има гулии? Или, следъ нѣкоя изядена гулия, ще ми поднесатъ бучка захаръ. Ние другари ли сме или гулиева глава!

И тѣй, като изключимъ хлѣба, който и на другаритъ се свърши, защото надеждата започна, другитъ продукти бѣха въ незначително количество. А дори и съ пари нѣма отгдето да си купимъ. Кой ни е кривъ като избѣгваме населенитъ мѣста?

XIV

СПАСЕНИЕ

Една нощъ, докато другаритъ ни чакаха край пѣтя, за да не образуваме голѣма група, само двама влѣзохме въ едно село и почукахме на първата порта. Кучета се разлаяха, шумъ се вдигна. Но станалато — станало. Чукаме на вътрешната врата. Че като вдигнаха врѣва! Попадали сме на куцовласи. Не ни дадоха хлѣбъ, макаръ да имъ предложихме пари. Нѣщо повече, вдигатъ се да ни обадятъ. Въ селото имало сърби. Брей че с мѣлчаци били това, куцовласитъ! Трѣбваше да имъ пратимъ по нѣкой куршумъ за споменъ. Но кой ще си цапа рѣцетъ!

Другъ пѣтъ, пѣтуваме презъ деня, и това бѣ за пръвъ пѣтъ по широкъ пѣтъ. Настигаме група — пакъ куцовласи, а сѣщо куцовлахкини, пѣкъ всички все съ здрави крака — нито единъ куцъ влахъ, нито една куца влахкиня — настигаме група съ натоварени коне и катъри.

Тоя пѣтъ инициативата бѣ наша. Дене, свѣтло, петима. Коланитъ ни върху мушамитъ. Коланитъ — не е важно: важни сѣ кобуритъ. Тия кобури не сѣ грамотни, не пращатъ писма; при това сѣ и глухи, и нѣми. Само не сѣ слѣпи — всичко виждатъ. Та, въпросътъ бѣ, че като приближихме,

нашитѣ любезни спътници съвсемъ не се уплашиха отъ насъ — голѣма работа, петъ души бѣгати! Но на едного отъ насъ нѣщо колана почна много да пристѣга. Удивително, отъ солидарностъ (нали сме една дивизия, единъ полкъ, една дружина) и другитѣ колани се почувствуваха нѣщо притѣснени, та рекохме да ги поотпуснемъ. Тия нѣколко поотпускания привлѣкоха непривлѣченото дотогава внимание на невнимателнитѣ куцовласи и като се отпуснаха и тѣ — погачи, сирене, кашкавалъ, нарове — все едно, че бѣхме влѣзли-излѣзли въ нѣкоя пекарня и после — въ магазинъ съ колониални стоки на едро и дребно.

Приехме съ благодарностъ тѣй ценнитѣ хранителни припаси и, разбира се, извадихме да платимъ. Отказаха. Настояхме. Пакъ отказаха. Едно само помолиха и, отъ своя страна, настояха — или ние напредъ, или тѣ напредъ. Да не ни видятъ заедно. Дружини и полкове сж минали, постоянно минаватъ най-разнообразни униформени — единични или групови. И не само минаватъ, но и по селата се застояватъ.

Разумно. Нѣмаше защо да имъ създаваме неприятности.

Разумно. Нѣмаше защо да си създаваме неприятности.

И хванахме гората!

Какъвъ хубавъ изразъ! Така се изразяваха нашитѣ славни хайдути отъ славното време на идеалиститѣ, които имаха за идеалъ: както азъ тукъ, въ гората, съмъ свободенъ, тѣй и вие, мои

поробени братя, бждете свободни и по градоветѣ и селата, и по нивята и полята. Да бжде Свобода!

Когато излѣзохме на защитено разстояние, хванахме хлѣба, сиренето, кашкавала и нароветѣ и, за да не ни тежатъ по пътя, унищожихме ги безъ остатъкъ.

Но срещитѣ ни не бѣха винаги тѣй невинни. Веднажъ се натъкнахме на нѣколко овчари. И още въ първия мигъ основателно подозрение ни обхвана. Докато ги разпитвахме за пътя, а сжщо кой и кога е минавалъ, единъ, когото дотогава не бѣхме видѣли, се метна на конь и... Веднага кобуритѣ... веднага овчаритѣ нададоха такива оглушителни викове, че го спрѣха. После, по наше нареждане, го доведоха. Съвсемъ наблизо имаше село. Тая работа не бѣ чиста. И той куцовлахъ, и тѣ куцовласи. Изглежда, че всички куцовласи отъ Македония бѣха се събрали, за да ни се явяватъ по пътя. Не бѣ ли ясно, че само тѣ съчувствуваха, че само тѣ се чувствуваха?...

Веднага подкарахме всички съ насъ. Въпрѣки недоволството имъ, най-вече на оня, съ коня, всички вървятъ, върви и той. Какъ нѣма да върви! Кобуритѣ... Когато се отдалечихме на около два километра, едва тогава ги пустнахме. Хайде сега, връщайте се... все едно, че не сме се виждали, ходете бавно, а коня още по-бавно, защото, иначе, нѣма да видите, когато кобуритѣ ще ви видятъ! Разбрано? — Разбрано! — Лекъ ви пътъ и добра ви прѣстъ!...

Отъ разнитѣ неприязнени здрави и куци власи, на които бѣхме се натъкнали, тия нѣколко бѣха най-раздразнени. Кой знае каква к а р и е р а бѣ си гласѣлъ оня, съ коня! Кой знае колко и какви е имало въ селото, отстояще само на нѣколко стотинѣ метра отъ насъ, щомъ въ кухнята му овчарска глава е могла да се роди такава мисль.

Но срещитѣ ни не се ограничиха само съ мѣстно, балканско, чуждо на народа ни, население. Срѣцахме се и съ истински, и то униформени, сърби, гърци и французи.

Първата среща стана съ брачата. Както вървимъ една сутринъ — имаше мъгла, която, ако малко прѣчеше, много помагаше, когато бързо, почти внезапно се вдигна. Какво е това горе, на двесте метра? Окопъ, разбира се, окопъ, толкова е ясно. А това? — Човѣкъ. Веднага бинокъла. Ясно — и човѣкъ, и сърбинъ. Докато усѣтимъ, окопътъ се зае. Веднага безъ команда: кобуритѣ. Петтѣ револвера се изваждатъ. Нѣма кжде нито да се скриемъ, нито да се подслонимъ. Да залегнемъ? Прекрасни за противника обзоръ и обстрелъ.

Въ такива минути само спокойствието помага, при условие, че психологията не е вече помогнала. Добре, сърбитѣ ще стрелятъ. Но нали и ние ще стреляме? Тѣ ще убиятъ, но нали и ние може да убиемъ? Войната за менъ се свърши, си мисли този, който ги командува. Ставатъ грѣшки. Я моего Пера, я нѣгова Джура. Що ми трѣбва отъ мечка ремикъ!

И става най-неочакваното. Обърнали на дѣсно, въ колона по единъ, вървимъ успоредно на окопа имъ, съ вдигнати револвери. Ако желаете, стреляйте! Ние нѣма да почнемъ. Почнете вие. А тѣ не почватъ. И така се свърши.

На сто-сто и петдесетъ крачки влѣзохме въ една горичка и отъ нея надолу гора, голѣма, чудесна гора! По пѣтеката надолу право и бързо презъ гората, хайде още малко презъ гората, а гората не се свършва — къмъ широко поле, което се откри предъ насъ.

Въ всѣки случай, този сръбски офицеръ или подофицеръ, който командуваше предварително още „Предпазитель“, е първиятъ пехотенъ пионеръ на сръбско-българското сближение. Ако си живъ, брате, ела да се видимъ. Сближението става не чрезъ разни прости и сложни кръчмари, а чрезъ хора като насъ — веригари. Дай съ нашата обща верига да вържемъ рѣцетѣ и краката на нашитѣ и на вашитѣ кръчмари, за да не стане нужда нѣкой день да ни продаватъ отъ своитѣ общи и за насъ, и за васъ спиртологии. Пъкъ доколкото мога да предполагамъ, и ти като мене не пиешъ. Ха, тѣй де, то добре стана, дето се казва!

Втората ни среща стана съ гърци. Движейки се по тѣсна пѣтека, въ гѣста гора, точно на единъ завой, край огнь — десетина. Ние ги видѣхме. Тѣ ни видѣха. И тукъ психологията се приложи. Но имаше и нѣщо друго. Срещу единъ изстрелъ отъ пушката — осемъ изстрела отъ револвера. На десетъ — четиридесетъ. Калимера, калиспера!

Леко се покатерихме изъ гората, гдето изчезнахме. А птичета зачуруликали, да не ти се наслади душата!

Най-после се сътихъ, че имаме душа. До сега имаме кобури и патрони; имаме и хлѣбъ, но ни се свърши, имаме и крака, но не ни останаха. А кобуритѣ ни останаха и патронитѣ не се свършиха.

Мъкнемъ си душата въ краката, краката на раменетѣ и тъй по-леко понасяме. Душата ми загорѣ за французи. Ето ти и французинъ.

Цѣлъ день спяхме край една вадичка, въ поле, между дървета. Спяхме и се наспахме. Станахме и загризахме царевицата. А по пѣтеката срещу насъ единъ френски войникъ, съ пушка, разбира се. Видѣ ни. Бѣ французинъ, но постъпи като англичанинъ. Върви спокойно и не гледа, като че началството още не му е изкомандувало нито глави на лѣво, нито глави на дѣсно.

Минава покрай самитѣ насъ, а ние като да сме мухи. Браво бе, англичанинъ, ексюзъ ми — пардонъ, монъ сержанъ! Но ако той изчезна, ние офейкахме!

На едно мѣсто правимъ четвърта униформена среща. Но съ каква радостъ я правимъ и съ каква радостъ се срѣщаме. Срѣщаме избѣгали като насъ другари.

Новаковъ, Димитровъ, Будевски, Занковъ и Вл. Куртевъ, възползувани (не казвамъ окуражени, макаръ че за това се иска истински куражъ), избѣгватъ въ тъмнината, само нѣколко

часа следъ насъ. Единъ отъ полка ни пѣе гласовито край часовоя, до самата рѣка, и когато оня, опияненъ и въ захласъ слуша какъ на самия постъ „родна речъ слухътъ му гали“, въ тая сжща речъ се вмѣква и едно „хайдеее!“ И залегнали, нашитѣ нацапватъ рѣката. Ето ги сега предъ насъ.

Тая среща, когато еднитѣ почиватъ и другитѣ ги настигатъ, ни бѣ още по-радостна, защото нашитѣ пристигнали другари сж се настигнали по пѣтя съ наши, отъ нашия полкъ, подофицери и войници, благополучно избѣгали отъ своя станъ, презъ телената мрежа, покрай часовитѣ, макаръ сжщо да знаятъ, че могатъ да бждатъ заловени и най-жестоко наказани, като нѣколкото, които преди тѣхъ, преди насъ, избѣгали, бѣха заловени, като нѣколкото, които бѣха избити въ подножието на Каймакъ-Чаланъ. Войната се свърши, а и подофицери, и войници, безъ никакво оръжие, безъ никаква храна, безъ никакви пари, предприематъ бѣгство! Вие заслужавате най-голѣма награда. Но вие я вече получихте: бѣхте и оставате въ първа дивизия!

Нашата група стана голѣма. Движението ѝ е затруднително. Особено сега, когато вече приближаваме Вардара. Добра среща! Добро виждане!

Къмъ нашата група се присъединява единъ подофицеръ, съ образование, и отъ София, и отъ моя наборъ — Асенъ Ягодинъ. Отъ нашата дружина е, строевакъ, кавалеръ на два ордена за Храбростъ. Познаваме се.

— Добре, Асене, заповѣдай!

Шестимата поемаме. Пристигаме.

Тукъ, за нѣколко часа, се изнизватъ едни отъ най-романтичните и най-трагични минути на живота ми.

До самата рѣка е село Смоквица. Край него се сгушваме на закрито и решаваме. Трѣбва да се потърси човѣкъ, за да ни прекара съ лодка или поне да ни посочи бродъ. Кой ще иде?

— Хайде, върви ти! — казватъ другаритѣ.

Ставамъ.

— Чакайте, и азъ ще дойда!

Става Ягодинъ, става и кривакътъ му. Това е всичкото му оръжие. Откачамъ ножа си, съ него ще се чувствува по-сигуренъ.

Влизаме въ селото. Ти, читателю, не се подавай, не излизай съ половинъ глава напредъ, не ставай безъ време любознателенъ, защото въ селото е настаненъ цѣлъ френски коненъ полкъ. Той може да надтича и мене, и тебе, и не съ половинъ, а съ цѣла конска глава!

Надникнахме. Тукъ десетъ-петнадесетъ коня вързани, тамъ петнадесетъ-двадесетъ коня не отвързани. На първото мѣсто, въ двора или подъ заслонъ, но пакъ на открито, десетъ-петнадесетъ французи легнали, тамъ петнадесетъ-двадесетъ французи блаженно се изтегли. Полека, какво е това? — Часовой!

На всѣки три-четири кѣщи — часовой. Ние го виждаме. Добре, че той не ни вижда. Тѣй, отъ кѣща на кѣща, не съ смѣлостъ, не съ безстрашие, а съ безумие и за насъ, и за другаритѣ си,

вървимъ ние. Задачата ни е да намѣримъ човѣкъ за рѣката. Задачата трѣбва да се изпълни. Отдавна е минала полунощъ. Утрото трѣбва да ни завари на отивания брѣгъ. Ако това мислятъ другаритѣ ни, толкова повече го мислимъ ние. Защото, тѣ предполагатъ, нѣщо повече, увѣрени сѣ, че селото е съ население и, все пакъ, далечъ, подалечъ отъ селото, а ние виждаме, че селото е пълно съ войска!

Продължаваме безумни и, наистина, свѣтълъ лжчъ ни води. Нигде, никой не ни вижда. Нито човѣкъ, нито куче. Нѣматъ ли кучета? Защо пъкъ да иматъ? А селото нѣма ли кучета? Може ли село безъ кучета! Но нигде, нигде, никакъвъ лай. Дори родолюбивитѣ кучета отъ това родолюбиво село ни съдействуватъ. Браво, български кучета, вие сте вече хора, защото показахте човѣшка душа, когато презъ и следъ войната мнозина, наречени хора се показаха по-лоши и отъ най-лошитѣ, по-зли и отъ най-злитѣ кучета!

Обиколихме много кѣщи, минахме презъ толкова улици! Но освенъ кучетата, които сѣ се скрили, съдействува ни и луната, която е изгрѣла, за да ни освѣтлява пътя. Пълнолуние. Сухо. Не е студено. Напротивъ — приятно. Прекрасна есенна нощъ. Омайна, приспивна. Обиколката ни е вече къмъ края. Нигде не се мѣрна селянинъ. Всички сѣ по домоветѣ си, спятъ. А въ всички дворове войници. Какъ да влѣземъ въ стаята, безъ да се уплаши било той, било жената, било децата? И както сме влѣзли невидимо двамата, да излѣземъ още по-невидимо тримата?

Ако не намѣрихме водачъ, нѣма ли поне нѣщо за ядене? Всички, както сѣ яли, тъй сѣ наслаждали подъ главитѣ си кобуритѣ и торбичкитѣ. Една ми се видѣ май малко по-откроя. Докато Асенъ гледа съ дветѣ си очи по четиритѣ страни на свѣта, азъ доиздрѣпвамъ торбичката. Толкова сме гладни и тъй свикнахме всрѣдъ тия заспали дворове, пълни съ заспали войници и заспали коне, че отваряме торбичката още тамъ — шесть царевичи и въ копринена кърпичка — парче сирене.

Връщаме се при другаритѣ си, силно обезпокоени отъ голѣмото ни забавяне.

Тръгваме омърлушени и на двадесетъ крачки отъ рѣката прилѣгаме край шубрацитѣ. Чакаме. Чакаме провидението, само то може да ни спаси.

На това чудно лунно освѣтление виждаме силуети... нѣколко, още нѣколко. Принизяваме се още повече задъ шубрацитѣ, а сѣнкитѣ идатъ, идатъ и то къмъ насъ. Лекъ говоръ, формата — наши. Наши другари — избѣгалитѣ подофицери. Че като скочихме, че като се стрѣснаха пѣкъ тѣ! Станаме к в и т ѣ.

И тѣ се настаняватъ по близкитѣ шубраци и чакатъ. Какво?

Когато се запитвамъ днесъ какво собствено чакахме, оставамъ очуденъ и отъ наивността, и отъ надеждата, и отъ смѣлостта ни! Кого чакахме, когато нѣмаше никого! Какво чакахме, когато имаше цѣлъ полкъ!

Отъ другаритѣ си подофицери научихме, че намѣрили отъ другата страна на селото мостъ,

широкъ, удобенъ, но съ буденъ часовой и съ буденъ постъ.

Отъ насъ другаритѣ научиха, че и да биха се решили по нѣкой начинъ да очистятъ и часовая, и поста, конниятъ полкъ отъ селото тѣхъ щѣше да очисти.

Обхванати сме отъ безизходна нервностъ. Гледаме часовницитѣ — приближава три. Коя дата сме? — Тринадесетъ. Това пусто число! Днесъ ли намѣри да дойде по реда си, тъкмо когато имаме тъй голѣма нужда и отъ помощъ, и отъ сполука?

Всрѣдъ тая тежка напрегнатостъ, чуваме оглушителенъ писъкъ и отъ горе, съвсемъ близо до насъ, боси крака цапатъ вече вадата край рѣката. Плѣскать краката, пискать устата и право къмъ насъ, които сме въ шубрацитѣ, само на двадесетъ крачки отъ рѣката.

Младъ селянинъ тича, гоненъ съ камшици отъ двама френски войници. Точно предъ насъ — плясъ, плясъ и нагазва въ Вардара. Ето го до половината, а войницитѣ се връщатъ, още малко... и той изчезва, и войницитѣ изчезватъ.

Като хипнотизирани, вдигаме се и — право следъ него! На самия брѣгъ хвърляме раници, дрехи, орѣжне — всичко. Правимъ вързопи, вземаме ги въ лѣвата си рѣка и право по посочения отъ провидението бродъ.

Но моитѣ ботуши не щатъ да се събуятъ. Дърпамъ съ рѣка, натискамъ съ кракъ, не щатъ. Свалямъ мушамата, шинела, куртката и отново залавямъ ботушитѣ — не щатъ. Невъзможно.

А единъ задъ другъ, другаритѣ изчезватъ. Гледамъ, до менъ само Митаковъ и Ягодинъ. Митака, славниятъ другаръ! Завършилиятъ въ Женева право и пѣние поручикъ Крумъ Митаковъ хваща ботушитѣ, не щатъ. Ягодинъ ме залавя здраво подъ мишцитѣ, Митака съ единия си кракъ натиска единия мой и дърпа здраво ботуша на другия — добре, че и крака не измъкна. Хайде сега — другия ботушъ. Станахъ виръ вода. А отъ другаритѣ — нито следа. Всички сж вече на отвждния брѣгъ. Тамъ ни чакатъ...

Спокойно правимъ три вързопа, нареждаме се и нагазваме.

Съ лѣвата си ржка държа високо дрехитѣ, съ дѣсната — тоягата и нагазвамъ, ето стѣпвамъ на брода, една, две, три крачки и краката ми сж вече въ рѣката. Подъ тѣхъ нищо — едва успѣхъ да извикамъ. Митака ми подава дългата си тояга, която успѣвамъ да хвана. Но и той попада въ течението. Тогава, третиятъ и последенъ — Ягодинъ, протѣга третата и последна тояга и ни спасява.

Изтегляме се отново на брѣга. Организираме се. Пакъ въ сжщия редъ, но прилепени, единъ задъ другъ. А първиятъ — една стѣпка съ крака и отново шарене съ тоягата. Стѣпихъ вече здраво на здравия бродъ. Сега — усилен крачка. Водата покрива раменетѣ. Добре, че никой, дори Ягодинъ, който е малко по-нисъкъ, не е нисъкъ — не би могълъ да мине. А чувстваваме, че тежкитѣ ни багажи сж натопили вода-

та, натопили и сами вече още повече тежатъ. А Вардаръ е широкъ!

Нѣма ли нѣкой отнейде да запѣе: „Какъ ще да мина рѣката Вардаръ!“ Ила да видишъ, щомъ си толко мераклия!

При това е ноемврий. Три часътъ сутринята. А ние свършено голи, едничкото ни облѣкло — както преди година и половина — е фуражката. А тя топли, та цѣли ручеи текатъ!

Слава Богу, минахме. Гледаме. Не виждаме. Нито следа отъ другаритѣ. Но оглеждайки се внимателно, забелязваме, че нѣщо насреща... да, наистина, нѣщо насреща блести, блести и както сме още подъ Вардарско настроение вървимъ и, наистина, така излиза — втори Вардаръ. За нашъ късметъ, тукъ рѣката се двой. Значи, още единъ пѣтъ. Газимъ. Минаваме. Вече сме на брѣга, на истинския брѣгъ. Свърши се.

Бързо вързопитѣ! А дрехитѣ измокрени. Търся чорапитѣ... изпаднали. Мжча се да обуя ботушитѣ на босъ кракъ — невъзможно.

— Дай ножа, Асене!

И прасъ, прасъ — и двата ботуша, които станаха на турски еминии. На босъ, мокъръ кракъ, обувамъ мокритѣ модерни полупантофи. Хайде сега тритѣ мокри ризи върху тритѣ мокри тѣла. И върху мокротото и останалото мокро.

Презрамкитѣ ми... какво значи въ бързината, несъзнателно, да ги откача и отзадъ... останали на отвждния брѣгъ. Коланътъ съ револвера не върши работа, широкъ е. Просто да се отчаешъ. Тръгваме.

Едва изминали няколко минути и чуваме звънци. Отново звънци — стадо. И единъ безкрайно любезенъ говедаръ, който съ гордостъ ни заяви, че е български войникъ и че едва преди няколко дни се е уволнилъ, ни сочи и говори.

— Ей сега минаха други като васъ. И на тяхъ посочихъ. Виждате ли оная звездичка? Право по нея. Ни на лѣво, ни на дѣсно. Звездичката ще ви изведе на Костурино. Мръднете ли — загинахте. Тукъ сж на лагеръ три гръцки дивизии. Ето, ще вземете тоя оврагъ и — по него. Той ще се свърши, звездичката ще остане!

Нѣмаме думи да благодаримъ на бойния си другаръ. Стискаме му ржката, и — по оврага!

А луната залѣзва, а вѣтрѣтъ заиграва, а студѣтъ залудява.

Мокритѣ дрехи се лепятъ на мокритѣ тѣла, които ледениятъ вѣтрѣ леденъ. Готова пневмония.

Уморени, изтощени, гладни, мокри, измръзнали, вървимъ, вървимъ. Спремъ за малко, защото... панталонитѣ ми трѣбва да се държатъ. Правени по-нашироко — нали има презрамки — сега ржката се уморява, а мокриятъ шинелъ и мократа мушамъ създаватъ и безъ това непоносимъ товаръ. А нали бѣхъ боленъ? Нали не бѣхъ оздравѣлъ?

Но трима сме. Колкото по-малко сж хората въ такъвъ часъ, толкова по-добре. Моитѣ другари се показаха другари. Все едно, че нѣкому отъ тяхъ бѣ се случило подобно двойно-тройно нещастие.

Разсѣмва се. Звездичката, нашата славна пжтеводна звезда, изчезва, но Костурино се поя-

вява. За това село бѣха се водили боеве. Пусто е. Минаваме го и надъ него, въ балкана, спираме. Каква умора! Какво изтощение! Отъ Вардара до тукъ сме направили цѣли двадесетъ километра! Добиче не би издържало!

Събираме съчки, вейки, клонки, клони и, какво щастие, не цѣлиятъ кибритъ е овлажнѣлъ. Едновременно печемъ царевица и сушимъ край огъня ризитѣ и курткитѣ си. А сами се плѣскаме, правимъ си масажи, преборваме се, за да се стоплимъ. Какво хубаво слънце грѣйнало! Не ни съгрява, но ни оживява.

Въ краката ни, напълно ясно за просто око — парадъ. Тритѣ гръцки дивизии парадиратъ. Ясно се отдѣлятъ дружинитѣ, полковетѣ. Тукъ, предъ насъ тримата, парадиратъ три дивизии. По една дивизия на човѣкъ — благодаримъ за честѣта. Изпарадирахте ли се вече? (Внимание, словослагателю! Да не ми сбъркашъ нѣкоя буква въ тая дума, че дорде съмъ живъ, не моа са опраа!)

Айде, парадиратѣ и се изпарадирайте, та се прибирайте, че отъ васъ не можемъ да си туримъ ризитѣ!

Седимъ, а въ това време къмъ насъ се задава единъ гръцки войникъ съ брадва. Само премѣстихме револверитѣ, които бѣха извадени, за всѣки случай, премѣстихме ги отдѣсно на лѣво, отгдето бѣ се задалъ гърка. Той видѣ жеста и самъ направи жестъ, прави се, че не ни вижда. И той иска да мине за англичанинъ! Отмина и малко настрана зацепи едно дърво, пѣкъ го остави.

И ние се облѣкохме преждевременно, оставихме огъня и заминахме.

Хапнали малко отъ шестѣ „пленени“ царевици, движимъ се бодро, макаръ отъ два дни и една нощъ да не сме мигнали нито минута. А за яденето презъ това време — да не говоримъ. За ядене не се говори, когато се яде. Какъ може да се говори, когато не се яде!

Най-после! Ето старата граница! Следитѣ, караулката, още нѣколко крачки и вече сме въ България! Ура-а-а!

Слизаме по шосето къмъ първото, съвсемъ на границата, село и тримата пѣемъ. Това краката, това емениитѣ — и тѣ пѣятъ. Ревемъ, та и кучетата да ни чуятъ. Хайде, лайте, посрещнете ни! Шарко, какъ си се зазяпалъ, не си видѣлъ босъ офицеринъ? Голѣма работа! Хайде, следвай Мурджа! Лай! Тѣй де! Браво! Благодаримъ.

Спираме първитѣ двама и ги питаме где е кръчиата, кафенето. И тѣ ни водятъ, но... нито въ кръчма, нито въ кафе.

Какво е това, питаме, каква, чия е тая къща?

— Вие не сте за кафенето, вие сте за кметската къща.

На отворената врата ни посрѣща старъ турчинъ и ни кани най-гостоприемно. „Добре дошли, добре дошли“. И не само ни кани, но и говори на български.

Влизаме и — веднага край огъня. А турчинътъ и домашнитѣ му носятъ хлѣбъ, яйца, сирене, кашкавалъ, сушени сливи.

Хлѣбъ! Хлѣбъ! И се нахвърляме върху хлѣба, черния, селски хлѣбъ. Благодаримъ сърдечно, а той, старецътъ, само: „Вие сте мои гости. Азъ съмъ кметъ, значи представителъ на българската държава (какви думи!) добре дошли, добре дошли, хапнете си, починете си“.

Хапнахме си и неотпочинали, докато е още свѣтло, продължаваме.

Но времето се промѣня. Отново завалява. И вали, вали. Шосето се разкалва. И болезненото състояние, въ което напустнахъ болницата, което презъ цѣлото време на пътуването се проявяваше и едва удържаше, сега се прояви напълно. Ако по-рано на нѣколко пѣти капвахъ и пакъ тръгвахъ, сега вече не можехъ да ходя. Митака само ми казва: „Не бързай, и единъ километъръ да правимъ на часъ, пакъ не е малко“. Ягодинъ запазва сжщото другарско търпение. Въпросътъ е да се домъкнемъ до нѣкое село.

Късно презъ нощта пристигаме и за пръвъ пѣтъ отъ шестъ дни и седемъ нощи непрекъснатъ ходъ пеша — двесте и тридесетъ километра, при невъзможни, отъ насъ откривани пѣтища — непрекъснато спане и неспане на открито, спимъ на закрито...

Смѣстваме се всички: ние, бащата майката и тритѣ деца, отъ които едното — момиче — за женене. Осемъ души отъ двата пола въ една стая!

На сутринята приемъ горещо, не е шега, горещо млѣко, хапваме здраво здравъ хлѣбъ и поглеждаме презъ прозореца — какъвъ снѣгъ падналъ презъ нощта! Спазарявамъ едно магаре, мѣ-

тамъ се, и господарьтъ му съ насъ, хайде на пжть ! Следъ нѣколко километра сме въ Струмица.

Тамъ заварваме нѣколко познати, все софийци, на разни служби въ града. Ядемъ вече градски. Вмѣкваме се въ малка гостилница. „Дай, дай!“ Всѣки отъ насъ изяде по седемъ порции. Бихме изяли още по една, но ... изядохме цѣлата гостилница ! После отидохме за банички. Добре че бѣхме похапнали, защото иначе щѣхме да изядемъ и баничарницата !... Спимъ на креватъ. А той мекъ, та не можемъ да заспимъ. И съ едва останалитѣ пари си купувамъ чорапи и презрамки.

На другата сутринъ пристигнаха нашитѣ другари, съ които бѣхме тръгнали, които бѣха минали Вардара преди насъ. Заблудили се. Закъснѣха цѣло денонощие. Малко наказание. И друго, още по-малко. Като минали рѣката, облѣкли се и продължаватъ. Ето ржкава, втори пжть се събличатъ и после — втори пжть се обличатъ. Въ злополуката си, ние излѣзохме по-честити.

Продължаваме съ тѣснолинейката отъ гара Генералъ Златаревъ до Радомиръ.

Тамъ ни качиха въ отворени, конски вагони и срѣдъ небиваль студъ, пжтувайки цѣлъ день — Радомиръ-София цѣлъ день — най-после пристигнахме.

На другия день отидохъ въ полка да се уволня и — до университета. После, върналъ се, седнахъ да чета. До тукъ всичко бѣ известно. Отъ сега нататкъ всичко ми ставаше неизвестно. Предъ менъ се възправи безстрастниятъ и неумолимъ животъ.

Какво ли ми готвѣше ?

XV

PIETAS

Сто и петдесетъ хиляди се пожертвуваха. Сто и петдесетъ хиляди дадоха живота си.

Единъ животъ — единъ куршумъ. Единъ куршумъ — два лева.

Два лева не сж половинъ хлѣбъ. Два лева не сж милостиня дори.

Животътъ е най-незначителниятъ предметъ за размѣна. Най-евтиниятъ продуктъ за покупка.

Тогава животътъ струваше нѣколко стотинки. Бѣ подъ тая цена. Остана безъ-цена.

Животътъ бѣ най-малоценното.

Сто и петдесетъ хиляди се пожертвуваха. Сто и петдесетъ хиляди дадоха живота си. Значи, не дадоха нищо ? — Дадоха всичко.

Богатство. А то радва и бедния. И който има, и който нѣма. Всѣки трепери надъ това, което има. А то цена нѣма.

Радостъ. Радостта нѣма граници. Радостта нѣма цена.

Щастие. Щастието има граници. Щастието има цена. Кой ще начертае границитѣ му ? Кой ще опредѣли цената му ?

Тѣ знаеха цената му. И, все пакъ, пожертвуваха всичко !

Но имаше нѣщо, което не знаеха.

Въ коя област на науката, изкуството, литературата, техниката — въ коя област на напредъка нѣкой отъ тѣхъ би могълъ да блѣсне, да изгрѣе! Да свѣти за прослава на Родината! За спасение на Човѣчеството! За величие на Свѣта!

Тѣ не знаеха тая цена. И, все пакъ, пожертвуваха всичко.

Пожертвуваха таланта, гения, съ който моментътъ би могълъ да ги осени.

Дадоха най-ценното, неоценимото. Дадоха живота си.

СРЕЩИТЬ МИ

СЪ БЕЛЕЖИТИ ФРЕНСКИ ПИСАТЕЛИ

томъ първи

ИРЕНЪ

ГОСПОЖА ЛАФАРЖЪ

второ издание

СЛАВНИТЬ БОЙНИ

ВОДАЧИ НА ШОПИТЬ

второ издание

ЕДИНЪ

ОТЪ ПЪРВА ДИВИЗИЯ

пето издание

Трудътъ ви е забележително сериозенъ и проникновенъ.

Полъ Валери

Отъ Френската академия

Г-нъ Георгиевъ е ималъ щастливата идея да потърси познанството и признанието на нѣкои отъ виднитѣ европейски писатели... Този родъ литературни интервюта привлича днесъ силно читателитѣ, любопитни да узнаятъ нѣщо повече за човѣка у писателя, за неговия начинъ да живѣе и да мисли, за неговитѣ планове и идеи, за неговото интимно азъ и за обстановката на творчеството му. Ето защо, г. Георгиевъ, който е успѣлъ да спечели достъпъ до писателитѣ и довѣрието или дружбата на нѣкои отъ тѣхъ, е сторилъ добре, като се е решилъ да сподѣли впечатления си съ българския читателъ. Неговитѣ съобщения за водени разговори и за видено и чуто ще заинтересуватъ съ право мнозина. Това е първа по рода си книга у насъ. Авторътъ е съумѣлъ да се справи отлично съ задачата си и да ни представи живо личности и атмосфера около тѣхъ.

Проф. М. Арnaudовъ

... Книгата на г. Георгиевъ е истински и извънредно цененъ приносъ за нашата книжнина.

Този видъ репортажи не сж отъ най-лекитѣ, защото предполагатъ съответна подготовка и култура. Проследете „Срещитѣ“ на г. Георгиевъ. Ще видите, че за всѣки писателъ той се е подготвялъ предварително: изучилъ е най-същественото отъ живота и творчеството му, проблемитѣ, които занимаватъ въ най-ново време мисълта му, и само подобна подготовка е пристѣпялъ къмъ интервюто.

... Г-нъ Георгиевъ се е постаралъ даже да бжде личенъ и въ стила си. Книгата му е отъ най-интереснитѣ, най-богатитѣ съ данни книги върху най-новото въ френската литература.

Йор. Бадевъ

Г-нъ Георгиевъ е авторъ на прелестнитѣ анкети-интервюта, срещитѣ и разговоритѣ му съ най-бележититѣ съвременни френски писатели, кждето проявява тънъкъ вкусъ, остроумие, психологизъмъ и прекрасни стилови качества, които му бележатъ почетно мѣсто въ нашата литература.

Проф. Ем. п. Димитровъ

... „Иренъ“ е завита въ лекото и прозирно було на сладостна тъга, наситена е съ лиризма и романтиката на културния пилигримъ. Не голѣма по размири, книгата е спастрила изобилно много спомени: въ нея сж засегнати най-чувствителнитѣ струни на душата, жадуваща за дароветѣ на музиката, на всестранното знание и на възвишената любовъ.

... Нейнитѣ трепети и трѣпки внушаватъ на автора да отрони такива ценни откровения, които лѣхатъ чаръ и събуждатъ настроения, струещи отъ чиста сподѣлена любовъ. А тѣ ни отвеждатъ направо въ царството на истинската поезия.

Крумъ Димитровъ

... Това е повестъта на една изключителна любовъ, разказана съ голѣма искреностъ и проникновение. Авторътъ ни пренася въ рамката на вѣчния Парижъ, всрѣдъ свѣтлинитѣ на който изгрѣва зората на едно чисто чувство между двама избраници на сждбата.

... Познавачъ и ценителъ на Парижъ, г. Георгиевъ води разказа си съ голѣмо майсторство. Читателятъ следи съ трепетъ перипетитѣ на героитѣ съ предчувствието за неизбежната трагична развръзка.

Юлия Казаска

... „Иренъ“ е рѣдко художествено произведение, което съперничи съ най-добритѣ въ нашата литература. Езикъ цвѣтистъ, стилъ изященъ, интониране, граничащо съ музика, правятъ разказа истинска поема.

Ив. Вас. Мисана

Една книга, която грабва читателя още отъ първитѣ редове. Една талантливо написана повестъ, въ която сигурна ржка отсича отъ канарата на живота дивна отломка, за да бжде изваенъ свѣтълъ тронъ на любовта, въ която изгаря Иренъ— героинята на книгата.

... Цѣлата повестъ е написана на извънредно цвѣтистъ, поетиченъ езикъ. Авторътъ ѝ умѣе да предаде всѣка своя мисль въ поетична форма, мощна и завладяваща, която го прави самобитенъ творецъ.

Жоржъ Нурижанъ

... Книгата е трогателна повестъ на единъ животъ, даруванъ съ страдание, нравственъ героизмъ и легенда.

... Авторътъ нищо не измисля: взема живота на г-жа Лафаржъ и, безъ да насилва действителността, построява съ чувството на поетъ една наистина хубава повестъ, която се чете съ вълнение и която ни възпраща предъ питания и буди размисль.

... Книгата е още и една прекрасна пледоария въ защита на честта и невинността на една несправедливо осждена на вѣченъ затворъ. Следъ нейното прочитане ние отнасяме увѣреността въ пълната невинностъ на г-жа Лафаржъ.

Г-нъ Георгиевъ е съумѣлъ въ една умѣла постройка да ни представи тоя скръбенъ до болка случай на човѣшката неволя, да го обагри съ лиризмъ, който ни подкупва и да ни спечели като приятели на тази, чиято история разказва.

Проф. д-ръ Ас. Златаровъ

... Рѣдко друга книга, третираща сюжеть изъ сждебнитѣ процеси е била четена съ такова увлѣчение.

... „Госпожа Лафаржъ“ по своята увлѣкателностъ съперничи и на най-интересния романъ.

Г. Караивановъ

... Книгата добива видъ понѣкога или на сждебна речъ или пъкъ на вдъхновено стихотворение въ проза.

Павелъ Спасовъ

... Г-нъ Георгиевъ е писателъ съ многостранни интереси и творчески възможности. Той ни развива въ изященъ стилъ (отъ който проличава голѣма западна школа и изтъчана култура на писателъ) единъ загадъченъ сюжетъ. Отъ него той е създалъ една пламенна апология, една сантиментална поема, изпълнена съ страсть, лиризмъ и съзерцание.

Не да се разказва съдържанието, а да се прочете тая книга, да се вкуси отъ наладата, която иде отъ артистичното изпълнение и композиционна похватностъ на автора, отъ лиризма, отъ мѣдритѣ сентенции за живота, и тогава читателятъ ще присѣдини и своята любовъ при пламенното съчувствие на автора къмъ героинята на неговата книга.

Проф. Ем. п. Димитровъ

... „Славните бойни водачи на шопитъ“ е еднакво и военна история на първа дивизия, и биография, и бойна атестация на голъмите водачи. Написана увлѣкателно, цвѣтисто, убедително, тази книга заедно съ своите книжовни достоинства, е и свѣтълъ, възторженъ споменъ за едно славно героично време.

Димитъръ Бадевъ

... Авторътъ излага съ присъщия нему замахъ и умѣнне достойния боевъ пътъ на славните командири и водачи на шопитъ.

... Написана на лекъ, увлѣкателенъ езикъ, книгата се чете съ голъмъ интересъ. Веднажъ започната, читателятъ я изчита на единъ дъхъ.

Генералъ Люб. Босилковъ

... Кое е „славното“ въ водачеството на разглежданитъ имена е много картинно изобразено съ известния сърдеченъ, увличащъ и игривъ езикъ на автора чрезъ описание на безброй действителни думи и действия на пълководцитъ.

... Книгата трѣбва да се прочете, да се преживѣе духа на българската войска и на българскитъ началници. Тя струва колкото томовете поучения, наука и наставления. При прочитането ѝ всѣко българско сърдце ще изпита наслада, успокоение и гордостъ, че и у насъ има такива началници.

Генералъ о. з. К. Григоровъ

... Въ пълната смисълъ на думата народни, тѣзи петима ратници съ слово и мечъ ще живѣятъ лѣчезарни въ вѣрнитъ образи, начертани вдъхновено въ пламеннитъ редове на г. Георгиевъ, който се отнася съ неподправено благоговѣние къмъ тѣхнитъ свѣтли имена.

Круиъ Димитровъ

... Книгата заслужава вниманието не само на бойцитъ отъ софийската дивизия, но и на всѣки, който въ днешъ преживяванитъ моменти търси опора за вѣрата си въ щастливото бъдеще на нашата родина въ силни характери и въ несломимата воля на достойни водачи.

Цв. Стояновъ

... Човѣкъ съ широка култура и още по-широка хуманностъ, той умѣе да наблюдава, да пречувствува, да пресъздава — и да ни увлича съ потока на своите впечатления, чувства и рефлексии. Книгата му не е романъ, не е писана съ нѣкаква хитра разпоредка на частитъ, и тѣкмо затова нейната непринуденостъ, нейниятъ искренъ тонъ, нейната драматична смѣна на сценитъ действува тѣй сигурно. Тя е еднакво и исторически документъ, и творческо видение...

... Какви хубави епизоди, какви моменти на напрежение ни завладяватъ тукъ, въ тоя подробенъ дневникъ, съчеталъ тѣй увлѣкателно личнитъ преживявания съ общитъ съдби и национални несрети. И навредъ лѣхти отъ книгата единъ оптимизъмъ, разкрилъ положителнитъ черти на българския характеръ и на българската военна психоза. Не бихъ могълъ тукъ нито да загатна богатството отъ наблюдения и всички ценни качества на една хроника, достойна да бѣде четена и проучвана отъ всѣки българинъ. Г-нъ Георгиевъ е билъ длъженъ да напише тая книга...

Проф. М. Арнаудовъ

... Нѣщо рѣдко въ нашата литература отъ войната. Не зная дали се изразихъ сполучливо съ думата „рѣдко“. Защо да не кажа за тая книга, че тя е единствена.

И си помислете: ние досега сме чели за войната само отрицателното въ нея. Книгата на г. Георгиевъ е безкраенъ химнъ на дѣлото, което вършатъ съратниците му на фронта.

Ник. Атанасовъ

... Книгата на г. Георгиевъ е отъ този родъ четива, които като възкръсватъ величавостта на едно неотдавнашно минало, разкриватъ много отъ ценноститъ на дейцитъ и ратниците на това минало, внедряватъ вѣра въ бъдещето и не оставятъ мѣсто за песимизъмъ... Напоена съ спомени отъ едно велико минало, тя трѣбва да бѣде прочетена особено отъ младитъ поколения и тѣхнитъ учители.

Дим. Бадевъ

... Г-нъ Георгиевъ прекрасно разказва, книгата му се чете съ нестихващъ интересъ, така кактр се слуша позната и любима симфония отъ голъмъ майсторъ.

Боянъ Биневъ

Книгата прочетохъ на единъ дъхъ, защото всѣки епизодъ, всѣка случка, всичко станало разкрива предъ духовния ни взоръ вѣрна, дивна картина, защото всѣка глава отъ тая тѣй ценна, тѣй прекрасна книга сладостно увлича.

... Своитѣ настроения, весели и тѣжни преживелици той ни предава тѣй сръчно, тѣй майсторски, че отъ она мигъ, когато разгърнешъ книгата, ти си вече неинъ пленникъ.

... „Единъ отъ първа дивизия“ е една отъ книгитѣ, които влизатъ въ българската народна библия.

Любомиръ Бобевски

... Никой не е писалъ така хубаво за шопитѣ. Г-нъ Георгиевъ е живѣлъ рамо до рамо съ тѣхъ презъ войната. Другарувалъ съ тѣхъ. Влизалъ въ много боеве съ тѣхъ. Олозналъ ги, изучилъ ги отъ всѣка страна. Обижналъ ги отъ сърдце. Обича ги и сега, пише за тѣхъ съ любовъ. И книгата му се чете съ увлѣчение като романъ.

Д. Божковъ

... Днесъ, когато си спомняме съ благодарностъ за поети и белетристи, чиито творби отгласятъ интимно личенъ копнежъ и възторгъ, радостъ и мъка по Добруджа, не би могло да се отмине авторътъ на „Единъ отъ първа дивизия“. Днесъ, когато радостъ и вѣра заливатъ страната ни, не можемъ да не си спомнимъ съ топла признателностъ за върховното усилие и победния маршъ на нашия войникъ въ Добруджа презъ 1916. Споменътъ за тѣхъ ще остане живъ и свѣтълъ, въ прекрасната книга на г. Георгиевъ.

Ана Георгиева

... Цѣлата книга е разбираема отъ всички поезия на българската храбростъ, доблестъ и честъ, самопожертвуване за Родината, поезия, изпѣта не отъ действующъ офицеръ, а отъ школьникъ. Прочетете я, за да се заразите отъ тихия възторгъ на пѣвеца, който действува и на разума, и на сърдцето ви, защото въ творбата си е вложилъ не само езика, но душата и сърдцето си. „Единъ отъ първа дивизия“ е най-живата пропаганда на български патриотизъмъ, защото не рисува последния въ красиви кухи фрази, а ни го дава въ живото описание на дѣлата, родени отъ любовта къмъ родната земя.

Генералъ о. з. К. Григоровъ

... Живото и неотразимо художествено слово на създателя на „Единъ отъ първа дивизия“, съчетано съ незабравимитѣ събития, е истински паметникъ на изящната ни словестностъ, който далече надхвърля съ своитѣ размири, устон и ударностъ много даже значителни литературни творби.

... Съ вещината на искреността, съ честитата дарба да проникне направо въ светая светихъ на читателевото сърдце, свойствени на Толстой отъ първитѣ му младини, презъ които създава „Севастополски разкази“ или на Ремаркъ, като авторъ на „На Западния фронтъ нищо ново“ — Георги Ст. Георгиевъ на единъ дъхъ е изпѣлъ дивна пѣсень на нашето участие въ общоевропейската война, като е смогналъ да го отпечати за всички идни вѣкове върху гигантско платно.

Крумъ Динитровъ

... „Единъ отъ първа дивизия“ не е само наслада на читателя, но и диадема на нашата художествена книжнина. По достоинство, тя не отстъпва нито на „Огъньтъ“ на Барбюсъ, нито на „На Западния фронтъ нищо ново“ на Ремаркъ. Тя е и нѣщо повече. Тя ги превъзхожда не само съ своята по-голяма картинностъ, но и поради по-голямата си топлота, сърдечностъ, човѣчностъ и размисълъ.

Ив. М. Илиевъ

... Тая книга е просто и чисто единъ буенъ и като изворъ клокочестъ разказъ на майсторъ, който има дарбата да вижда, да схваща и да предава нѣщата въ извънредно живъ и увлѣкателенъ образъ, който грабва и понася читателя...

... Впечатлението отъ книгата е тѣй силно и неотразимо, огромниятъ материалъ отъ връзки приятелски и весели преживелици, отъ непосилни борби и сражения, отъ нечовѣшки героични усилия и адски мъки и страдания той е овладѣлъ и предалъ съ езикъ, който съ своята картинностъ и сгъстеностъ, съ своята силна изразностъ и високи поетични качества се възприема не, а се влива направо въ душата на читателя.

Велико Йордановъ

Въ преклонната си възраст, знаменитият Талейранъ страдалъ отъ безсъние и, за да убие времето си, четълъ древнитъ гръцки философи. Една вечеръ поискалъ нѣкоя нова книга, отъ френски писателъ и секретарьтъ му донесълъ току-що излъзлата книга на младия поетъ Ламартинъ — Медитациитъ. Талейранъ се зачелъ и призорн, завършвайки последната страница, преди да си легне, написалъ върху съчинението на Ламартинъ думитъ: „Тази нощъ се роди единъ великъ поетъ“.

Рѣдко има, действително, книги, които да сж тъй увлѣкателни, че човѣкъ да не почувствува нито сънъ, нито умора когато ги чете; такива книги сж отражение на душата на авторитъ имъ.

... Такава е „Единъ отъ първа дивизия“, и азъ имамъ основание да се сърдя на автора, загдето, безъ да страдамъ отъ безсъние, неговата военна одисея ми докара безсънна нощъ; не склопихъ очи, докато не склопихъ последната страница.

Димитъръ Йоцовъ

... Мнозина отъ насъ, които се кичимъ съ името „български белетристи“, бихме му завидѣли. Единъ български Ремаркъ, но нищо не взелъ отъ неговата „На Западния фронтъ нищо ново“. И какъвъ стилъ, каква елгантностъ и богатство отъ сравнения и образи.

Книга, която не може да се чете разпокъсано, самата тя не позволява това, а те грабва и задържа надъ себе си часове.

... Откъслецитъ „Голѣма българка“, „Командиръ“ и „Войници“ сж класически разкази.

Хр. Г. Казанджиевъ

... А когато прочетете цѣлата книга и се замислите за онѣзи, чиито имена сж изброени въ тия неувѣдаеми страници — душата я обзематъ шеметни благоговѣния предъ подвига на тия смѣли български бойци и едно удивление предъ здравата паметъ на автора, че въ тия тревожни преживявания той е запомнилъ толкова много нѣща и толкова имена. Това говори за силата на преживѣното и за любовта на автора къмъ дѣлото на своя народъ, който заслужава само адмирация и честна служба...

Ив. Кириловъ

... Не познавамъ втора българска книга съ преживѣлици отъ войната, която тъй умѣло да изтъкне покрай чисто военното — човѣшкото въ войната, именно подвига и другарството.

Д-ръ Алфредъ Лауферъ

... Най-хубавата българска книга върху войната.

... Тая книга, нѣмашъ въ нашата литература равенъ на себе си етюдъ за войната, същевременно и етюдъ за психологията на нашия боецъ, трѣбва да бѣде преведена на чужди езици.

Лука Малѣевъ

... Българския Ремаркъ.

... Това сж споменитъ отъ войната на единственъ българинъ, който оставя най-ярка и най-художествена картина отъ тая война за поколѣнията.

Ив. М. Минчевъ

Пропита отъ истинска художествена правда, тая книга е вѣрна картина на войната.

... Отъ сбрититъ страници на тоя трудъ лѣха широка струя на оптимизмъ, на вѣра въ бѣдещето, на обичъ къмъ всички ратници въ полето на честта. И тоя оптимизмъ представя най-свѣтлия лжчъ на книгата. Но онава, което отдѣля решително тая книга отъ излъзлитъ досега върху войната, е несъмнено нейното положително отношение къмъ последната, къмъ дълга, къмъ Родината. Едва ли нѣкой другъ е говорилъ съ такъвъ възторгъ, съ такава сърдечна радостъ за победитъ на нашето воинство и за себепризнанието на нашия войникъ, подофицеръ и офицеръ.

... Написанъ на изященъ стилъ и лекъ, образенъ, образцовъ езикъ, тоя трудъ представя единъ отъ най-ценнитъ бисери на нашата следвоенна художествена литература.

Ив. Вас. Мисана

... Тая книга ще бѣде четена отъ бѣдещитъ поколѣния съ голѣмъ интересъ, защото въ нея сж изобразени ясно и естествено, извънредно живо и картинно, съ голѣма художественостъ, както събитията, така и преживяванията на българския воинъ презъ свѣтовната война.

А. Мусевичъ-Бориковъ

... Г-нъ Георгиевъ, който съумѣ да прозре, да об-
общи и да оживи подвига на българския воинъ, прояви
такова богатство, яркост, конкретност и внушителна син-
тетичност на описанитѣ нѣща, че съ право му определя-
лямъ изключително положение въ низа на съвременнитѣ
български писатели ...

... Този трудъ трѣбва да стане настолна книга не само
на всѣки българинъ, но и на всѣки чужденецъ, който иска
да има представа за върховнитѣ усилия на българския на-
родъ, за неговитѣ национални въжделения, за неговия кри-
латъ духъ, за неговитѣ подвизи, които удивиха свѣта...

... Книгата на г. Георгиевъ е бисеръ за българската
литература, тържество за българското творчество. Тя за-
служава да бѣде преведена на много европейски езици.

Жоржъ Нурижанъ

... Най-прославената българска книга.

Петко Росенъ

... Тази книга е отначало до край препълнена съ
великолепни описания на събития отъ войната и чудно
сполучливи, а често и високохудожествени характеристики
на лица, военни части и положения.

Кр. Станчевъ

... Тая книга ще стопли много български сърдца.

Димитъръ Талевъ

... Книгата е превъзходна сбирка отъ дивно хубави
разкази, въ които сж нарисувани, правдиво и художествено,
картинитѣ за преживѣни бойни дѣла и характеристики на
самоотвержени герои. Написани съ психологично и родолю-
бовно проникновение, всичкитѣ разкази сж действителностъ:
тѣхната съвокупностъ изразява истинския ликъ на войната.

Генералъ о. з. Хр. Г. Хесапчиевъ

... Прочетохъ книгата съ трепетъ.

... Азъ самъ съмъ участникъ и въ дветѣ войни и съмъ
преживѣлъ твърде много и, при все това, четохъ съ наслада
тия спомени, които сж написани не само вещо и художест-
вено, но и съ искреностъ и сърдечностъ, които имъ придаватъ
дълготраенъ характеръ и издигатъ значението на книгата.

Григоръ Чешмеджиевъ